

~~2462~~

सठिप्यणब्रह्मसूत्रार्थसंग्राहककारिकाप्रारंभः

874

॥ अथ ब्रह्मसूत्रार्थः ॥

३१
॥ श्री

श्रीगणेशायनमः॥ स्वयंजकात्मविद्यायांबुद्धिर्येनप्रचोदिता॥ तस्यदेवस्यसवितुर्ध्यायेयंवरदंमहः॥ १॥ मुमु
सुमुक्तविषयिप्रियसद्गुणमंडितं। सद्योपोहंचतुर्दोषंनिर्दोषंरुच्छमाश्रये २ जंबूपयस्वस्तिकांकेःसच्छत्र
यवचक्रकेः। वज्रांकुशध्वजाष्टोत्त्रैर्विलसन्ध्वरेखया ३ दक्षिणश्वरणाकेयिंहरेर्हरतेभैतमः। मत्स्यामलाध्वशत्रां
शत्रिकोणांबरलक्ष्मणिः ४ गोष्पदेइधनुःशरैःकलशांकेनभूषितः। सव्यःपादविधुर्भक्तचकोरान्प्रीणयस्वये ५
सिंधुजापतिपादाञ्जनौकानाविकतांगतान्। सतोहंशरणयामिनिमग्नोभवसागरे ६ नीलकंठाभिधंतातंब्रह्मवि
द्याप्रदंगुरु। तुरीयाश्रममाश्रित्यनिजानंदाभिधंभजे ७ स्वपाणिपद्मेमूर्ध्निविन्यस्यकृतवान्विता। अनुरक्तंकृता
धर्मांतकथंविस्मराम्यहं ८ पितामहंवाळकृच्छसच्चिदानंदमाश्रये। यत्प्रसादाद्ब्रह्मसाक्षात्कारवान्मेपिताऽभव
त् ९ पितामहगुरुंवंदेनूचानंब्रह्मकोविदं। दिवाकराभिधंहादंतमाघ्रबोधभास्करे १० गत्वाश्रीपांडुरगस्यक्षेत्रं
यस्यतत्रहि। सर्वात्मभावसंप्राप्तौनीलकंठोगुरुःपिता ११। तद्भाजद्गुणसूत्राद्ब्रह्मसूत्रोर्जितश्रियं। विश्वसद्य
वहारार्थंवेदव्यासहरिभजे १२ अद्वैतसुणपकाचार्यान्मगवत्सादसंज्ञकान्। वंदेश्रीशंकराचार्यान्परिब्राजोजगद्गुरु
न् १३ अब्रह्मण्यतमःसूर्यान्ब्रह्मण्यानुकंपिनः। वंदेसुरेश्वरमुखेश्वरतुरोविबुधोत्तमान् १४ श्रीशंकरार्यवरद

१

इति

पाणिपद्मसमुद्भवाः। वेदाइवात्रचत्वारोवर्तीयैर्मेजयंतिहि १५ सुब्रह्मण्येनशारीरभाष्यवत्मानुयायिना। शारीरब्रह्म
मीमांसासूत्रवृत्तिर्विरच्यते १६ अत्रसुरेश्वराचार्यवार्तिकम्। नयुक्तंकामनामुक्तोपुंसानास्तीतिमापितुं। देशकाला
नवच्छिन्नसुरवाद्यर्थित्वदर्शनात् १७ ग्रामादिकिंचिदप्राप्तप्राप्तुमिष्टमिहेच्छति। हेमादिविस्मृतंकिंचित्करुणमपिलि
खते १८ परिहार्यतथाऽनिष्टंकंटादिजिहासति। रज्वांसर्पादिकंकिंचित्यक्तमेवजिहासति १९ नियतोपायसाध्यत्वा
दवाप्यपरिहार्ययोः। विधितःप्रतिषेधाच्चसाधनापेक्षिताभवेत् २० अज्ञानांतरितत्वेनसंप्राप्तत्यक्तयोःपुनः। यथात्म्य
ज्ञानतोनान्यपुरुषार्थयिकल्पते २१ नान्यदज्ञानतोस्तित्वंद्वितीयस्यात्मनोयथा। निवृत्तिस्तद्देवास्यनावगत्यात्मनोयथा
२२ इतिप्रार्षितग्रंथसमाप्तिप्रतिबंधकनिवृत्तिफलकमंगलपद्यानि। जिज्ञासूनामत्रावधानसाधककरिष्यमाण
ग्रंथकरणप्रतिज्ञा। मुक्तिसाधनप्रवृत्तिबाधकाशंका निवर्तकोपोद्घातः॥ ॥ स्वयंशिवःशिवाचार्याप्रसिद्धासर्व
मंगळा। विघ्नहर्तासुतोयस्यपायात्सजगदीश्वरः २३ अथवक्ष्यमाणब्रह्ममीमांसासुरवेनव्याचिरव्यासितव्यवेदांतवि
चारशास्त्रोपयोगिप्रमाणपरिभाषाविस्मृतिगौरवव्यावृत्तयेतिसंक्षिप्ताकथ्यते। अत्रप्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापल
नुपलब्ध्याख्यानिस्वतंत्राणिषट्प्रमाणानि। तत्र। तत्तदिंद्रिययोग्यवर्तमानविषयावच्छिन्नचेतन्याभिन्नत्वंतत्तदाकारवृ

१ प्रमाकरणं प्रमाणं।

१ प्रत्यक्षज्ञानकरणं चक्षुरादिकं प्रत्यक्षं।

२ प्रत्यक्षप्रमाणेति यक्षुरादिप्रनाड्याप्रमातृ प्रमेयसत्तमोरभेदो विषयनिष्ठो घटादिविषयप्रत्यक्षमिति
 कलितं

२

त्यवच्छिन्नज्ञानस्य तत्तदंशे प्रत्यक्षत्वं। घटादेर्विषयस्य प्रत्यक्षत्वं तु प्रमात्रमिन्नत्वं। तत्तु स्वाकारवत्युपहितप्रमातृचेतन्यसत्ताति
 रिक्तसत्ताकत्वशून्यत्वे सतियोग्यत्वं विषयस्य प्रत्यक्षत्वं। तत्र ज्ञप्तिगतप्रत्यक्षसामान्यलक्षणं तु स्वप्रकाशत्वमेव यत्साक्षा
 दपरोक्षतादिति श्रुतेः। पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमित्यादवपिवह्याद्याकारवत्युपहितचेतन्यस्य स्वांशे स्वप्रकाशतया प्र
 त्यक्षत्वात्। अत्र सर्वत्र इषणा श्रवणादिकं वेदांतपरिभाषातद्व्याख्यानादितो वगतव्यंतत्रत्यविचारस्यैव प्रायशो त्रले
 खात्। तत्तद्व्यंशे विषयोऽंशे प्रत्यक्षं तु पूर्वोक्तिमेव भ्रमप्रमासाधारणं। ननु इदं रजतमित्यादिभ्रमेत्यविद्यापरिणामरू
 पानि वच्चिरजताद्युत्पत्तिस्वीकारे गोरवाह्नाद्यवादापणस्य कृत्तरजतसंसर्गमात्रोपपत्त्येव साधुरिति चेन्न। आपणस्य
 रजतस्येन्द्रियसन्निकर्षाभावान्न तत्संसर्गरोपः। किंतु केवलसाक्षिवेद्यनिर्वचनीयरजतारोप एव। न च ज्ञानं प्रत्यास
 त्तिः। सर्वत्र ज्ञानप्रत्यासत्त्यैव निवाहे अनुमानाद्युच्छेदापत्तेः। तच्च प्रत्यक्षं द्विविधं सविकल्पकं निर्विकल्पकं चेति। द्विविध
 मपि प्रत्येकं द्विविधं। जीवसाक्षि ईशसाक्षि चेति। अंतःकरणावच्छिन्नचेतन्यजीवः। मायावच्छिन्नचेतन्यमीश्वरः।
 अंतःकरणा मायान्तरोपहितं विषयिचेतन्यं साक्षी। स्वाश्रयव्यामोहिका शक्तिर्भावरूपा अज्ञानापरपर्याया
 विद्याजीवोपाधिः। स्वाश्रयव्यामोहिका भावरूपा यावदृश्यव्यापिका शक्तिर्मया ईशोपाधिः। प्रकारांतरेणापि

वस्तुमात्रस्य प्रत्यक्षप्रमाणेनैव प्रत्यक्षत्वेन

२

सहिष्णुब्रह्मसूत्रार्थसंग्राहककारिकाप्रारंभः

874

31
 11 सि

वेनविषयावच्छिन्नैवेतन्याभेदाभावाच्चानुमितेः प्रत्यक्षरूपता। तत्रानुमानमन्वयिरूपमेकविधमेवानुकेवलान्वयि
 केवलव्यतिरेकिव्यतिरेकिवा। अद्वैतिनयेसर्वस्यापि धर्मस्य ब्रह्मनिष्ठात्वं ताभावाप्रतियोगित्वेनात्यंताभावाप्रतियोगिसा
 ध्यकत्वरूपकेवलान्वयित्वस्येवाप्रसिद्धेः। साध्याभावरूपसाधनस्य ब्रह्मादिसाध्यसामानाधिकरण्याभावेन साध्या
 भावेसाधनाभावनिरूपितव्याप्यत्वरूपव्यतिरेकिव्याप्तिज्ञानस्य साध्याभावप्रतियोगिवत्त्वादिरूपसाध्यकानुमिता
 वनुपयोगादर्थोपपत्त्यप्रमाणान्तरेणापि धूमादौ ब्रह्मन्वयव्याप्तिमविदुषोपि धूमादिज्ञानाद्वत्त्वादिरूपसाध्यव्यति
 रेक्यनुमानस्य प्रयोजनाभावात् केवलव्यतिरेकिव्याप्तिज्ञानस्य हेतुसाध्ययोः पक्षातिरिक्तेदृष्टान्तभावेन साक्षाद
 नुपयोगाच्च। वह्निमान्धूमात्। पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गंधवत्त्वादित्यादौ धूमो वह्निर्विना नुपपन्नः। गंधवत्त्वमितरमेदं विना
 नुपपन्नमिति ज्ञानेनैव पर्वतो वह्निमान्। पृथिवीतरमेदवतीति ज्ञानसंभवात्। तेन विना नुपपन्नत्वं नाम तदभावव्याप
 काभावप्रतियोगित्वं। वद्व्यभावव्यापकधूमाभावप्रतियोगी धूमः इत्याद्युपपाद्यज्ञानेन ब्रह्माद्युपपादकज्ञानं
 सिध्यति। पक्षमात्रदृष्ट्यभावसाध्यको हेतुः केवलव्यतिरेकी इत्यनुमानप्रमाणनिरूपणसंक्षेपः २
 सादृश्यप्रमाकरणमुपमानं। मदीयागौर्गवयसदृशीत्याकारकसादृश्यप्रमाप्रतिगवयनिष्ठगोसादृश्यज्ञानं करणं।

३

इत्युपमानं ३ यस्य वाक्यस्य तात्पर्यविषयीकृतोर्थेमानांतरेण न वाध्यते तद्वाक्यं प्रमाणं वाक्यजज्ञानेचाकांक्षायो
 ग्यतासत्तपस्तत्पर्यज्ञानं चेति चत्वारि कारणानि। शक्तिलक्षणाज्ञानं सहकारि इति शाब्दप्रमाणनिरूपणसंग्रहः ४
 ॥ ॥ उपपाद्यज्ञानेनोपपादकज्ञानमर्थोपपत्तिः। अर्थोपपत्तिपदं प्रत्यक्षपदवत्प्रमाणविशेषेतत्फले च प्रयुज्यते।
 यज्ञज्ञानेनोपपादकज्ञानमर्थोपपत्तिः। अर्थस्यापत्तिज्ञानं यस्मादितिकरणे अर्थस्यापत्तिरिति व्युत्पत्त्या फलेर्थोपपत्तिपदं। उ
 पाद्यज्ञानं करणं। उपपादकज्ञानं फलं। येन विना यद्यत्रानुपपन्नं तत्रोपपाद्यं। यस्याभावे यस्य यत्रानुपपत्तिस्तत्रो
 पपादकं। अनुपपत्तिरदृष्टित्वं। सा चार्थोपपत्तिर्द्विविधा दृष्टार्थोपपत्तिः श्रुतार्थोपपत्तिश्चेति। श्रुतार्थोपपत्तिरपि द्विविधा। अ
 भिधानानुपपत्तिरभिहितानुपपत्तिरिति। अभिधानमत्र तात्पर्यं। अनुपपत्तिरत्र वेय्यर्थः। उपपत्तिः साफल्यं। अभि
 हितानुपपत्तिस्तु। यत्र वाक्याथेविगतोर्थतिरं विना नुपपन्नत्वेनार्थतिरंकल्पयति स्वसार्थक्याय। तत्र द्रष्टव्या। यथा।
 तरतिशोकमात्मविदिति वाक्यार्थः शोकरूपाज्ञानारव्यबंधस्याधिष्ठानज्ञाननिवर्त्यत्वरूपमिथ्यात्वं विना नुपपन्नो बंध
 स्यामिथ्यात्वं बोधयति स्वसार्थक्याय। इत्यर्थोपपत्तिप्रमाणनिरूपणसंक्षेपः ५ ॥ ॥ अनुमानादिरूपज्ञाना
 जन्माभावानुभवासाधारणकारणमनुपलब्धिः। अनुमानादिजन्यातींद्रियधर्माधर्माद्यभावानुभवहेतावनुमा

१ सादृश्याभावाप्रतियोगिज्ञानाभावरूपा।

अभाव
भाव

नादावतिव्याप्तिवारणायाजन्यांतं। अंधकारोदौघटाद्यनुपलब्धिसत्त्वेपि अभावप्रत्यक्षानुदयाद्योग्यायाएवानुपलब्धे
भावग्राहकत्वं। प्रतियोग्यनुपलब्धोयोग्यतातुतर्कितप्रतियोगिसत्त्वप्रसंजितप्रतियोगित्वं। ग्राह्याभावाधिकरणोतर्किते
नैप्रतियोगिसत्त्वेनप्रसंजितआपादनयोग्यः प्रतियोगीयस्याः सानुपलब्धिसत्त्वितर्कितप्रतियोगिसत्त्वप्रसंजितप्रतियोगिनी
तस्याभावस्तत्त्वं। तेनस्थिरालोकवर्तिभूतलेयदिघटः स्यात्तदाघटोपलम्भः स्यादित्यापादनसंभवान्तादृशमूललेघटा
नुपलब्धिर्द्विघटाभावइत्यभावप्रत्यक्षेकरणंअंधकारेत्वनुपलब्धिसत्त्वेपिनादृशापादनयोग्यतायाअसंभवान्ता
नुपलब्धिगम्यताभावस्य। तथाचघटाद्यभावाकारवृत्तेर्नैन्द्रियजन्यत्वंइन्द्रियस्यस्वसंस्पर्शभूतलनिष्ठाभावारब्धविषये
णसंयुक्तादात्म्यारव्यसन्निकर्षेणनुदयात्। घटाद्यनुपलब्ध्यानुदयात्। सवत्यनुपलब्धेर्मानंतरत्वं। यथादशमस्त्व
मसीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्याहं दशमइत्याकारस्यप्रत्यक्षत्वेपितत्कारणवाक्यस्यनुप्रत्यक्षप्रमाणत्वं। किंतुशाब्द
प्रमाणत्वमेवतथानुपलब्धेर्प्रत्यक्षप्रमाणत्वं। किंतुमानंतरत्वंमेव। क्लृप्तप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वेप्यभावप्रत्ययो
नुदयात्। योग्यप्रतियोग्यनुपलब्धोभावप्रत्ययोदयात्। इत्यनुपलब्धिप्रमाणनिरूपणसंग्रहः ६ इतिप्रत्यक्षा
नुमानोपमानशाब्दार्थापत्यनुपलब्ध्याख्यानिस्वतंत्राणिषट्प्रमाणान्यतिसंक्षेपेणप्रदर्शितानि। उक्तानांप्रमाणा

घटाद्यप
लब्धिर्भूत

४

चैतन्यत्रिविधं। प्रमातृचैतन्यंप्रमाणचैतन्यंविषयचैतन्यंचेति। यथाविषयेन्द्रियसंनिकर्षादिनाजीवोपाध्यंतःकरणस्यवृत्ति
भेदाजायंतेएवंसृज्यमानप्राणिकर्मवशेनेशोपाधिमायायावृत्तिविशेषाइदानींस्नष्टव्यमिदानींपालयितव्यमिदानीमुप
संहर्तव्यमित्याद्याकाराजायंते। उपाधियुतमुपहितं। विशेषणयुतंविशेषणविशिष्टं। उपलक्षणयुतमुपलक्षितमित्युच्य
ते। कार्यान्वयित्वेनव्यावर्तकप्रकारतयाभासमानंवस्तुविशेषणं। यथारूपविशिष्टोघटोत्यनित्यइत्यन्नरूपंविधेया
नित्यत्वरूपकार्यान्वयित्वादिशेषणं। विधेयंकार्यमित्युच्यते। यद्वगमयितुमिष्टं तद्विधेयं। कार्यान्वयित्वेसतिवर्तमा
नत्वेसतिव्यावर्तकप्रकारतयाभासमानमुपाधिः। यथाकर्णशकुल्यवच्छिन्नंनभःश्रोत्रमित्यत्रविधेयश्रोत्रपदार्था
न्वयिनीकर्णपालिरुपाधिः। उपाधिरेवपरिचायकइत्युच्यते। कदाचिद्वर्तमानत्वेनावगतत्वेसतिव्यावर्तकप्रकारतया
भासमानंउपलक्षणं। यथाकाकवदेवदत्तस्यगृहमित्यत्रविधेयदेवदत्तगृहप्रत्यायकःकाकउपलक्षणं॥ ॥ इतिप्र
त्यक्षप्रमाणनिरूपणसंक्षेपः ९ अनुमितिकरणमनुमानं। अनुमितिकरणंतुव्याप्तिज्ञानमेवतत्संस्कारोवांतर
व्यापारः। नतुव्याप्तिस्मरणंपरामर्शोवाकरणं। तथाचधूमवानितिपक्षधर्मताज्ञानेधूमोवह्निव्याप्यइत्यनुभवोहि
तसंस्कारोद्बोधेसतिवह्निमानित्यनुमितिरूपावृत्तिरुदेति। व्याप्तिज्ञानरूपानुमानस्येन्द्रियद्वाराविषयदेशगमनाभा

जेज्ञानग्राहकसामग्र्यांस्वस्तिरेदिरूपायां दोषासावनिवेशेन तत्र दोषवशेन प्रामाण्यस्येवाग्रहान्न तत्संशययोग्यज्ञानग्राहक
 सामग्र्यामव्याप्तिः ॥ इति प्रामाण्यप्रक्रियानिरूपणातिसंक्षेपः ७ प्रतियोग्यनुपलब्धिरूपप्रमाणग्राह्योत्पत्तिभाव
 श्रुतविधः प्रागभावप्रध्वंसाभावान्योन्यासावात्यंताभावपेदात्। सर्वोप्यभ्यवोधसंप्रयोग्येवाविद्यानिवृत्तौ तत्पर
 तेन्नाणां सर्वेषामपि निवृत्त्यवश्यं सावात्। न च घटध्वंसनाशे घटो न ज्जनापत्तिः। प्रागभावध्वंसात्मकघटध्वंसेपि प्रागभा
 वानुद्भवात्। आरोपितप्रतियोगिध्वंसस्य तु नित्याधिष्ठाने प्रतीयमानस्याधिष्ठानमात्रत्वं। अधिष्ठानावशेषो हि नाशः क
 ल्पितवस्तुनः। नान्यदज्ञानतोऽस्ति त्वं द्वितीयस्यात्मनो यथा। निवृत्तिस्तद्देवास्त्यनावगत्यास्तनोपरा। निवृत्तिरात्मा मोहस्य
 ज्ञानत्वेनोपलक्षित इति वार्तिकात्। एवं श्रुतिरूप्यविनाशोपितदवच्छिन्नं चैतन्यमेव। अद्वैतिनये सर्वस्यपि कार्यस्य
 स्वापादानाविद्याधिष्ठानाभितत्वनियमोच्छ्रुतिरूप्यमपि चैतन्यस्य अत्यंताभावोप्यधिकरणात्मक इति मतांतरं ॥ ॥
 इत्यभावनिरूपणातिसंक्षेपः ८ तुच्छानिर्वचनीया च वास्तवी चेत्यसौ त्रिधा। ज्ञेयामाया त्रिभिर्बोधैः श्रोतयोक्तिकलो
 किकैरिति विद्यारण्यपादाः। अविद्यासंज्ञविद्यायामेवासित्वा प्रकल्प्यते। ब्रह्मदृष्ट्या त्वविद्येयं न कथंचन युज्यते इति वार्तिका।
 प्रतिजीवं विभिन्नेव मूलाविद्येतिकेचन। अंशभेदेनोपपत्तेरेकत्वं बहवो वदन्। प्रतिजीवमावरणविक्षेपादिशक्तिविशिष्टा

शभेदेनेत्यर्थः। मायायाः सांशत्वं ब्रह्मणो निरंशत्वमिति वेदांतदिंडिमः। एकैकजीवरस्यैकैक एवांशः कारणं वपुः। यत्कार
 णशरीरस्य नाशो मुक्तः स एव हि। अन्ये जीवांतरा मासा अज्ञत्वात्संसरंति हि। यथानेकमठवर्त्याकाशस्य सदामहा
 काशे केष्योपाधिके भेदे व्यवहारे प्रतीयते सोपि भेदस्तत्तत्तनाशेन श्यतितदंत वर्त्याकाशस्यानावृत्तमहाकाशात्म
 कता स्फुटा भवति। अन्ये अनष्टमवगता आकाशा आवृताः प्रतीयंते तथा मुक्ता मुक्तजीवा इत्यर्थः। प्रपंचस्य कदा
 प्यनुपहितस्वप्रकाशब्रह्मविषयत्वाभावाज्जीवमुक्तानां शास्त्रीयया स्वाभिन्नब्रह्मदृष्ट्या प्रपंचात्यंतासत्त्वबोधः श्रु
 त्यभिप्रेतः। शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वा मदेव वदिति न्यायस्य वक्ष्यमाणत्वात्। एतेनैकमुक्तो सर्वमुक्तिप्रसंग इति निरस्तः।
 प्रतिस्मृष्टि एकजीववादानेकजीववाददृष्टिस्मृष्टि जीवस्मृष्टी शस्मृष्टितन्निवृत्तिकल्पाः फलाध्याये संपत्त्या देस्फुटं वक्ष्यंत
 इति नेह विस्तरः कृतः ॥ इत्यविद्यानिवृत्तिनिरूपणातिसंक्षेपः ९ अत्र वेदांतविद्यारशास्त्रं नारंभणीयं विषयप्रयोजनयो
 रसावाहितप्रथमः पूर्वपक्षः। १ निखिलवेदस्य विध्यर्थकत्वादिध्यर्थकसकलवेदार्थविचारप्रवर्तकधर्ममीमांसाशास्त्रेणैव ब्रह्ममीमा
 साशास्त्रीयविचारस्य गतार्थत्वात् नारभ्या ब्रह्ममीमांसेति द्वितीयः २ अक्षय्यः ह वै वातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति। अपामसा मम मृ
 ता अभूमा गन्तव्यातिरविदाम देवान्। इत्यादिश्रुतिभिः क्रियाफलोत्पत्तिसुखस्य नित्यत्वश्रवणेन सुखसाधने कर्मणि वेश्या संभवेन त
 त्पूर्वकशमादिरूपमुक्तिसाधनचतुष्टया संभवाद नारभ्य ब्रह्ममीमांसाशास्त्रमिति तृतीयः ३ ब्रह्मणा लोकि कत्वेना प्रसिद्धत्वात् प्रसिद्ध

६

ब्रह्मविषयकज्ञानोद्देशेन वेदांतवाक्यकरणं ब्रह्मविचारशास्त्रं नारंभणीयमिति चतुर्थः पूर्वपक्षः ४ ननु निरस्तसमस्तोपाधिकं वाच्यं
 नसातीतं चेद्ब्रह्म तर्हि तत्सद्भावो वेदके प्रमाणाविषयत्वान्नरश्च वद सदेव स्यात्। नैष दोषः। अविषयस्यापि तस्य लक्षयितुं शक्यत्वात्। तथा हि सत्य
 ज्ञानादिवाक्यतावलोक्ये सिद्धसत्यादिप्रमाणादनुदाराय यो दीरितं निविशेयं ब्रह्मविधिमुखेन लक्षणया प्रतिपादयति। अथात आदेशो नेति नेत्यादिकं तु प्रत्यक्ष
 तिरिक्तसंकलनिषेधेन प्रपञ्चयति रेका बहिर्ज्ञानतद्वातिरेकमुखेनाभिदधनं द्यातिरेकविनिर्मुक्तं तत्स्वरूपं लक्षयति। नचेदशस्य वेदांतवाक्यस्याज्ञातज्ञापक
 त्वेनोत्पत्तिविधिरूपत्वादिधो लक्षणानन्याय्येति स्थितेस्तत्र लक्षणानुक्तेति वाच्यं। प्रतिनियतवाच्यार्थसागेन विधो लक्षणास्वीकारे लक्ष्यार्थस्यानिय
 तत्वादनेकत्वेन संदेहस्यादित्यभिप्रायेण हि विधो लक्षणानन्याय्येत्युच्यते। यत्र तु मुखान्तरेण संदेहो निवार्यते तत्र विधावपिलक्षणा न दुष्यति। यथा धर्ममंतर्वे
 द्यध्वं हि वेदाति। एवमत्रापि व्यतिरिक्तसंकलनिषेधादनेकत्वं संदेहाभावात्परिशेषेण तस्यैव लक्ष्यत्वविशिष्टस्यैव ग्रहणान्निरुपाधिकस्य शब्दाविषयत्व
 मिति संतेयं ॥ ॥ लक्ष्यत्वस्योपलक्ष्यत्वेन प्रात्यक्षिकोदावननुप्रवेशात्। अतोत्र वागविषयत्वात्किरभिधाद्यत्यभिप्राया। अत एवोपनिषदेकवेद्यत्वमु
 प्याभ्यातं। ततोपनिषदंपुरुषं पृच्छामीति विधिनियेधमुखवाक्यद्वैविध्यात्तेज्जनिता ब्रह्माकारमनो रतिरेपि द्वेधाभवति। तत्र विधिरूपवाक्यजनिता मनो
 रतिः सोपधानबलेन निरुपाधिकं ब्रह्मविषयीकुर्वती तदवगमयति। नचेतावता निरुपाधिकस्य मनोवृत्त्यविषयत्वनियमभंगः। मनोवृत्तेरेवोपाधेः सद्भा
 वेनास्य सोपाधिकत्वात्। नाप्यवस्तुत्वं उपाधेरुपलक्षणात्वेन विषयकोदावननुप्रवेशात्। एवं निषेधमुखेन प्रयत्नानंतमनववृत्तमित्यादि वाक्यजनिता मनो
 रतिरपि समस्तोपाधिरिक्ता वाच्ये तद्ब्रह्मगोचरं यमीति दयक्ते रक्यतिरेकस्वात्मानं चकत करजो न्यायेन निवर्तयति। एतदेवाभिप्रेत्यात्मायते मनसे
 वेदमाप्तमिति। इत्येवाच्यस्याविशिष्टबोध्यत्वप्रकारः। अथवा। किंवा शक्तिं विना लक्षणां विना संबंधांतरं सुतोभापकं वत्वाद्ग्रन्थाविषयात्म
 प्रतिपादनमिति धोतिकावायः। तथा हि। दुर्बल वादविद्याया आत्मत्वाद्बोधरूपेणः। शब्दशक्तेश्चिंत्यतादि प्रस्तं मोहहानतः। ११ अगृहीतै
 व संबंधीभिर्भिधानाभिधेययोः। हितानिद्राप्रबुध्मंते सुषुप्तौ बोधिताः परैः। १२ जाग्रद्वन्नयुतः शब्दं सुषुप्तौ वेनिकश्चन। ध्वसेतो ज्ञानतोऽज्ञाने ब्रह्मास्मी
 ति भवेत्फलं। १३ अविद्याधातिनः शब्दाद्याहं ब्रह्मति धीर्भवेत्। नश्यत्सविद्यया सार्धं हवारी गमिष्ये धमिति। १४ एतत्सु चतरं फलाध्याये संपत्ता देवक्षयो

वाक्य ६

३ यथार्थज्ञानपरप्रमाणशब्दोभावल्युद्धतः। प्रमाकरणपरस्तुकरणल्युद्धतः। ३

१ लक्षणं

१ लक्षणं

२ यथार्थज्ञानरूपाणां तु

मात्र

ज्ञाने

नां द्विविधं प्रामाण्यं। व्यावहारिकतत्त्वो वेदकै पारमार्थिकतत्त्वो वेदकै चेति। तत्र जीवब्रह्मेक्यपरप्रमाणव्यतिरिक्तप्रमा
 णानां व्यावहारिकं। जीवब्रह्मेक्यपराणां पारमार्थिकं प्रामाण्यं। सर्वेषां प्रमाणानां तद्वद्वितीत्यकारकज्ञानत्वरूपं प्रामा
 ण्यं स्वत एवात्पद्यते ज्ञायते च। तच्च प्रामाण्यमुत्पत्तौ ज्ञानसामान्यजनकसामग्रीप्रयोज्यं नत्वधिकं गुणमपेक्षते। ज्ञा
 नसामान्यजनकसामग्रीजन्यत्वमेव प्रामाण्यस्योत्पत्तौ स्वतस्त्वं। ज्ञेयो स्वतस्त्वं तु दोषाभावे सति यावत्त्वाश्रयज्ञा
 नग्राहकसाक्षिचेतन्यादिसामग्रीग्राह्यत्वं। स्वप्रामाण्यं। ज्ञानप्राप्यंतदप्रामाण्याग्राहकयावच्छानग्राहकसाम
 ग्रीग्राह्यमिति फलितोर्थः। अप्रामाण्यं तु परत एवात्पद्यते ज्ञायते च। उत्पत्तौ स्वतस्त्वे सवमपि ज्ञानमुत्पन्नमप्रमाणमे
 व स्यात्। ज्ञप्तावप्यप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं न संभवति प्रामाण्याभावस्य मिथ्याज्ञाननिष्ठस्येदं रजतमित्यादि वृत्तिज्ञा
 नानुपनीतत्वेन साक्षिणा गृहीतुं मशक्यत्वात्। विशेषणविशेष्यतत्संबंधावगाहियथार्थज्ञाननिष्ठयथार्थसंबंधाव
 गाहित्वरूपप्रामाण्यस्य तु साक्षिणा गृहीतुं शक्यत्वात् प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं संभवति। ननु प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वे प्रथमं दूर
 तो जलज्ञानक्षण एव प्रामाण्यस्यापि तत्रोत्पन्नत्वात्ततो ममोत्पन्नं जलं ज्ञानं प्रमावानवेति पूर्वोत्पन्नजलज्ञानानुव्यव
 सायेनैव तत्र प्रामाण्यस्यापि ग्रहात्पुनस्तत्र प्रमावानवेति प्रामाण्यसंशयेनैव भाव्यमिति चेन्न। स्वतो ग्राह्यत्वलक्ष

उक्तज्ञानग्राहकसामग्री

३ यद्यसामान्यज्ञानं यथार्थज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यतसमनियतग्राह्यस्य पटधटवयोस्तुल्यवित्तिवेद्यवत्

ज्ञानसामान्यग्राहकसामग्रीग्राह्यरूपे

कारब्रह्मसूत्राण्येषां सूत्रत्वमंजसा ६ उत्सान्वेदानुद्धृतानुगुणजुरादिभेदेन चतुर्धा व्यपन्नं जतु । तत्र त्रैलोक्ये दंपु
 नश्चतुर्विंशतिधा । यजुर्वेदमेकशतधा । सामवेदसहस्रधा । रुक्लोवेदव्यासो ध्रुववेदं द्वादशधा व्यपन्नं जतु ६ अ
 त्याक्षरमसंदिग्धं सारवद्विष्वतोमुखं । अस्तोत्रमनुवदं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ७ निर्विशेषितसूत्रत्वं ब्रह्मसूत्र
 स्यात्वाप्यतः । यथा व्याससूत्रमेकस्य कृष्णस्यान्ये विशेषणान् ८ सविशेषितसूत्राणि त्वपराणि विदो विदुः । मुख्यस्य
 निर्विशेषेण शब्दो न्येषां विशेषतः ९ इति वेदविदः प्राहुः शब्दतत्त्वार्थवेदिनः । सूत्रेष्वेतेषु सर्वेषु निर्णयः समुदीरितः १०
 शब्दज्ञानस्य सर्वस्य यत्प्रमाणं निर्विषयः । एवं विधानि सूत्राणि कृत्वा व्यासो महायशः ११ ब्रह्मरुद्रादिदेवेषु मनुष्यपितृ
 पक्षिषु । ज्ञानं संस्तुयन् भगवान् क्रीडते पुरुषोत्तमः १२ गरुडपुराणे । अथातः शब्दपूर्वाणि सूत्राणि निखिलान्यपि प्रारभ्यते
 नियत्येव तत्किमत्र नियामकं १३ एवमुक्तो नारद उवाच सत्तमः । सिसृक्षोः परमादिष्टो प्रथमं द्वौ विनिःसृतौ १४
 ओंकारश्चाथ शब्दश्च तस्मात्त्रायमिकावुभौ । तद्धेतुत्ववदंश्चापि तृतीयो लउदाहृतः १५ इति ओंकाराथ श
 द्वाभ्यां यदानं तैर्यमुच्यते । तस्यार्थवद्व्यमाणा शास्त्रार्थहेतुत्वमनुवत्यतः शब्द इत्यनुवदन् । ओम् ॥

थ शब्दाभ्यां तृतीयो लः शब्दः शास्त्रारंभसूत्रे उदाहृतः प्रयुक्तो भवतीति शेषः १५ किंच तत्र कुशाखीयद्वितीयाष्टकसंहि
 तासु द्विपंचाश ५२ दृक्स्वरूपवामनसूक्तगताया उपक्रमेण सुदुर्घाधेनुमेतां सुहृत्सो गोधुगतदोहदेनां । श्रेष्ठं सर्वं सवि
 तासाविषन्नो भीक्षो घर्मस्तदुपुप्रवोचं । इत्युच्यो व्याख्यानप्रसंगेन चतुर्वेदमाप्यकृद्भिः श्रीविद्यारण्यपादेरुदाह
 तार्थवचनानि लिख्यन्ते ॥ शिवपुराणे कालिकाखंडे काशीमहात्म्ये लट्टके श्वरोपाख्याने कणादाद्युत्पत्तिनिरूपणा
 वसरे नारदं प्रतिसनत् कुमारवचनं । कृते ज्ञानप्रदः सत्यस्त्रेतायां दत्त एव तु । द्वापारे व्यासनामा च केलो शंकरनाम
 धृक् १ अत्रेदं तः शक्तिपुत्रसुतो व्यासः प्रकीर्तितः । सुतः साक्षाच्छंकरः परिकीर्तितः २ सत्यो ब्रह्मा शिव
 हरिर्दत्तो व्यासो रुद्रः प्रकीर्तितः । शंकरः सविता साक्षादीश्वरः सर्वदेवतं ३ युगे युगे प्रनष्टस्य शास्त्रस्यो धरणाय
 वै । श्रुतिस्मृत्यर्थबोधाय पाषंडनिधनाय च ४ अवतारोऽश्वकारासोऽश्रुतिस्मृत्युदितान् च कान् ५ विष्णुधर्मेति
 रे श्रीमद्रामचंद्रपुष्करनामकयज्ञसंवादे श्रुतिव्याख्याप्रस्तावे श्रीरामं प्रति पुष्करवाक्यं कल्पसंज्ञकं । ग्रामाणि
 कः श्रुत्युदितः स यो यो व्यासो कृतीत्या प्रातिपादितश्चेत् । व्यासोदितं शंकरबोधितं चेद्यः शंकरोऽसौ सविता स ई
 शः १ व्याकुर्वन् व्याससूत्रार्थं श्रुतेरर्थयथोचिवान् । श्रुतेर्न्याय्यः स एवार्थः शंकरः सवितानना २ इति श्रुत्यर्थसु ।

उपांगीकार्यत्वेन द्रव्ये स्वीकरोमि। सुदुघांसुष्ठुदोहिकां शुभकर्मविषयादिभिः सूत्रप्रणयेन दुह्यमानत्वात्। धेनुं कामधे
 नुस्थानीयां धिनोति प्रीणयतीति धेनुस्तां। एतामध्यात्मपरां श्रुतिं। सुहस्ताः सुखहस्ताः सुखकरः शंकराचार्यः। गोधुक् सूत्र
 वाचां तात्पर्याभिज्ञो भाष्यकारः। उत यथा। एतां प्रकृतामध्यात्मपरां श्रुतिं। दोहत्तदो गिधे श्रुत्यर्थसारं कथयति। तथैव
 तदर्थो नान्यथेति शेषः। श्रेष्ठं अज्ञानलक्षणस्यांतस्तां मसो हंत। सर्वजन्म। शंकराचार्यरूपेण। सविता स्वर्गो विष्णु
 आस्तादितवान् प्राप्तावान्। नो स्मर्यं। सवितृपदवाच्यः सवितानसूर्यमंडलाधिकारी केवलं जीवः किंतु असीं साधर्मः। अ
 सीद्धः अभि अध्यात्मं प्रतिदेहं इह्यं श्विद्रूपेण इंधे प्रकाशते इति असीद्धः इंधिदीप्तिदेवनयोः। धर्मो विगलिता विद्याः परा
 त्मेव घृष्टरणदीप्त्योः। तत्तत्। तत्तत् शंकरनाम्ना वतीर्णसवितृशब्दवाच्यं ब्रह्मेव। सुसुष्ठु असंशयं। प्रप्रकर्षेण बोचमवोचं
 अस्मिन्मंत्रे कथितवानस्मीति मंत्रार्थः॥ ॥ इत्युपोद्घातः॥ ॥

श्रीगणेशाय नमः। विनायकं गुरुं मानुं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान्। सरस्वतीप्रणोम्यादौ सर्वकार्यार्थसिद्धये १ सुब्रह्मण्योनुग्रहेण
 नीलकंठमहागुरोः। करोति गुणसूत्राद्यब्रह्मसूत्रार्थसंग्रहं १ वेदांतानां विचारस्तु पुरुषार्थसमर्पकः। इति यत्त्रोयमार
 ध्यो ननु प्रौढिप्रकाशने २ सिद्धांतरसंपूर्णानि सद्गुणकुसुमानि हि। अजले विद्वद्वारामेयशोगंधेन चारुणा ३ तएवात्रो
 पचीयंते सिद्धांतरसंबिंदवः। अतोरसज्ञसाधूनां मोदकोस्त्वेष संयहः। ४ सोसज्जनाः सरसवाद्भ्यतत्त्वविज्ञाविज्ञापया
 मिभवतो ह मुदारचित्तान्। युक्तं प्रमादकलुषैर्मदुदीरतां बुशोध्यं भवद्विरिह के कतकी भवद्विः ५ श्रुत्याभाषितमव्यक्त
 मज्ञेव क्तिरिवालके। संतोमुदं प्रयात्येव दोषदृष्टिं न कुर्वते ६ अत्रैव उपोद्घातः। स्कंदे। नारायणाद्विनिष्पन्नं ज्ञानं कृत
 युगे स्थितं। किं विनदन् यथा जातं त्रेतायां द्वापरे। खिलं १ गौतमस्य मुनेः शपाद्ज्ञाने त्वज्ञानतांगते। संकीर्णबुद्धयो
 देवा ब्रह्मरुद्रपुरः सराः २ शरण्यं शरणं जगुर्नारायणमनामयं। तैर्विज्ञापितकार्यस्तु भगवात्पुरुषोत्तमः ३
 अवतीर्णो महायोगी सत्यवत्यां पराशरात्। उत्सन्नान् भगवान्वेदानुज्जहार हरिः स्वयं ४ चतुर्धा व्यभजत्तो
 श्वचतुर्विंशतिधा पुनः। शतधा चैकधा चैव तथैव च सहस्रधा ५ दृष्ट्वा द्वादशधा चैव पुनस्तस्यार्थवित्तये। च

९ ज्ञनरूपसंसारिणो जीवस्य प्राग्बुधु जन्मसु संपादितस्य स्वल्पं नपत नक्षत्तु महारोग महोदकनिमज्जनसिंहयाघ्रव्याला
 दिदुष्टसत्वाक्रमणचोरादिकृतसर्वस्वापहारकारागाररोधनशिरश्छेदनादिमहापद्मः फलाभिसंधिरहितस्वाभाविकभूतदय
 यासकलवर्णाश्रमसाधारणया प्राणिमात्रसंरक्षणतारतम्येन कारणांतरेण वा संचितमहापुण्यस्य प्रारब्धेनोदये संस्कारे
 फलोन्मुखे सति। स्वनियामकपित्रादिना गुरुरूपसदनपूर्वकं सांगवेदाध्ययने प्रवर्तितो गुरुमुखोदध्ययनपूर्वकं श्रुतेरापातज्ञा
 नीभवति। उपपन्नत्वसाधकतात्यर्थलिंगोपहितत्वानुसंधानं विना केवलशब्दशक्तिलक्षणाद्यन्यतरव्यावहारवर्त्तेन
 शब्दार्थज्ञानमापातज्ञानं। तस्य काम्या नित्यत्वमोक्षनित्यत्वश्रवणजनितकाम्यमंदादृष्टपूर्वकं प्रायशो निष्कामवैदिका व
 श्यककर्माचरणसामर्थ्याद्वैराग्यादिसाधनचतुष्टयसंपत्तिः संभाव्या। अवश्यकर्तव्यत्वेन ज्ञानविषया भवति। तत्संभाव्यत्वा
 सकृदनुसंधानजनितवेददृढविश्वासेन नित्यकर्मेवानुतिष्ठति। तेनांतःशुद्धोऽमदमादीनि निष्कामकर्मापेक्षया ज्ञानस्यात्मा
 तरंगसाधनान्यनुतिष्ठति। ~~सत्यासाधनसंपत्तौ स्वाध्यायाधीत्यनंतरं प्रागूर्ध्ववाध~~ ७ सत्यासाधनसंपत्तौ स्वाध्यायाधीत्यनंतरं प्रागूर्ध्ववाध
 र्मजिज्ञासाया जिज्ञासितुं हतं। ज्ञातुं च शक्यते नैवासत्यांतस्यां हि शक्यते ८ तस्मात्साधनसंपत्तेरानंतर्पेदिवोध्यते। अथ
 शब्देन नो धर्मजिज्ञासोपरितोच्यते ९ अतः शब्दोऽथ शब्देन सूत्रे स्मिन् सूचितस्य हि साधनानां विद्विचारहेतुत्वस्यानुवादकः १०

अनुवादफलं त्वत्राहेतुत्वाक्षेपवारणात्। साधनानां विद्विचारहेतुत्वं न्याय्यते चेद्वि ११ अथवा च स्य निमित्तं। ३ त साधनसंप
 त्तेरूर्ध्वदुःखापनोदकेत्। ब्रह्मज्ञानं जायतां मइतीच्छादेति तूक्तं १२ विनाविचारं न ज्ञानमतो वेदविचारणा। गुरोः सकाशा
 कर्तव्ये तर्थादाक्षिप्यते चेद्वि १३ जीवाभिन्नब्रह्मसाक्षात्कारफलकवेदविचारणा १३ प्रयोजनस्य विषयस्यापि बोधत
 एव हि। प्रवृत्तिसंभवाच्छास्त्रेन विधेया विचारणा १४ विधायकत्वात्तानेपि श्रोतार्थस्यानुवादतः। श्रुतावुक्तस्यानुबन्धच
 तुष्कस्यात्र लापतः। नास्य सूत्रस्यैवैयर्थ्यमिति वाचस्पतेर्मतं १५ इह जन्मनि जन्मांतरे वानुष्ठितसाधनसंपत्त्यूर्ध्वविषयप्र
 योजनावगतिप्रभावाद्ब्रह्मनोक्तेच्छया ब्रह्मनिष्ठश्रोत्रियगुरुरूपसत्तिपूर्वकं विचारे प्रवर्तते। स तु विचारो मेदां मेदोभयवि
 षयकोपि वेदात्कर्तुं शक्यत इति अमेदविषयक एव विचारः कर्तव्य इति श्रोतव्य इति विधिना नियम्यत इति विवरणाचार्यम
 तं। वेदतात्पर्याभिज्ञाद्विरण्यगर्भाधनाद्यध्यापकपरंपरा १५ अस्मिन् श्रोतविषयप्रयोजनावबोधेनैव विचारे प्रवृत्तिसंभवा
 द्विचारानविधेय इति नैव वाचस्पतिमतं। १५ शास्त्रे प्रवृत्तिप्रयोजकाधिकारिविषयसंबंधप्रयोजनरूपानुबन्धचतुष्टयं
 प्रदर्श्यते। आपाततः प्रसिद्धस्य सर्वज्ञत्वादिना श्रुतौ। निजात्मत्वेनापि वेदे ब्रह्मणो विश्रुतस्य हि १६ वास्तवस्य स्वरूपस्य ज्ञाना
 दस्ति महत्फलं। सर्वदुःखस्यापनोद इति वेदे हि दृश्यते १७ तरतिशोकमात्मवित्। जाग्रत्स्वप्रसुप्त्यादिप्रपंचयत्प्रकाशयते।

ज्ञा

तत्संपदार्थेऽस्मा
वबोधक

तद्वत्साहमिति ज्ञात्वा सर्वबंधैः प्रमुच्यते। इति हि वेदे दृश्यत इत्यर्थः। अनेन सर्वानर्थरूपदुःखात्यंतिक निवृत्तिः प्रयोजनं। त्वंपदार्थे
 केनेनाज्ञातं ब्रह्म शास्त्रविषय इत्युक्तं भवति। सर्वानर्थ निवृत्तिफलकत्वं पदार्थाभिन्न ब्रह्मज्ञाने कामोधिकारी। त्वंपदार्थाभिन्न
 ब्रह्मणा सह शास्त्रस्य प्रतिपाद्य प्रतिपादकभावः। संबंधोर्थादेव सिद्धो भवतीत्यनुबंधवत्तु यं सिध्यति १७ अहं ब्रह्मावबोधा
 वसानवेदांतवाक्यतः। आपाततोपि विज्ञातमात्मतेन हृदयदि। पुनर्विचारकरणं किमर्थमिति चेच्छृणु १८ यदेवेदं न विज्ञेयं
 ब्रह्मतस्य निजात्मनः। स्वरूपेकलहायते मनोदेहादिभावतः १९ तत्राविचार्य यत्किंचिन्मन्येतात्मेति चेद्यदि। श्रेयसः प्रतिह
 न्येतानर्थचाधिकमाप्नुयात् २० विचाराद्वास्तवोत्थात्मावबोद्धुं शक्यते त्विति। शास्त्रं ब्रह्मविचारख्यं मुनिनारभ्यते धुना
 २१ सूत्राणां सर्ववेदानामर्थनिर्णायकत्वतः। श्रुति वृत्तिरुच्यते तया प्रायः श्रुतिसमार्थता २२ अथो विवरणाचार्यप्रोक्त
 सूत्रार्थ उच्यते। जिज्ञासापदमत्रत्यविचारस्योपलक्षणं २३ यो ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवतीत्येक्यदर्शनात्। द्वास्तु पूर्णेत्यादिवेदा
 जीवेशादित्यदर्शनात् २४ स्वेन भिन्नाभिन्नतया ज्ञेय ब्रह्मविचारयोः। पर्यायेण ब्रह्मबोधांगत्वेन प्राप्तयोर्द्वयोः २५ श्रोतव्य
 इति वेदेन स्वाभिन्न ब्रह्मगोचरः। विचार एव कर्तव्यो नान्यस्त्विति नियम्यते २६ स्वाभिन्न ब्रह्मगोचर एव विचारः कर्तव्यो न्य
 स्तु स्वाभिन्न ब्रह्मगोचरेन कर्तव्य इति नियम्यते। यथा त्रीहीनवहंतीत्यवघातो नियम्यते अत्र नियमविधित्वेनाभिन्न

४ सुरेश्वरपञ्चपादहस्तामलकतोटकाचार्यारिव्याश्वतारो भगवत्पादशिष्यामस्करौ द्राः १४।

श्रीगणेशाय नमः। तद्वा जगदुपासनाद्य ब्रह्मसूत्रोर्जितश्रियं। विश्वसद्वावहारार्थवेदव्यासं हरिं भजे १ अद्वैतस्थाप
 काचार्यान् भगवत्पादसंज्ञको न। वेदो श्रीशंकराचार्यान्परिब्राजो जगद्गुरुन् २ अब्रह्मण्यतमः सूर्यान् ब्रह्मण्यानुकंपितः
 । वेदो सुरेश्वरं सुरवाश्वतुराविबुधोत्तमान् ३ श्रीशंकरार्यवरदपाणिपद्मसमुद्भवाः। वेदाद्वा न चत्वारो वद्रीये मे ज
 यंति हि ४ भगवद्वा ससूत्राणामर्थसंग्रहकारिकाः। सुब्रह्मण्येतरं च्यंते शीघ्रं बोधायकारिकाः ५ ओम्। अथातो ब्रह्म
 जिज्ञासा ॥ १॥ अहं मेति चाध्यासादनाद्यध्यस्तमायया। सदा संसरतः पुंसः पूर्वपुण्योदये सति १ नित्यस्वाध्यायविधिना
 धीतस्वाध्यायतः श्रुतेः। आपातज्ञानिनः काम्यफलानित्यत्वसंश्रवात् २ मोक्षस्य सुखरूपस्य नित्यत्वावगमाच्छ्रुतेः। काम्ये
 स्वल्पादरो मूत्वा नित्यं कर्मानुतिष्ठति। किंचित्सुखे कर्मफले संभाष्यास्यादिरक्तता ३ शमादिषट्संपत्तिर्नित्या नित्यविवेच
 नं। संभाष्यते हि वेदोक्त निष्कामानुष्ठितेर्बलात् ४ संभाव्यत्वध्यासतस्तु विश्वासो वर्धते श्रुतेः। स्वतः प्रमाण आम्नायेदृढ
 विश्वासयोगतः। प्रत्यवायो भवेद्यस्मिन्वेदोक्तेत्यननुष्ठिते ५ तदेव कर्म कुरुते नान्यत्स्य त्वनिश्चयात्। बहुकालमनुष्ठाना
 दाम्नाय प्रोक्त कर्मणां ६ नितांत निर्मल स्वातोदुःखहेतो विरक्तिमान्। प्रवर्तते सुखोपाये सदानित्यसुखच्छया। वेदप्रो
 क्त शमादीनि साधनान्यनुतिष्ठति ७ अनाद्यध्यस्ताविद्यानिमित्तकाहं ममाभिमानिन सदा जन्ममरणादिप्रवाहनिम

पर्यायविचारहेतुत्वं तदतः शब्देनानुद्यते। अनुवादफलं तु उक्तरीत्या हेतुत्वा संभावना निरासेन साधनचतुष्टयस्य विचारहेतुत्वं संभाव्य
ता। जिज्ञासेत्यत्र साधातुना सन्प्रत्ययप्रकृतिभूतेन ब्रह्मविषयिणी। निर्विकल्पकचरमवृत्तिः फलभूता लक्ष्यते सन्प्रत्ययेन विचार
णा। नावेदविन्मनुतेतं हंतमिति श्रुत्या तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वबंधैः प्रमुच्यत इत्यादि श्रुत्या खंडाहं ब्रह्मावबोधस्य निःश्रयससा
धनत्वं तादृशज्ञानस्य वेदेकगम्यत्वमिति वेदान्तानां विचार्यता र्थाह्वयते। अस्य शास्त्रं कत्रहमीमांसाशास्त्रस्याध्यायचतुष्टयात्म
कसूत्ररूपस्य भगवद्वा सप्रणीतस्य ब्रह्मविचारपूर्वांगकर्मकांडोत्तरांगोपासनाकांडसहितज्ञानकांडात्मकसकलवेदनिर्णया
र्थप्रवृत्तत्वाद्नप्रवर्तकोय आत्मा वा अरे इष्टव्यः श्रोतव्य इति आत्मदर्शनोद्देश्यकः श्रोतः श्रवणापरपर्यायब्रह्मविचारविधिस्त
नविधेयविचारे प्रवृत्त्योपायिकमागमोक्तमधिकार्याद्यनुबंधचतुष्टयं न्यायेन निर्णेतुं भगवान् श्रीवेदव्यासः शास्त्रारंभे
जिज्ञासासूत्रं प्रणयामास। सत्त्वबुद्धचतुष्टयनिर्णयप्रकारः प्रागभिहित एव। श्रवणविधि विषयवेदान्तवाक्यैः स्वार्थनि
र्णयार्थमस्य सूत्रस्यापेक्षितत्वाच्छ्रुतिसंगतिः। ब्रह्मविचारशास्त्रोपक्रमज्ञानमंतरासमारब्धविचारशास्त्रावबोधेच्छाया
असंभवेन मुमुक्षूणामेतच्छास्त्रोवबोधेच्छासिद्धये ब्रह्मविचारशास्त्रोपक्रमावबोधकस्यास्य सूत्रस्य शास्त्रादौ प्रणयना
त्प्रवृत्त्योपायिकाधिकार्यादिसमर्पकत्वेन समन्वयाद्यखिलविचारोपादानसूत्रं ताच्च शास्त्रारंभसंगतिः। समन्वयाध्य

पसंगतिः। स्पष्टब्रह्मलिंगकवाक्यसमन्वयारव्यप्रथमपादसंगतिश्च। प्राथम्यादस्याधिकारणसंगतिर्नापेक्षिता। अनंतरा
सिधानप्रयोजके जिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वं संगतिः। विषयो विषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरः। निर्णयश्चेति पंचांगं शास्त्रे
धिकारणं स्मृतं। निर्णयः प्रयोजनापरपर्यायफलनिश्चयः। अत्र सर्वत्र पूर्वोत्तरपक्षयुक्ती संशयबीजभूते। संशयस्य विचार
प्रवृत्त्योपायिकत्वेन विचारांगत्वं सर्वत्र। विपर्यस्तममविपर्यस्तं वासंदिग्धं सद्दिचारविषयो भवति। अत्र पूर्वपक्षः। ब्रह्मविचा
रशास्त्रं नारं सणीयं विषयप्रयोजनयोरसावात्। तथा हि। ब्रह्म तु जीवात्मना वा तिरिक्तब्रह्मपदार्थात्मना वा ईश्वरात्मना
वानसंदिग्धं। अहंप्रत्ययेन। सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म। यः सर्वज्ञः सर्वविद्। यस्य ज्ञानमयं तपः। इति श्रुतिमिश्रवाधाधिताहंप्रत्य
येन विरोधादेक्यबाधकश्रुतीनामुपचरितार्थकत्वं परत्वेन च ब्रह्मणो निश्चितत्वात् स्वप्रकाशात्मनि अध्यासायोगेनाहंप्रत्य
यस्याध्यस्तात्मविषयत्वाभावेन बाधितत्वाभावाच्च न विषयसंभवः। नापि प्रयोजनं संभवति। जीवात्मत्वेन ब्रह्मपदार्थस्वरू
पलक्षणाप्रतिपादकवाक्येने ईश्वरात्मत्वेन वा ब्रह्मणि निश्चितेपि भवदभिमतमुक्तेरदर्शनादिति प्राप्तेराहंतः। शास्त्रमारंभ
णीयं। विषयप्रयोजनयोः संभवात्। श्रुत्युक्तब्रह्माभिन्नाहंप्रत्ययस्य प्रत्यक्षतो विरोधेन जीवाभिन्नब्रह्मणः संदिग्धत्वेन वि
षयत्वं संभवति। न चैक्यश्रुतेरुपचरितार्थत्वं। उपक्रमादितापर्यालिंगोपेतानेकवाक्यानामुपचरितार्थत्वयोगात्। मनुष्यो ह

मिति प्रत्यक्षे विपरेरपि शरीरांशे भ्रमत्वस्योकारात्। कर्तृत्वाद्यंशे विश्रुतिवत्ताद्भ्रमत्वमाख्येयमिति नाध्यासानुपपत्तिः। अनाद्य
विद्यावशात्स्वप्रकाशेऽप्यात्मनि अहमज्ञ इत्यध्यासस्यानुभवत्। चिद्रूपानित्यस्वरूपज्ञानस्याध्यासाविरोधितत्वात्। अनाद्यज्ञानाध्या
ना साधिष्ठानसाक्षात्कारात्मकचिद्रूपज्ञावच्छेदकवृत्तेरेवाध्यासाविरोधित्वेन तादृशवृत्तेर्विदेहे केवल्यात्मागनुदमानस्वप्रकाशे
ध्यासानुपपत्तिः। असंभोवनाविपरीतभावनादिशंकारूपप्रतिबंधकेन महावाक्यकरणकनिर्गुणात्मसाक्षात्कारस्येदानीमसंभ
वेपिश्रवणादिभिः शंकायां निरस्तायां महावाक्यकरणकनिर्गुणात्मसाक्षात्कारेणाविद्यानिवृत्तौ सत्यानिखिलदुःखात्यंतिक
निवृत्त्युपलक्षितसच्चिदानंदरूपारवंदब्रह्मस्वरूपेणावस्थानरूपाविदेहे केवल्याख्यमुक्तिरूपप्रयोजनमपि संभवति। तस्माद्विष
यप्रयोजनयोर्मुमुक्षूणां ब्रह्मविचारव्येशास्त्रे प्रवृत्त्युपयोगिनोः संभवाच्छास्त्रमारम्भणीयमिति सिध्यति। सत्यानृताविवेके
न भानमध्यास उच्यते इत्याध्यासलक्षणास्य सत्यानृते मिथुनीकृत्याह मिदं भवेदमिति नैसर्गिको यं लोकाव्यवहार इति भाष्य
कारवचनज्ञापितस्य सत्यादहमिति चिदचिदात्माहं करयोरविवेके न भानस्य ममेतिसंसर्गभानस्य चाध्यासरूपत्वेनाध्यासवि
षयस्यानृतस्याहंकारस्य संसर्गस्य चाध्यस्तत्वेनाध्यस्ताधिष्ठानयथार्थज्ञाननिवर्त्यत्वरूपमिथ्यात्वेनाहं ब्रह्मास्मीत्यखंडयाव
रमया ब्रह्मसाक्षात्काररूपब्रह्मविद्यया बाधः सिध्यति। यद्यपि अद्वैतसिध्यादो निर्दुष्टानि पंचमिथ्यालक्षणानि कथितानि सं

तत व्यप्रत्ययेन कर्तव्यतयो ज्यत इत्यर्थः। प्रवर्तको लिङ् लोट् लृट् तव्यप्रत्ययाद्यन्यतमः शब्दो विधिः। कर्तव्यत्वेन कथनं विधानं २६
श्रुतितुल्यार्थता सिध्ये कर्तव्यपदमत्र हि। अध्याहर्तव्यमित्याह चार्यो विवरणाभिधः २७ वैराग्यादिसाधनचतुष्टयसंपत्त्यनंत
रसाधनचतुष्टयस्य न्याय्याद्देहांतवाक्यकरणकज्ञेयब्रह्मविचारहेतुत्वाज्जिज्ञासुवास्तवस्वरूपा मित्रत्वेनैव ज्ञेयब्रह्मविचारः क
र्तव्यो निखिलदुःखात्यंतिक निवृत्तिपूर्वक मखंडानंदावाप्तये। नतु स्वभिन्नतया ज्ञेयत्वेन ब्रह्मविचारः कर्तव्य इति विवरणाचार्या
भितो निज्ञासासूचार्थः। चातुर्मास्यसोमयागादिक्रियाफलस्याक्षय्यं ५ हवै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति। अपामसोममृ
ता अभूमेत्यादिश्रुत्या अक्षय्यत्वा मृतत्वसंभावनाया क्रियाफले वैराग्यासंभवा शंकाया वैराग्यादिसाधनचतुष्टयस्य ब्रह्मज्ञा
नार्थक वेदांतविचारहेतुत्वशंकायाः कृतकत्वे हेतुकानित्यत्वानुमानगामित्या तद्यथेह कर्मचितो लोकः सीयत एवमेवा मुचु
पुण्यचितो लोकः क्षीयत इति श्रुत्या निरासो भवति। तरतिशोकमात्मवित्। ब्रह्मविदा मोति परं। तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति। एको
वशी सर्वभूतां तदात्मा एकं रूपं ब्रूयायः करोति। तमात्मरूपं येनुपश्यंति धीरस्ते मां स्मरं शाश्वतं नेतरेषां। इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्म
विज्ञानान्नित्यसुरवरूपपरमपुरुषार्थसिद्धिरिति ब्रह्मज्ञानफलक वेदांतविचारहेतुत्वसाधनचतुष्टयस्य न्याय्यमिति ज्ञापयि
तुं। विचारस्य साधनचतुष्टयानंतर्पे बोधयताथ शब्देनाथादुक्तं प्रायं यत्साधनचतुष्टयस्य ब्रह्मावगतिफलक वेदांतश्रवणापर

१२

वाचोविद्यापनं हितम् ॥ ४ **एकादशध्याये** । पदं यत्परमं विष्टोस्तदेवाखिलदेहिनां । पदं परममद्वैतं सशिवः सांबविग्रहः ५
प्रथमाध्याये । परमार्थो द्विधा प्रोक्तो मया हे स्वर्गवासिनः । एकः स्वभावतः साक्षात्परमार्थः सदैव तु ६ सशिवः सत्यचैतन्यसु
खानंतस्वतः क्षणः । अपरः कल्पितः साक्षाद्ब्रह्मण्यध्यस्तमायया ७ कल्पितानामवस्तूनां मध्ये केचन मायया । परमार्थतया क्लृ
प्तव्यवहारे सुरर्षभाः ८ व्यवहारेऽपि संक्लृप्ताः केचन । परमार्थतः । आकाशादिजगच्छुक्तिरूप्येतैकचित्तमया ९ आत्मसंज्ञः
शिवः शुद्ध एक एवाद्भ्यः सदा । अग्रे सर्वमिदं देवा आसीत्तन्मात्रमात्मिकाः १० प्राणिनां कर्मसंस्कारात्स्वशक्तिगतसत्त्वतः । स
ऐक्षत जगत्सर्वं नु सृजादिति शंकरः ११ **द्वितीयेध्याये** । भावत्वे सत्यजन्यत्वाज्ञानं नित्यं सुरोत्तमाः । यज्जगद्भासकं भानं नित्यं
भातिसुरोत्तमाः १२ स एव जगतः साक्षी सर्वात्मा शंकराभिधः । तेन कल्पितसंबंधादज्ञानं भाति न स्वतः १३ अज्ञानजन्यं चित्तं
चरागदेषादयस्तथा । अज्ञानस्पृष्टं चैतन्यं देवभाति न च स्वतः १४ प्राणश्चापि तथा बाह्यकरणानि वृत्तस्तथा । चित्तवृत्त्याभि
संबंधद्वारेणैव दृग्गन्वयात् १५ भांतीति पूर्वणानुषंगः । पारमार्थिक भावत्वे सति अजन्यत्वं ब्रह्मण्येव न मायायां । भावत्वं द्विविधं
व्यावहारिकं परमार्थिकं चेति । पारमार्थिकं ब्रह्मणि । व्यावहारिकं प्रतियोगिज्ञाननिरपेक्षतया सत्त्वेन प्रतीयमाने अज्ञाने तत्कार्य
घटादौ चातेन प्रतियोगिज्ञानसापेक्षबोधविषये । भावेनातिव्याप्तिः । स्वाभिन्नब्रह्मापरोक्षसाक्षात्कारमात्रनिवर्त्यत्वं व्यावहारि

१३

स्य २

कल्पं । तेन परिणामि स्वस्वाधिष्ठानापरोक्षेणापि निवर्त्येति प्रतिभासिकेनातिव्याप्तिः । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यावस्थात्रयस्यापि प्रत्येकं जाग्र
दादिभेदेन त्रैविध्यस्य सिद्धांतं विद्वाद्दो दर्शितत्वात् । सर्वव्यवस्थासु स्वप्नचारसाक्षिणि विदात्मके अनाद्यध्यस्तमज्ञानं सुखदुःखादि
चदुःखमहस्वामिश्रं न किंचिद्वेदिष्यमित्यादि जाग्रत्कालीनस्मरणान्यथा तु पपत्यासिध्यति । तथा हि । सुखं वादुःखं वा हं स्वप्नं
न किंचिद्वेदिष्यमिति स्मरणानुभवो मयात्मकमेकं ज्ञानं । तत्राहं शेषं नु भवः सुखदुःखस्वापाज्ञानां शेषस्मरणं । स्वापे स्तब्धीभा
वे मूर्च्छायामहमो ज्ञाने लीनत्वेन तदंशस्मरणायोगात् । जाग्रत्काले तस्योद्भूतत्वेन तदंशे नु भव एव । सुषुप्त्यादौ जाग्रत्स्वप्नभोग्यप
दार्थज्ञानाभावेऽपि साक्षात्कारमविद्यादृष्टिरूपसुखाकारं दुःखाकारं वा अज्ञानापरपर्यायाविद्याविषयिणीया सुषुप्त्यवस्था अ
ज्ञानरुद्रितरूपज्ञानाकारा तदाकारं चेत्यविद्यादृष्टिर्त्रयमभ्युपगम्यते । तदाहंकाराभावेन नोक्तदृष्टिर्त्रयविशिष्टाहंकारा एका
दृष्टिरभ्युपेयते तस्यां सत्यां सुषुप्त्यभावप्रसंगात् । अहंकारस्तस्यानसमय एवानुभूयते । अतोऽप्युत्थाने हंकाराश्रयसाक्षिचेत
नस्य सुखदुःखस्वापाज्ञानविषयकस्मरणाश्रयत्वात् सुखदुःखं वाहं स्वप्नं न किंचिद्वेदिष्यमित्यहंकारानुभवमात्मकस्य
सुखदुःखस्वापाज्ञानविषयकस्मरणात्मकस्य च ज्ञानस्याहंकारसामानाधिकरण्येनैव स्वस्वविषयानिरूपितविषयितानत्वं
सुखीति वदहंकाराश्रयतया तः करणतद्भूतानुभवस्य स्मृतिसंशयविपर्ययाणां च साक्षिचेतन्याश्रयत्वनियमादविद्यादृष्टित्व

अं

नियमाच्च। मनोब्रह्मेत्युपासीतेत्यादौ मन आदिषु ब्रह्माध्यासो व्याप्यारोपेण व्यापकारोपक प्रसंजनात्मक तर्कश्चेच्छाधीनतया भ्रम
प्रमाविलक्षणत्वात् मनोवृत्तिरेव। मायाविद्यान्यतरोपहितचेतन्यं साक्षीसुच्यते। स तु सर्वाधिष्ठानं। अहं सुखीत्यादि प्रमाजायज्जाय
त। १ शक्तिरजतादिभ्रमो जायतस्वप्नः २ श्रमादिनास्तब्धीभावो जायतस्वप्नः ३ स्वप्ने यथार्थमत्रादि प्राप्तिः स्वप्न जायत ४ स्वप्नेपि
स्वप्नो मया दृष्ट इति ज्ञानं स्वप्नस्वप्नः ५ स्वप्नदशायामनुभूतं यज्जायदशयां कथयितुं न शक्यते तत्स्वप्नसुषुप्तिः ६ सुषुप्तेऽतमसा उप
हृत्प्रासातिकी सुखाकारा सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शयोग्यावृत्तिः सुषुप्ति जायत ७ राजसीदुःखाकारा दुःखमहमस्वाप्समिति
परामर्शयोग्या सुषुप्तिस्वप्नः ८ तामसी अज्ञानाकारा न किंचिदेवेदिषमिति परामर्शयोग्यावृत्तिः सुषुप्ति सुषुप्तिः ९ अज्ञानानुम
वरूपा स्वाप्समित्यनुयवसायविषविणीवृत्तिः सुषुप्तिः। तदेवं सुषुप्त्यवस्थायामप्यस्यानंदस्य पारमार्थिकस्यानंदरूपवत्त्ववच्छि
न्नस्य भोगः। आरोप्य सन्निकर्षस्थले लोहितः स्फटिक इति प्रत्येव दन्वधारव्यातेरभ्युपगमात्। यत्र आरोप्यमसन्निकर्षं शक्ति य
रजतादिभ्रमे तत्रानिर्वचनीयख्यातिरभ्युपेयते। अन्यथाख्यातौ अन्यत्र प्रसिद्धस्यैव लोहित्यादेः संसर्गमात्रं स्फटिकादावरोप्य
तेनेन तत्र बाधबुद्धौ सत्यां संसर्गस्यैव बाधो न तु लोहित्यादेः। अनिर्वचनीयख्यातौ तु अनिर्वचनीयरजताद्युत्पत्तिस्वीकारादजना
दिविषयस्यैव आरोपस्तेन तत्र रजतादिरूपविषयस्यापि बाधः। सुषुप्तेऽनानंदवच्छेदकवृत्तौ पारमार्थिकानंदस्यैव संसर्गस्यैव आरोपा

नित्यापि न दंतर्गतमेव ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपं मिथ्यालक्षणां प्रटिति सुबोधमित्यत्र प्रदर्शितं। एवमध्यासलक्षणां निवृत्तिर्ज्ञानं व
त्तनां सति सुबोधमकमनमदं शक्तिमिति बोध्यं २० प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा विचारात्मा गृह्यन्तु। यदि ज्ञातमसंदेहान्न शक्यं वि
षयं भवेत् २८ ज्ञानेऽज्ञानायोगतो हितं न विरतिः फलचन। यद्यज्ञातं तदुद्दिश्य विचारो घटते कथं २९ अतो विचारानारम्भः सं
प्राप्त इति वेच्छन्। आपाततो ब्रह्मपदप्रसिद्धब्रह्मणः श्रुतौ। निर्विकल्पापरोक्षार्थविचारो निर्गच्छः ३० ब्रह्मविदो मोति
परं। स यो ह वेतत्यरमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति। ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति। इत्यादि श्रुतौ। नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वश
क्तिमत्त्वादिरूपसर्वाधिकोत्कर्षरूपवृद्ध्यर्थकं गृह्यधातुप्रकृतिकं ब्रह्मपदाद्योगशक्त्या क्तार्थवत्त्वेन सामान्यतः प्रसिद्धं ब्र
ह्मपदार्थस्य। विशेषतो निर्विकल्पकापरोक्षार्थविचारो निर्गच्छः ३० अतो नाद्यध्यस्तदुःखरूपमा
यानिवृत्तये। चिदानंदादय ब्रह्ममस्यैकार्या विचारणा ३१ तदेतदुक्तं स्कंदपुराणे सूतसंहिता चरमभागे उपनिषद्धारव्या
नरूपदादशाध्यायात्मकं ब्रह्मगीतायां। दशमाध्याये। सर्वाधारे स्वतः सिद्धेशिवसंज्ञे सुनिर्मले। प्रत्यग्रूपे परानंदे न ह नानास्ति
किंचन १ मृत्योः समृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति। यस्मादध्यस्तमज्ञानं तत्कार्यं चात्मरूपतः २ एकमेव महायासादृष्ट्यो
हि मुमुक्षुभिः। अयमात्माऽप्रमेयश्चाविरजश्च महान्ध्रुवः ३ तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वत ब्राह्मणः। नानुध्यायाद्ब्रह्मच्छदा

सिद्धभावरूपाज्ञानस्यापलयिमशक्यत्वात्। उपलभ्यमानस्तद्व्यवच्छेदिकाज्ञानत्वेनोपचरितावृत्तिः। इत्यभिव्यक्तचेतन्यज्ञानं विषयावच्छिन्नेचेतन्याभेदेनाभिव्यक्तचेतन्यस्फुरणं २ प्रियत्वं प्रकारकृत्य भिव्यक्तचेतन्यमानंदः ३ देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यत्वं प्रकारकृत्युपलक्षितचेतन्यमनंतं। कालपरिच्छेदशून्यत्वं उपलक्षितचेतन्यनित्यं। इति वृत्त्युपाधि कृतचेतन्यभेदेन ज्ञानादीनामात्मधर्मत्वव्यपदेश आनंदो विषयानुसंगो नित्यत्वमिति सति धर्मा अपृथक्केपि चेतन्यात्पृथगि वावभासंतद्वृत्तिपंचपादिकाकृदुक्तेः। **सजीविजातीयस्वगतभेदशून्यसच्चिदानंदरूपब्रह्मणः** केवलस्य मनोवागगोचरत्वे पिसाक्षित्वेन ग्रहणं विद्यारण्यपादेः स्फुटमेव प्रतिपादितमस्ति। **तथाहि।** अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपंचकं। आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं मायारूपं ततो द्वयं १ इयमात्मा परानंदः परप्रेमास्पदत्वतः। मानं ह्यं हि पूया समिति प्रेमात्मनी ह्यते २ इयं चित् ३ तत्प्रेमात्मा र्थमन्यत्र नैव मन्यार्थमात्मनि। अतस्तत्परमं तेन परमानंदनात्मनः ३ अभोनेन परंप्रेमभावेन विषये स्पृहा। अतो भाने प्यभातासौ परमानंदतात्मनः ४ अध्येतृ मध्यवर्गस्थपुत्राध्ययनशब्दवत्। भाने प्यभानं भानस्य प्रतिबंधेन युज्यते ५ तत्र हेतुः समानाभिहारः पुत्रध्वनिश्रुतो। इहानादिरविद्यैव व्यामोहैकनिबंधनं ६ यस्मिन् यस्मिंश्चास्ति लोके बोधस्तत्तदुपेक्षणे। यद्वा धमानंतद्वत्त्वेत्येवं धीर्ब्रह्मनिश्चयः ७ पंचकोशपरित्यागे साक्षिबोधावशेषतः। स्वस्वरूपं स एव स्याच्छून्यत्वं तस्य दुर्घटं ८ विष

यीनासविषयः स्वत्वानास्य परोक्षता। अवेद्योऽप्यपरोक्षेयः स्वप्रकाशोऽयमुच्यते ९ परागर्थप्रमेयेषु या फलत्वेन संमता। संवि
ह्येवेह मेयोर्थी वेदांतोक्तिप्रमाणतः १० बुद्धितत्त्वचिदाभासोद्भावविद्याप्रतोद्यटं। तत्राज्ञानं धियानश्येदाभासेन घटस्फुरेत्
११ फलीभूता तु या स्फूर्तिर्घटाद्यर्थमपेक्षिता। विषयाणां जडत्वेन स्वतोभातेरसंभवात् १२ स्वप्रकाशब्रह्मणितुनाभास उप
युज्यते। प्रमाणजमनोवृत्तिविषयं निर्गुणं हृदत्। प्रमाणजमनोवृत्तेः फलस्याविषयं हृदत् १३ **फलव्याप्यत्वेनैवास्वशास्त्रक**
द्विनिवारितं। ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता १४ अस्य स्वविषयकाज्ञाननिवृत्तिमद्ब्रह्मणः स्वस्वविषयकाज्ञान
निवर्तकाहं ब्रह्मेत्याकारकांतः करणवृत्त्यवच्छिन्नेचेतन्यात्मकविषयापरनामकफलनिरूपितव्याप्त्यश्रयत्वमात्रं निराकृतं। यदा
यदा अज्ञाननिवृत्तिमद्ब्रह्मतदा तादृशविषयपरनामकफलमिति नास्ति नियमो ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेन फलानुपयोगात्। यदा ता
दृशं ब्रह्मतदा ज्ञानविवृत्तये तादृशवृत्तिरित्यस्यैव नियम इति वृत्तिव्याप्यत्वमिति कारिका फलितार्थः १५ कल्पिता वै विष
यता ब्रह्मण्यादियते बुधेः। कल्पितस्तु प्रकारोपि नैव स्वीक्रियते चेति १५ **तथाहि।** समानाश्रयसमानप्रकारसमानविषय
कज्ञानस्य समानाश्रयसमानप्रकारसमानविषयकाज्ञाननिवर्तकत्वमिति नियमात्सप्रकारकज्ञानेन निप्रकारकब्रह्मविषयका
ज्ञाननिवृत्तिर्न स्यादिति ब्रह्मणि ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तिकाले कल्पितोपि कश्चिदकारो ब्रह्मज्ञानविषयो ब्रह्मविषयानां गीक्रियत इत्यर्थः

१५ एतत्सर्वपाधिनिराकरणेन साक्षि चैतन्यमात्रज्ञानेन अज्ञानदृष्ट्युपलक्षितो निर्भेदसच्चिदानंदस्वरूपो मोक्ष इति सर्वशिवं न निरो
धो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः। न मुमुक्षुर्न वैमुक्त इत्येषा परमार्थिता इति मांडूक्यव्याख्याने गौडपादाचार्योक्तेः। अविद्यास्येत्यवि
द्यायां मेवासित्वाप्रकल्प्यते। त्रसदृष्ट्या त्वविद्येयं न कथंचन युज्यते। तत्त्वमस्यादिवाक्योऽयं सम्यग्धीनं न मानतः। अविद्यासहकार्येण
नासीदस्ति भविष्यतीति वार्तिकाच्चा। तदेवं न किंचिद्वेदेष्यमिति स्मरणस्य यद्यस्मरणं तत्तदनुभवपूर्वकमिति नियमघटितस्य पूर्वपूर्वा
नुभूतानाद्यज्ञानान्यथानुपपत्त्यानाद्यध्यस्ताज्ञानसिद्धिः। सर्वत्राध्यासे दोषोऽपि विद्याधिष्ठानगतपूर्वानुभूतत्वा कचक्यादिसादृश्येणा
ज्ञानस्य कारणत्वेऽपि अनाद्याध्यासिकसंबंधेन अनाद्यज्ञानाध्यासप्रतिअनाद्यज्ञानमेव स्वरूपतः कारणं अनादित्वात्मा
यत्नादित्येकः। प्रतिसाधनाद्यज्ञानेनासकृदुत्पद्योत्पद्याज्ञानोदौ विलीयमानानामहंकारादिकानां तदध्यासानां च बीजांकुरवदु
त्पत्तिविनाशवत्वेनादिपरिवर्तनवतां पूर्वपूर्वाध्यासादिसंस्कारउत्तरोत्तराध्यासं अध्यस्थमानं प्रतिचकारणं। तेनानाद्यज्ञा
नाध्यासएवानादिस्तन्मूलकामनोबुद्धिचित्ताहंकारात्मकांतःकरणाद्यध्यासाः उत्पत्तिमत्त्वेन बीजांकुरवदनादय इति सि
ध्यति। एवमनात्मन्यहंकारो पूर्वपूर्वाध्यस्तविशेषसाध्यात्मनश्चिद्रूपस्य संसर्गाध्यास एव न तु स्वरूपेणाध्यासः। अध्य
स्तस्य मिथ्यात्वेनात्मनोजडत्वप्रसंगात्। आत्मसंसर्गाध्यासे तु आत्मजडसंसर्गस्य मिथ्यात्वेऽपि नात्मनोजडत्वं। अज्ञा

जामा

१६

५ तत्संस्कारेणांतःकरणगतसंस्कारेणेत्यर्थः।

दानंदसंसर्गस्यैव बाधात्पत्तिविंबितत्वेन प्रतीयमान आनंदः परमार्थिक एव। अवच्छेदकानंददृष्ट्या सहवास्तवानंदावि
वेकान्नास्तस्य ब्रह्मवित्त्वं। वेदांतशास्त्रपरिनिष्ठितस्य तु अवच्छेदकवृत्तिसाक्षितयामुख्यानंदस्य गृहीतुं शक्यत्वाद्ब्रह्मवित्त्वं
सिद्धिः। वृत्तिसाक्षितेन ग्रहणेऽपि निर्विकल्पचरमदृष्ट्या अग्रहणान्न विदेहकेवल्यं। तमोगुणेन सात्विकाविद्यावृत्तेरुपसंभा
नतदानंदोपलंभः। तमस आवरकस्वभावात्। पृथित्वोपपृथुसुवर्णादिगतैतेजसत्ववत्। तदांतःकरणस्याज्ञाने लये
पितत्संस्कारेणावच्छेदान्न जीवत्वाभावो न वा सर्वज्ञतापत्तिः। तेदं श्वराभेदप्रतिपादनं तु शरीरेन्द्रियाद्यभिमानरहितत्वेनो
पचारात्। संस्कारस्य निमित्तत्वेन साध्याश्रितकार्योपादानकोटौ प्रवेशान्न संस्कारभेदेन जीवसाक्षिणो भेदः। जागरेत्वं
तत्करणस्य प्रमात्राश्रितकार्योपादानकोटौ प्रवेशादंतःकरणभेदेन साक्षिप्रमात्रो भेदः। साक्षिण एवाधिकोपाधिविशिष्ट
स्य प्रमातृत्वात्। सृष्टिकांतःकरणवाच्छिन्नस्यैव चैतन्यस्य प्रमातृत्वनियमात्। इन्द्रियवृत्तिकालीनार्थोपलंभो जायते।
अंतःकरणगतवासनानिमित्तइन्द्रियवृत्त्यभावकालीनार्थोपलंभः स्वप्नः २ अविद्यैव शक्तिरजतादिवत्स्वाप्नार्थाकारे
ण परिणमते। जायते चाविद्यावृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येन स्वाप्नार्थ इति निष्कर्षः। कारणमात्रोपलंभः सुषुप्तिः। कारणमविद्यापर
पर्यायमज्ञानं न तु ज्ञानाभावोऽज्ञानेते ध्यानयोगाधिगमेन पश्यन्देवात्मशक्तिस्वगुणोर्निगूढामित्यादिष्वेताव्यतरादिभ्रुति
परास्पृशकविधिर्वैवश्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानवृत्तक्रिया च।

१३।

चिंत्यपादेषु क्रमात् २ द्वितीये स्मृतिन कश्चिन्मविरोधो न्यदुष्टता । भूतभोक्तृश्रुतेर्लिङ्गश्रुतेरप्यविहङ्गता ३ तृतीये विरतिमुत्तुं
 पदार्थपरिशोधनं । गुणोपसंहृतिज्ञानि बहिरंगादिसाधनं ४ चतुर्थे जीवतो मुक्तिरुत्क्रांतिर्गतिरुत्तरा । अस्मिन्मासि ब्रह्मलोकाविति
 पादार्थसंग्रह इति ५ नवेन ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं धर्ममीमांसाशास्त्रेण गतार्थमिति वाच्यं । धर्मजिज्ञासयोः फलजि
 ज्ञास्यवेदात् । स्वर्गाद्यभ्युदयफलकधर्मज्ञानमनुष्ठानापेक्षं । मोक्षफलकं ब्रह्मज्ञानं तु ब्रह्मज्ञानातिरिक्तानुष्ठानांतरापेक्ष
 मिति धर्मब्रह्मज्ञानयोः सातिशयफलकत्वनिरतिशयफलकत्वाभ्यामनुष्ठानांतरापेक्षानिरेष्यत्वाभ्यां नवेषम्यं । अनुष्ठानसाध्ये
 धर्मो जिज्ञास्यो न धर्मज्ञानकाले स्तिपुरुषव्यापारतंत्रत्वात् । इह भूतं ब्रह्म जिज्ञास्यं नित्यसिद्धत्वात् न पुरुषव्यापारतंत्रमिति जिज्ञा
 स्यधर्मब्रह्मणोः साध्यत्वसिद्धत्वाभ्यां जिज्ञासावेषम्यमिति न पूर्वतंत्रेण गतार्थता । ब्रह्मविचारप्रयोजकस्यास्य जिज्ञासासूत्रस्य
 स्वाध्यायोध्येतव्य इत्यध्ययनविधिवत्त्वस्वेतरसूत्रविचारप्रयोजकत्वाद्ब्रह्मविचारशास्त्रांतर्भावबोध्यः ३१ इति श्रीभगवद्दे
 वव्यासप्रणीतशरीरकब्रह्मवेदांतमीमांसाशास्त्रसूत्रेषु समन्वयारख्यप्रथमाध्याये स्पष्टब्रह्मलोकवाक्यसमन्वयारख्यप्रथम
 पादे गुणसूत्रसहिताधिकरणार्थसंग्राहककारिकासु अहं ब्रह्मास्मीति बोधपर्यवसायि ब्रह्मविषयैस्तानजनकवेदांतशास्त्र
 विचारप्रयोजकमेकसूत्रं जिज्ञासाधिकरणं प्रथमं १ जन्माद्यस्य यतः १ जन्मादित्रितयं यस्मादेकस्माज्जगतोऽस्य हि ।

सत्यज्ञानानंतरूपान्तद्ब्रह्मश्रुतिसंमतं ३२ श्रुतिसम्मतमिति पदेन जगज्जन्मादिहेतुत्वरूपंतटस्थलक्षणं यतो वा इमानि भूतानि
 जायंत इत्यादिभूगवल्लीप्रभृतिश्रुतिप्रोक्तमेवेहोपन्यस्तं ननु नैयायिकाभिमतमानुमानिकमिति ज्ञापयितुमेव द्वितीयवर्णकाभि
 प्रायं शास्त्रयोर्नित्याधिकरणं प्रवृत्तमनुमानस्येतु श्रुत्यनुगृहीतस्येव प्रामाण्यं ननु स्वातंत्र्येणेति तर्काप्रतिष्ठानसूत्रे वक्ष्यमाणत्वा
 दितिसंख्यते । सत्यज्ञानानंतरूपपदेन ब्रह्मब्रह्म्यादिश्रुतिषु सत्यज्ञानानंतानंदपदेः स्वरूपलक्षणस्योक्तत्वेऽपि तल्लक्ष्याखंडस्वरूप
 स्यलोकप्रसिध्यभावादुपक्रमोपसंहारांतषड्विधतात्पर्यग्राहकं लिङ्गनिर्णयमंतराश्रुतिबोद्धुमशक्यत्वात् सत्यादिस्वरूपलक्ष
 णेन लक्षितं ब्रह्म यत्पदेनानुद्यतस्य श्रुतिबोधसमंतटस्थलक्षणं जन्मादिस्त्रेणोक्तमिति ध्वन्यते । तटस्थलक्षणस्वरूपलक्षण
 लक्षणासुक्तमात्मपुराणे । लक्षकाणामपायेऽपि लक्ष्यं यत्रावतिष्ठते । तटस्थलक्षणंतद्विज्ञेयं पंडितैः सदा १ लक्षकाणामपायेन
 लक्ष्यापायः प्रसज्यते । यत्र तत्कथितं नित्यं स्वरूपस्य हलक्षणं २ स्वरूपलक्षणं यत्र तत्र भेदोऽधियाकृतः । तटस्थलक्षणां लक्ष्यं साक्षा
 त्रैवावधार्यते ३ किंतु सामान्यतः पञ्चान्मानानंतरसंगमात् । निश्चीयते विशेषेण सर्वत्रैवात्र वस्तुनि ४ इति । यथा राहोः शिरोऽ
 क्षणमित्यत्र राहोः शिरोऽभिन्नत्वेऽपि शिरोऽष्टे द्वाक्कालीनकरचरणादिरूपोपलक्षणीभूतस्वरूपात्मकधर्मैः शिरोरूपावयवस्य बुद्धि
 कृतभेदेन शिरसः स्वरूपलक्षणत्वोपपत्तिवत्किंचिद्वर्गोपलक्षितसत्यादिरूपचेतन्यबुद्धिकृतं भेदेन सत्यादिरूपचेतन्यस्य स्वरूपलक्ष
 णत्वोपपत्तिरानंदो विषयानुभवो नित्यत्वेति संतिधर्मा अपृथक्केऽपि चेतन्यात् अथवा वभासंत इति पंचपादिकाकृतोक्तैः । प्रियत्वाय

१८

लक्षिते चैतन्यमानंदः। विषयित्वोपलक्षितं दृश्यमित्युक्तं चैतन्यं विषयानुभवः। कालत्रया बोध्यत्वोपलक्षितं चैतन्यं सत्यं। देशकाल
वस्तुपरिच्छेदभूतत्वोपलक्षितं चैतन्यमनंतमिति प्रियत्वाद्युपलक्षणप्रकारकवृत्तिभेदाभिन्ने चैतन्यस्यैव स्वस्वरूपलक्षणत्वमुपपद्यते
तद्विषयव्यापिका कदाचित्। उपलक्षणत्वं तु कदाचिद्वृत्तिस्ते सति व्यावर्तकत्वेनावगतधर्मत्वं। ब्रह्मणः सर्वाधिष्ठानत्वात् प्रियत्वाद्यु
पाधिविशिष्टानंदादिरूपचैतन्याश्रयत्वं सुघटमेवेत्यलं पल्लवितेन। एकस्मादिति पदेन जन्मादिविषयकारणत्वं यत्रैकत्रतत्रा
भिन्ननिमित्तोपादानत्वमिति ज्ञाप्यते ३२ इति श्री सुब्रह्मणस्तटस्थलक्षनिरूपकमेकस्त्रं जन्माधिकरणं द्वितीयं २
शास्त्रयो नित्वात् १ यो यो यद्यत्करोत्यद्वा कार्यमालोच्यतस्य सः। ज्ञातेति न्यायतो ब्रह्मसर्वज्ञमिति सिध्यति। तु देवदृढय
त्राह सार्वज्ञं वेदसर्जनात् ३३ सर्वावेदकवेदस्य कर्तृत्वात् सर्वविद्ब्रह्म। तेनैव सर्वशक्त्या द्रुमित्यथा देवसिध्यति ३४
इति श्री भगवद्वा० सुब्रह्मणः सर्वज्ञत्वे वेदैकगम्यत्वबोधकमेकस्त्रं शास्त्रयो नित्वाधिकरणं तृतीयं ३ तत्तु समन्वया
त् १ समन्वयेन वेदांते स्म ब्रह्म प्रतिपाद्यते। न कर्मशेषः कर्तात्मानवाकर्माधिदेवता ३५ अथवा। तात्पर्येण तु वेदांते सा
क्षात् ब्रह्म बोध्यते। नोपासनाविधिज्ञानविधिद्वारा बोध्यते ३६ तात्पर्येण आह कं तत्रोपक्रमाद्यस्ति पद्धिः। स्वतः सि
द्धब्रह्मबोधो रज्जुधीव इत्यापनुत् ३७ प्रसायकत्वमर्थस्योपक्रमाद्यविरोधिनः। शब्दनिष्ठशब्दवृत्तिगम्यतात्पर्यमुच्यते
३८ अत्र सर्वत्र विषयवाक्यान्यधिकरणविषयश्रुतिसंग्रहे ज्ञेयानि। यत्र विशेषस्तन्मात्रमुच्यते ३९ इति

१ समन्वयातीता

१८

नादिजडस्य तु स्वरूपेणैवाध्यासस्तत्र मिथ्यात्वस्य जडत्वस्य वेष्टत्वात्। तेन विरहकारादीनां परस्परध्यासेनान्योन्यस्मिन्नन्योन्यधर्मी
रोपाविवेकेन सुखीदुःखीत्यामिजानामिकर्ताभोक्तागच्छामिषिवामिजिघ्रामिअंधःपंगुःकाणोबधिरःपुत्रभार्यादिषु विकलेषु सकलेषु
अहमेव विकलः सकलो ह इत्यादिधर्माध्यासेन धर्म्यध्यासेन ममेदंधनादीत्यादिसंसर्गाध्यासेन बुजन्ममरणादिदुःखहेतुना नैसर्गिको
यं लोकव्यवहारः। अस्यानर्थहेतोः प्रहाणाय वेदांतेकगम्यात्मेकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्ववेदांता आरंभ्यन्ते। तदुक्तं पूर्वोक्तार्थैः। समग्रतादी
स्तनयादिकानां विज्ञायतनुत्पत्तिसमग्रतादीनां। अध्यस्यति स्वात्मनि देहयुक्ते देहादिधर्मान्मनसा विशिष्टे १ अज्ञानसाध्यात्मनि चित्त
धर्मात्कामादिकान्कल्पयते हिलोकः। मनोहिसाक्षिण्यहमित्यभेदादध्यस्य चाध्यस्यति तस्य धर्मान् २ अथात्मसंसर्गाध्यासमाह।
तच्चाप्याधिष्ठानविदात्मरूपसंस्पृष्टरूपेण च तत्र तत्र। स्वरूपतोऽनात्मन एव युक्तो ध्यासान् चाप्यात्मन इत्युपेयं ३ तत्राज्ञाने केवलस्या
त्मनः स्यात्संसर्गाध्यासात्तत्तत्तस्य चित्तोदेहादौ स्याच्चित्तयुक्तस्य योगश्चित्ताध्यासात्कर्तृताचात्मनः स्यात् ४ आत्माध्यासाच्चैतन
त्वं च चित्ते स्यादध्यासः सर्वलोकप्रसिद्धः। व्युत्पन्नानामप्यवर्ज्योत्थनादिः कर्तृत्वादेः स्यादनर्थस्य हेतुः ५ आत्मनिकाध्यासविनाश
सिद्धिरात्मेश्वरेकत्वविबोधनः स्यात्। अशेषवेदांतविचारणे पातस्तिद्धये संप्रतिसंग्रहता ६ इति। तथा। शास्त्रं ब्रह्मविचारव्यम
नाध्यायचतुष्टयं। समन्वयाविरोधाख्यो साधनारण्यः फलार्कयः १ समन्वये स्पष्टलिङ्गमस्पष्टत्वेणुपास्तिगं। ज्ञेयगंपदमात्रं च

अत्र सदेवसोम्येत्यादिनोपक्रांतसृष्टिप्रकरणोऽसूत्रस्य आत्मशब्दादिति पदस्य सञ्च द्वा र्थस्य जीवाभिन्नेनात्मञ्च कृपया यात्मश
ब्दबोधस्वरूपेण जगति प्रवेशकथनादित्यर्थ इत्याह जीवस्य चेतनस्येत्यादिना जीवेनात्मना आत्मनामद्रूपेण जीवेनानुप्रविश्य
नामरूपे व्याकरवाणीतिसासञ्च द्वा बोध्यादेव तैश्च तैत्यर्थः ४५ नचेतनोऽचेतनस्य त्वात्मा भवितुमर्हति। चेतनस्य ब्रह्मणस्तु स्व
रूपमिति सांप्रतं ४६ सांप्रतं युक्तं ४६ प्रायपाठस्तु विशये निर्णायक इति स्थितिः। गोणस्यात्र जघन्यत्वा मुख्य एवेति स्थि
ह ४७ विशये संशये। इह तदेतेत्यत्र। सति संभवे गोण मुख्ययो मुख्ये कार्ये संप्रत्यय इति न्यायेन मुख्ये सप्तार्थक एवेति धा
तुः। तत्तेज एतेत्यादौ तु मुख्यस्य तेजसो चेतनस्येक्षणा संभवोद्गोणार्थक ईदृशति स्तेन ४७ सूत्रस्य आत्मशब्दादिति पदस्या
र्थतिरपरत्वेनापि प्राप्तशंका समाधानपरत्वमाह। अथवा चेतनस्य त्वमर्थस्य सदृशत्वे क्यकीर्तने। स आत्मा तत्त्वमसीति तेन च
तनमेव सत् ४८ सय एषो णिमेतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति श्रुत्या। एतदात्म्ये एषः स ह्युपक्रमवा
क्यगतस्य दार्थाभिन्नः प्रकृतो णिमा आत्मा वास्तवस्वरूपं यस्य सर्वजगतस्तदेतदात्मं स्वार्थे व्यञ्जनेन आत्मशब्दे नचेत
नत्वमर्थस्य सदृशं। भिन्नात्मैक्यकीर्तने विवक्षणेनेत्यर्थः। अतो नाचेतनं प्रधानमनीक्षितस्य दार्थः ४८ असंशयादात्म
शब्देनोक्तार्थस्य विवक्षया। गोण मुख्यन्यायतश्च स ह्युपक्रमवाक्यगं। ब्रह्मेव चेतनं इष्टं न प्रधानमचेतनं ४९ गोणश्च

नात्मशब्दादिति सूत्रस्य आत्मशब्देन पर्यायिणोक्तो भयविधार्थविवक्षया गोण मुख्यन्यायाच्च सत्यदार्थकर्तृके क्षण बोधके क्षते
मुख्यार्थकत्वेन श्रवणेन गोणार्थकत्वं संशयाभावेन विशये प्रायदर्शनादिति तेमिनीयन्यायानवतारतत्सदेवसोम्येत्युपक्रम
वाक्यगतसञ्च द्वा बोध्यं चेतनं ब्रह्मेव इष्टं जगत्कारणं। नचेतनं प्रधानं कारणं ४९ नन्विच्छस्य मोक्षोपदेशात् ३ स आत्मा
त्वमसीति आत्मशब्दः श्रुतिस्थितः। न प्रधानपरः किंतु चेतनब्रह्म बोधकः ५० य आत्मा सोहमस्मीति विज्ञातुः श्रुतिवाक्यतः।
अथ संप्रत्यय इत्यादि श्रुत्या मोक्षोपदेशात् ५१ नचेतनात्मतां शास्त्रं चेतनस्य विबोधयेत्। तस्मात्तच्छास्त्रगोत्यात्मश
ब्दे चेतनबोधकः ५२ तस्मि सदृशं भिन्नात्मनि निष्ठा सोहमस्मीत्येक्यबुद्धिर्यस्य स तन्निष्ठः। अत्रोपक्रमे सञ्च स्यानीक्षित
त्वे तु ना प्रधानपरत्वाभावेऽपि उपसंहारे स आत्मेत्यत्र आत्मपदस्येक्षणा तु स भिव्याहाराभावात्परमात्मेष्ट सर्वकारित्वगु
णयोगेन ममात्मा भइसेनामात्म इति वद्गोण्यावृत्त्या आप्नोति व्याप्नोति काला काशादिवज्जगदस्मात्तेति योगवृत्त्या वा प्र
धानपरत्वं तेनोपसंहारानुगुण्येनोपक्रमे कूलं विपतिषतीति वदीक्षणस्य गोणकर्तृकत्वं तेनोपक्रमगतसदेवसोम्यदम
ग्र आसीदिति सत्त्वदस्याचेतनं प्रधानस्य जगद्वेतुत्वमित्याशंकायामुपसंहारस्यात्मपदस्य प्रधानपरत्वं न संभवतीति तः
न्निष्ठस्येति सूत्रेण समर्थितमिति सावः। भाष्यकारेस्तु इदं समाधानमेतत्सूत्रं समकक्षेण गोणश्च नात्मशब्दादिति सू

तद्वितीयवर्णकेनापि कर्तुं शक्यत इत्युक्ता तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्सत्यदं न प्रधानपरं तेन न प्रधानं प्रगल्भकारणमिति प्रधानकारणसाक्षा
न्निराकरणहेतुत्वेनापीदं सूत्रं व्याख्यातं ५२ हेमत्वावचनाच्च ४ सूत्रारुंधसुदुन्याद्यदितत्वमसि श्रुतिः। अचेतनात्मतां ब्रूयानां त
तोपवेदेत्सु ५३ अपवादस्याकरणादेकविज्ञानतस्तथा। तद्विकारस्य सर्वस्य विज्ञानमिति या श्रुतिः। तस्याबाधप्रसंगाच्च सत्यदं न
प्रधानं ५४ प्रधानेऽवगते भोक्तृवर्गो ज्ञातः कथं भवेत्। अप्रधानविकारित्वेनैव सोऽवगतो भवेत्। ज्ञाते ब्रह्मणि भोक्तापि तद्विबर्तो वदु
ष्यते ५५ स्वाप्ययात् ५ सतासंपन्नपुरुषः स्वपित्याङ्गः सुषुप्तिगः। स्वस्मिन्नपीतोलीनो यं भवतीत्यवदच्छ्रुतिः ५६ यत्रैतत्पुरुषः स्वपि
तिनाम सतासो म्यतदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्या चक्षत इति छांदोग्यश्रुतिः ५६ सुप्तजीवस्वरूपेण परम
शरीरसतो ब्रह्म। सदभिन्ने स्वस्वरूपे लीनत्वकथनादपि ५७ सृष्ट्युपक्रमवाक्यस्य सत्यदं परमात्मनः। अचेतनसदात्मत्वं विरुद्धं चेतेन
यतः ५८ गतिसामान्यात् ६ सर्ववेदांतवाक्यानि जगत्कारणतां चितः। यतो वगमयं त्यस्मात्सत्यदं च चिदर्थकं ५९ यत्प्रकृतादन्यत्र
सृष्टिप्रकरणे सर्ववेदांतवाक्यानां चित्तेव जगत्कारणता वगमयितृत्वं तस्य प्रकृते सृष्टिप्रकरणे पितृत्वत्वात्सत्यदमपि प्रकृते चिदर्थकमे
वनाचेतनप्रधानार्थकं ५९ श्रुतत्वाच्च ७ अधिगोतः सर्वविद्यः कारणं स इति स्फुटं। श्वेताश्वतरमंत्रेषु सर्वज्ञस्यैव हेतुना ६० श्रूयते तच्च स
द्रूपसर्वज्ञसर्वशक्तिमत्। सृष्ट्युपक्रमवाक्येषु हेतुं न च तस्येति ६१ इति श्रीसुप्रधानस्यो वैदिकेन जगदेतत्ताभावावधकसत्तत्तन्मीक्ष्यधिक
रणपंचमं ५

श्री० सुसर्ववेदांतवाक्यानां तात्पर्येण निर्भेदिसच्चिदानंदब्रह्म परत्वप्रतिपादकमेकसूत्रं समन्वयाधिकरणं चतुर्थं ४ ॥ ॥
इति तेनां शब्दं १ जगदेतत्तरीक्षितत्वं श्रवणात्सारव्यसम्मतं। प्रधानं नो जगदेतत्तरीक्षणात्। अश्रोतं श्रुत्या कापि ज
गदेतत्तेनानुक्तं ३९ अचेतनं जगत्तत्तद्वत्वात्सर्वसारव्यसम्मतं। प्रधानं तादृशं तन्न श्रुत्या कापि समीरितं ४० अतः। छां
दोग्यषष्ठाध्यायोक्तसृष्ट्युपक्रमवाक्यं। सदेवसो म्येत्यत्र सत्यदं परमात्मनः ४१ न प्रधानपरं वीक्षापूर्वकं सर्जनोक्तिः।
न प्रधानं जगदेतत्तरीक्षणात् ४२ शब्दः श्रुतिः ४२ चेतनस्यैवैक्षितृत्वं तत्तु ब्रह्मणियुज्यते। ज्ञानक्रियाशक्ति
मत्त्वमवास्तव्यापिमायया। ४३ गोणश्चेन्नात्मशब्दात् २ अज्ञेजः प्रायपहितो गोण ई सतिरनेचेत्। प्रधानेऽप्युपपन्नः
स्यादिति वक्तुं न शक्यते ४४ अज्ञेजसोः प्रायेण साहचर्येण पहितः। सदेवसो म्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं। तदेतत्तद्वदु
स्यामजायेयेति। तत्तेजो सज्जत। तत्तेज ए स तद्वदु स्यामजायेयेति। तदपो सज्जत। ता आप ए स तद्वदु स्यामजायेये मदी
ति। ता अन्नमसज्जत। इत्यत्राचेतनाज्ञेजः कर्तृकेक्षणबोधकसंधातुसहचरितः सत्यदार्थक्यकर्तृकेक्षणबोधकस्तदेतत्तरी
क्षधातुः प्रायपाठबले न गोणार्थकश्चेत्सच्छब्दार्थत्वेनाभिमतप्रधानविषयेऽप्युपपन्नः स्यादिति वक्तुं न शक्यते ४४ जीव
स्य चेतनस्यान्नस्वरूपेण प्रवेशनं। अनेन जीवनात्मनानुप्रविश्येति श्रुतौ। सच्छब्दार्थस्य कश्चित्तमतश्चेतनमेव सत् ४५

मयारव्याधिकरणस्यार्थमाह हि। अत्रास्वारस्यमावेद्यपश्चात्स्वमतमुक्तवान् ७५ निर्विशेषस्वरूपेण नोपदेष्टुं हि शक्यते। उपाध्युप
हितं तत्तदुपाधेरविवक्षया। निर्विशेषं स्वप्रकाशं वक्तव्यं भवति तद्यतः ७६ कस्मिन्वाक्ये निर्विशेषं ज्ञेयत्वेनोपदिश्यते। कस्मिन्वाक्ये उपहितं
सत्तद्ब्रह्मोपास्यतया हितं। इति संदेहविच्छिन्ति फलकोप्रिमउद्यमः ७७ ब्रह्मवल्लीतत्र सर्वा ज्ञेयब्रह्मपरैरवहि। इत्याहुर्मगवत्यादाः पश्चा
तन्मतमुच्यते ७८ अत्रावसादा इति श्रीमच्छंकराचार्याणां सूत्रभाष्यकृतां संज्ञांतरं ७८ अथात्रैवं ह निरुक्तम्। एतन्कारमते त्वप
निषेधेऽपरात्मनः। औपाधिकानंदभेदे रूपासनपरैरवहि ७९ तथा हि। आनंदमयकोशात्प्राग्व्यायाः प्रोक्ता उपासनाः। प्राग्वदेवावगं
तव्या अवांतरफलान्यपि ८० ज्ञेयत्वेन स्वात्मतयोपक्रांतं ब्रह्मनिर्गुणं। यदत्र तादृशस्तस्य बोधो नैवात्यसाधनैः ८१ अतः शक्योपा
सनया साक्षात्कृत्यगुणैर्भुतं। परमं ब्रह्मतद्वारानिर्गुणं प्राप्नुतादिति ८२ आनंदमयशब्दोक्तपरमात्मन एव हि। उपासना परा सर्वा
ब्रह्मवल्लीति ह निरुक्तम् ८३ एक एव तु सर्वेशो भिन्न भिन्नगुणैर्भुतः। यद्यप्युपास्यो भवति तथापि गुणभेदतः। भिन्नान्येव फलानि स्युस्तं
यथेत्यादिक श्रुतेः ८४ तं यथा यथोपासते तदेव भवति १ यथा कतुरास्मिन्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रत्यभवति २ तस्य य आत्मा
नमाविस्तरं वेद सोऽश्रुतेतत् ३ आत्मानं स्वरूपं ३ इत्यादि श्रुतेः। यं यं वापि स्मरन्भावत्यज्यत्यते कलेवरं। तं तमेवेति को ते य सदा
तद्भावभावितः। इत्यादि स्मृतेश्च। सकामश्चेत्काम्यं फलं भुक्ता पुनः संसरति निष्कामश्चेदुपासीतादेरुपासं तर्हि देवयानेन क्रममु

किंप्राप्य ब्रह्मणा सह तत्र तद्भोग्यभोगाभुक्तांते हिरण्यगर्भाख्य ब्रह्मणा सह मुच्यते। ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्येति संचरे। पर
स्याते कृतात्मानः प्रविशंति परंपदमिति फलाध्याये वक्ष्यमाणत्वात्। निर्वसने महावाक्यजन्या हे ब्रह्मेत्यपरोक्षसाक्षात्कारवत्
स्तुदेहपातसमकालमेव सर्वात्मभावेनावस्थितिर्जबदशायांतु जीवन्मुक्तिरिति सदा तद्भावभावित इति स्मृतितात्पर्यं ८४ यद्यदि
भूतिमत्सत्त्वमिति स्मृत्या प्रदर्श्यते। विष्णुतितारतम्येन समुपासित ईश्वरः। विष्णुतितारतम्याद्वा फले दोषवतीति हि ८५ उपास्यत्वादि
हानंदमयस्य प्राप्तिरेव हि। उपसंक्रमशब्दार्थ इति वृत्तिरुक्तो मतं ८६ एतन्मन्मयं प्राणमयं मनोमयं विज्ञानमयं मानंदमयमात्मानं
मुपसंक्रामतीत्यत्रेति शेषः ८६ इति वृत्तिरुक्तमनोपादानः। अस्यानंदमयारव्याधिकरणस्यार्थकल्पना। एतन्मन्मन्मलं व्यसंक्षि
प्यहो प्रदर्श्यते ८७ तैत्तिरीयोपनिषदि ब्रह्मवक्ष्य परनामकानंदवल्यां ब्रह्मविदाप्नोति परमित्युपक्रम्या नमयं प्राणमयं मनोमयं वि
ज्ञानमयं कोशपक्षिरूपेणापक्रम्यान्नायते तस्माद्वा एतस्मादिज्ञानमयात्। अन्योत्तर आत्मानंदमयः। तेनैव पूर्णः। सवा एष पुरुषवि
धेवा तस्य पुरुषविधता। अन्ये पुरुषविधः। तस्य प्रियमेव शिरः। मोहो दक्षिणः पक्षः। प्रमोहो उत्तरः पक्षः। आनंद आत्मा। ब्रह्म पुच्छति
द्याकृत्येष श्लोको भवति। असन्नेव स भवति। असद्ब्रह्मेति वेदेव। अस्ति ब्रह्मेति वेदेव। संतमेन नो विडुरिति। तस्यैव एव शरीर आत्मायः
पूर्वस्या इति ८७ पूर्वाधिकरणे प्रायपाणे निष्ठा यको न हि। गोणमुख्यादिकल्पेन संदेहस्य निवर्तनात् ८८ अत्र संदेहसत्त्वेन सत्तु

निर्णयकोस्त्विति। पूर्वेण संगतिर्न प्रसुदाहरणाभिधा ८० प्राचुर्येण विशिष्टार्थविकारार्थे च दृश्यते। मयद्रस्य यद्रस्य च कोर्थास्तस्येति सं-
 शयः ९० तद्विनाधिकारस्ते तस्य विकार इति सोत्रे विकाराधिकार मयद्रेति सूत्रेण विकारार्थे वयवेचमयद्रिहितः। मयद्रे तयोर्भाषाया
 मभक्षाच्छादनयोरिति मयद्रिधायकसूत्रं। तत्कृतवचने मयद्रिति सूत्रेण तु तदिति प्रथमा तान्मयद्रिधायकसूत्रेण निष्ठप्राचुर्यविविशिष्ट
 प्रस्तुतार्थाभिधाने मयद्रस्यो विहितोस्ति। अत्रानंदमयशब्दे मयद्रः कोर्था इति संशयः ९० विकृत्यर्थो एव पूर्ववत्तारो मयद्रोत्थतः। तस्या
 यपठितोत्रापि विकृत्यर्थे स्त्वयं मयद्रः ९१ पूर्वप्रागुक्तान्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयशब्दस्य त्वोरो मयद्रः ९१ प्रियमर्थाद्य
 वयवोपेतपक्षितयाहृदि। आनंदमयशब्दोक्तो जीवात्मोपास्य इष्यते। प्रायपाठत्रियाद्यंगशारीरत्वोक्तिहेतुतः ९२ सुखानंदविकारो जी-
 वएव आनंदमय इहोपास्य उक्तहेतुभ्य इत्यर्थः ९२ प्रियमोदप्रमोदानंदविभक्त्यै सदात्मनि। इत्यादिपे समाधानमुच्यते इति कृतमता
 त ९३ श्रोतस्त्वष्टिक्रमे महत्तत्वाहंकारयोः स्वतंत्रपृथक्त्वांतरत्वेन स्पष्टे रान्मानादपेचीकृतभूतजन्यं समष्टिलिंगशरीरमेव महत्
 तत्त्वेन व्यवहृते तदभिमानो जीवो हिरण्यगर्भः। प्रपंचसामान्यकारणी भूतमज्ञानकारणशरीरं। आनंदमयकोश इति व्यवहृते।
 तदभिमानि विंबं चेतन्यं। मतांतरे प्रातिविंबं भूतचेतन्यं वा ईशः। ब्रह्मांडात्मकसमष्टिस्थूलशरीराभिमानो वैश्वानर इति प्रपण्यते। यष्टि-
 स्थूलसूक्ष्मकारणशरीराणां क्रमेणाभिमानिनो जीवा विश्वे ते जसप्राज्ञा इति कथ्येते। श्रोतक्रमेव्यष्टितत्त्वलिङ्गशरीराण्येवाहंकार

ज्ञानशक्तिप्रा-
 यत्यविवक्षया

आनंदमयोभ्यासात् १ सर्वज्ञे सर्वशक्त्याद्ये जगद्धेतुत्वलक्षणे। चित्ब्रह्मण्यसिहिते वेदांतानां समन्वये ६२ समन्वयाख्याध्यायस्य
 चरितार्थतया पुनः। अग्रिमः सूत्रसंदर्भः किमर्थ इति चेच्छृणु। ६२ सगुणब्रह्मविषयानिर्गुणात्मपरास्तथा। वेदांतेषूपलभ्यंते श्रुतयो व-
 हुला इह ६४ कस्य वाक्यस्य सगुणोपास्तो विधिमुखेन हि। समन्वयोगुणोः शून्ये परब्रह्मणिसम्मतः ६५ कस्य वा श्रूयमाणानां गुणा-
 नामविवक्षया। वाक्यस्य निर्गुणोत्तमिन्नाक्षो देवसमन्वयः ६६ इति संदेहविच्छित्ते प्रारब्धो ग्रंथ उत्तरः। प्रागुक्तगतिसामान्यप्रपंचाय
 च विवक्षित ६७ सिद्धवत्कृता गतिसामान्यादिति प्रागुक्तचेतनकारणतावादिसामान्यस्य प्रपंचाया जापदादीनां प्रधानपरत्वाद्यट
 नमुखेन सोपपन्निकविवरणाय चेत्यर्थः ६७ त्रिविधा ब्रह्मणः प्रोक्ता ज्ञानकाउपासनाः। काश्चिदभ्युदयार्था हि काश्चित्कर्मसमृद्धि-
 दाः ६८ क्रमशुक्तिप्रदाः काश्चिदिति तासां सिद्धाभिधः। नामब्रह्मेत्युपासीतेत्याद्या अभ्युदयार्थिकाः सर्वत्रकामिचारादिप्रोक्तता
 सांश्रुतफलं ६९ कर्मो गोदोद्यादिध्यानरूपाः कर्मप्रपुष्टिदाः। ७० तत्सुंदरीकदहराकाशोपास्यादयस्तु याः। देवयानेन मार्गेण क्रम-
 शुक्तिप्रदास्तु ताः ७१ चित्तैकाग्र्यमुखेनैना अपि सर्वोपास्तयः। परब्रह्मावबोधस्य लुपकलृप्तयोदिताः ७२ गुडजिह्वान्यायतः
 स्युरवांतरफलान्यपि। नैषजस्यादनायादौ शिशवेदीयते गुडः। तेन प्ररोच्यत जिह्वा मौषधं दीयते ततः ७३ मीमांसाशास्त्रयोः
 पूर्वोत्तरयोः सूत्ररत्निकृता उपवर्षाख्य आचार्यः प्राचीनः प्रथितोऽभवत् ७४ तदीयेन मतेनादौ भगवान्मूत्रभाष्यकृत्। अस्यानंद

कचित्कचित्

मयेतुरागाद्यायागाद्यास्वितरत्रहि ११ इतरत्रविज्ञानमयेतुयागाद्यावैदिकाः कृष्याद्यालौकिकाश्चक्रियाभांतीत्यर्थः ११ अभीष्ट
पुत्रादिकदर्शनोत्थं प्रियं तदिष्टाविसमुद्भवस्यात्। मोदः प्रमोदस्तनयादिके। हे निष्पन्नयोपक्रियया प्रसूतं १२ तत्सुखं। तनयादि
के हे निष्पन्नया कृतयोपक्रिययोपक्रांतव्यापारेण जन्यं सुखं प्रमोदः १२ यत्सुप्तिकाले प्रतिभासमानमज्ञानशुक्तं सुखमात्रमस्ति।
आनंदश्चेन्नतदत्र कीर्तितं यद्वल्लमायारहितं सुखं तत् १३ ज्ञानशक्तिस्त्रिधैकापितदवांतरभेदतः। आद्याकरणाशक्तिः स्यात्कर्तृ
शक्तिस्तथापरा १४ भोगशक्तिस्तृतीयास्यान्मनःकरणशक्तिर्ज्ञा। कामादिदृति संघः स्यात्तद्विकारो मनोमयः १५ स्यात्संकीर्तनभूतो
ह्योदेहः स्थूलोन्नसंज्ञकः। लिङ्गेतुराजसैः प्राणैः प्राणः कर्मेन्द्रियैः सह १६ सात्विकेन्द्रियैः साकं विमर्शात्मानोमयः। तैरेव साकं विज्ञा
नमयो धीर्निश्चयात्मिका १७ विज्ञानं स्यादहं हतिरिदं हतिर्मनो भवेत्। विज्ञानमयकोशेयं जीवइत्यागमाजगुः १८ कारणे सत्त्वमा
नंदमयो मोदादिदृतिभिः। तत्तत्कोशे सुतादात्म्यादात्मानतन्मयो भवेत् १९ इति। इतोधिकमस्मत्कृते अधिकरणविषयश्रुतिसंग्रहे ज्ञेयं
२० प्रियमूर्धाद्यवयवोपेतपक्षितयाहृदि। आनंदमयशब्दोक्त आत्मेहोपास्यइत्यने २४ विज्ञानमयशब्दार्थोपास्तिप्रायेण पाठतः। त
स्वेवैव शरीर इति शरीरतोक्तिः। उपास्ते शिर आद्याद्युपस्थितेन च कीर्तनात् २५ विज्ञानं ब्रह्म चेदेदं तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति। शरीरे
पाप्मनो हित्वा सर्वान् कामान् समश्नुत इति। इति विज्ञानमयजीवस्य ब्रह्म नोपास्तिः। तस्याः प्रायेण साहचर्येणानंदमयवाक्यपाठत्वे २५ २३

हे ३

एवमुक्तेन प्रायेणानंदमयोपास्यतां समर्थेपि स्यान्तंदमयस्य परमात्मतां समर्थं विदुमुपक्रमते। परमात्मानंदमयोत्रोपास्यो जीव एष न। उप
क्रम्यान्तंदमयं रसः हीत्यादिवाक्यतः। ब्रह्मार्थकानंदमयशब्दाभ्यासादिह श्रुतात् २६ अत्रोपनिषदि उपास्य आनंदमयपदार्थः परमात्मा एष
आनंदमयानजीवः। तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात्। अन्योतर आत्मानंदमयइत्यानंदमयं प्रस्तुत्य रसो वै रस इति तस्यैव परमार्थसारत्वमुक्ता।
रसः सत्येवायं लब्धवानदीभवति। कोट्येवान्यात्कः प्राणयात्। यदेष आकाश आनंदो न स्यात्। एष सत्यवानंदयाति। सैवानंदस्य मीमांसा भवति।
एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रामति। आनंदं ब्रह्मणो विद्वान्। न विभेति कुतश्चनेति। आनंदो ब्रह्मेति व्यजनात्। इति वाक्ये ब्रह्मणि पर्य
वसन्तानंदपदानां लक्षणयानंदमयपराणां बहुकृत आहृतत्वात् २६ ज्योतिष्मप्रकरणगतं ज्योतिः पदं यथा। ज्योतिष्मप्रहृष्टं
तत्र लक्षणया तथा २७ आनंदशब्दाभ्यासात् आनंदमयबोधकाः। तेनानंदपदाभ्यासेवानंदमयस्य सः २८ ज्योतिष्मप्रकरणे वसं
ते वसंते ज्योतिपायजेतेत्यादि संज्योतिः पदं २७ आनंदमयप्रकरणगता आनंदशब्दाः। अन्यतराकांक्षया इतरतराकांक्षया वा न कवा
क्यसामर्थ्यमारभ्याधीतविषयप्रकरणं २८ प्रायेण पाठकस्तु न विकारार्थस्य सूचकं। सर्वातिरत्यलिङ्गेन ब्रह्मत्वार्थेन बाध्यते २९ क्रमसं
निविष्टानां क्रमसन्निविष्टैर्यथा क्रमसमन्वययोग्यतास्थानं। विकारार्थकप्राक्तनमयद्वत्ययचतुष्टयानुक्रमसाहचर्येण पंचमस्यानंदमयशब्दस्य
मयटः पठितस्यानंदविकारेण जीवेन सह वाच्यवाच्यकारणावसंबंधयोग्यतारूपस्थानं विकारतास्य विणयिकमस्वेति शंकायां लिङ्गेन स्थानं बाध्य

तस्मादा एतस्मादन्तरसमयात्। अन्योत्तरात्मा प्राणमयः। तस्मादा एतस्मात्प्राणमयात्। अन्योत्तरात्मानोमयः। तस्मादा एतस्मान्नोमयात्। अन्योत्तरात्माविज्ञानमयः। तस्मादा एतस्माद्विज्ञानमयात्। अन्योत्तरात्मानंदमय इति आनंदमयस्यान्तरमयादिकोशचतुष्टयांतरात्मसमुक्ता नंदमयांतरात्म

२४

तद्वतिसाधारणं ९९ श्रुतिलिङ्गाधिकरणे स्थानाद्विगबलिष्ठता। जैमिन्याचार्यमुनिना विस्तरेण समर्थिता १०० धर्ममीमांसाशास्त्रे तृतीयाध्याये। श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणे स्थानसमाख्यानां पारदोर्बल्यमर्थविप्रकर्षादित्यादिसूत्रैरिति शेषः। तत्र स्थानप्रकरणे लक्षणमुपपदं प्रागुक्तमेव। पदंतरनिरपेक्षतया स्वयमेवापूर्वार्थतात्पर्यग्राहकः शब्दः श्रुतिः १ श्रुतशब्दसामर्थ्यादृशार्थान्तरसिद्धिर्विना नुपपन्नं तादृशार्थनिर्णये लिङ्गं २ अर्थनिर्णयेनेकपदसामर्थ्यवाक्यं ३ संज्ञासामर्थ्यसमाख्या ४ श्रुतिलिङ्गादिषु उच्यते तत्र पूर्वपूर्वस्मादुर्बलं १०० तर्हि आद्यकोशचतुष्टयस्यानंदमयेन पाठसन्निधिर्यथः सन्नानर्थक्यप्रतिहनानां विपरीतं बला बलमिति जैमिनीयन्यायेनानंदमयस्य विकारत्वसाधकोक्तिरित्याशंकायां विकारत्वसाधकत्वरूपप्रकारं विनापि प्रकारांतरेण चरितार्थ इत्याह। आनंदमयसर्वशब्दोपांगत्वेन पाठतः। सन्निधिः कोशवर्गस्य श्रुतावुक्तो विकारिणः १ स्फूर्जारुंधयुडुन्यायात्कोशाबोधोपकारिणः २ प्रधानज्ञापनादेवान्यथासिद्धो हि सन्निधिः। अंगीकृतः स्वप्रधानं विवृतं बोधयेत्कथं ३ सर्वांतरत्वरूपलिङ्गेनैव। अन्यथा प्रकारांतरेण सिद्धश्चरितार्थ इत्याह। आनंदमयपदाभ्यासबलसिद्धानंदमयसर्वशब्दस्य सर्वांतरत्वबोधोपयोगित्वेन कोशानां पाठतः। आनंदमयसन्निधिः सामीप्यं। सर्वांतरत्वेन बोध्यमानमानंदमयरूपं स्वप्रधानं ३ एवं सर्वांतरत्वेन लिङ्गेनैव ह सन्निधिः। अन्यथा सिद्धतानीतः प्रायपाठश्च बाधितः ४ अत्रानंदमयस्यांतरस्य स्थानुक्तिः श्रुतौ। सर्वांतरत्वमानंदमये ब्रह्मणि सिध्यति ५ कोशोपाधिप्रयुक्तो हि प्रियाद्यवयवादिकः। शरीरतावधटत आनंदमय इति ६

२४

१ नोनुक्तेरानंदमयस्य सर्वांतरत्वं सर्वांतरत्वलिङ्गेनानंदमयपदार्थस्य परमात्मसंनिध्यतीति भावः। २ कोशाभ्यासादिति आनंदमयस्य परमात्मवत्ता ३ धकहेतुनिर्देशः सर्वांतरत्वादिकस्य परमात्मवत्त्वापह्नेतुवर्गस्योपलक्षणमिति च पर्यवस्यति। १०५।

इति भाष्यते। समष्टिशरीरत्रयाभिमानित्वेन चैतन्यमेवैश्वानरहिरण्यगर्भशरीरव्यादिजीवत्वेन कथ्यते। समष्टिसाक्षित्वेन चैतन्यस्वविबक्ष्यातु सर्वज्ञसर्वशक्तिनित्यमुक्तत्वादिव्यवहारभाग्भवति तदेव चैतन्यं। इति श्रुतसंज्ञा सामान्यप्रक्रिया। तत्रान्नप्रसिद्धं। प्राणमनोबुद्धयो हिरण्यगर्भशरीररूपाः। मायोपहितं विबेचैतन्यमीश्वर आनंदः। तेषांपंचानां विकारा आध्यात्मिकादेहप्राणमनोबुद्धिजीवाः क्रमेणान्नमयादयः पंचकोशाः। अथान्नमाधवाचार्योक्तिः संग्रहः क्रियते। तथाहि। चित्तस्य याः सात्विकवृत्तयः स्युस्ताभिः परिच्छेद इहात्मनीति। प्रियादिरूपेण विकारमेति ब्रह्मैव तत्कल्पनयैकरूपं १ प्रियादिकस्यैव समूहरूपो भवेदिहानंदमयोमतोयं। तेनैव चानंदमयेन पूर्णः पूर्वोक्तविज्ञानमयोपपन्नः २ यथाप्राणमयव्याप्तेर्देहे कृत्स्ने प्रतीयते। चलनं प्राणकार्यं तु यथाचप्राणसंयुते ३ देहे मनोमयव्याप्ते मनः कार्यं प्रतीयते। चेतनतात्मिकाज्ञानशक्तिः सर्वत्रैव हि ४ विज्ञानमयतो व्याप्ते मनः प्राणयुते यथा। देहे कृत्स्नेऽपि कर्तृत्वमहं कर्तृत्वभासते ५ तथा नंदमयव्याप्तेर्देहे हस्तपदादिषु। सविज्ञानमयप्राणे विशेषाः स्युः सुखस्य ६ तेभांतीत्येनदानंदमयपूर्णत्वमुच्यते। हस्तादौ दुःखभावनुमनोमययुतत्वतः ७ मायानिष्ठतमोजत्वादेहे जाग्रदप्रतीयते। रजोजन्ये प्राणमये क्रियाशक्तिः प्रतीयते ८ मनोमया दिवितयेतत्सत्त्वगुणजे तथा। ज्ञानशक्तिस्तमोमिश्रसत्त्वं हेतुर्मेनामये ९ तस्यामायायः सत्त्वगुणस्तज्जनिते मनोमयविज्ञानमयानंदमयत्रये ९ रजोमिश्रः सत्त्वगुणो विज्ञानमयकारणः। स्यादानंदमये हेतुः शुद्धसत्त्वगुणस्ततः १० प्रियादयः सुखस्यैव विशेषाः प्रतिभांतिनः। मनो

भेदव्यपदेशाच्च ६ परामृश्यानंदमयंतस्यप्रख्याप्यसारतां। रसरूपानंदमास्वानदिद्यानंदवानिति ३८ सतिप्रारब्धशेषेब्रह्मविद्यानंदवान्।
 प्रारब्धशेषेयसोऽभयंगतोसवतीतिवक्ष्यते ३८ लब्धलब्धव्यभावानानंदमयजीवयोः। भेदोक्तेश्चेतरोजीवोनेहानंदमयोमतः ३९ न
 हिलब्धेवलब्धव्योदृष्टोलोकेहिकुत्रचित्। जीवमुक्तोनुपवतिविद्यानंदचतुर्विधं ४० विषयानंदवद्विद्यानंदोधीरुत्तिरूपकः। दुःखाभावादिरूपे
 णप्रोक्तएषचतुर्विधः ४१ दुःखाभावश्चकामाप्तिःकृतकृत्योहमित्यसौ। प्राप्तप्राप्तोहमित्येवंचतुर्विधउदाहृतः ४२ ब्रह्मब्रह्मपनिषद्यो
 वंदिश्रूयते। रसोवैसः। रसःस्येवायंलब्धानंदीसवति। कोत्येवान्यात्कः प्राण्यात्। यदेषआकाशआनंदोनस्यात्। एषत्येवानंदयातीति।
 ४२ कामाच्चनानुपमानापेक्षा ७ अत्रानंदमयःकोशःप्रधानापरशब्दमाकु। नानंदमयशब्दार्थआनंदप्रचुरोपिसः ४३ अत्रसोऽ
 कामयतेतिस्मृष्टरेवेक्षणश्रुतेः। अनीक्षकप्रधानस्यस्वीकारोनेहसंमतः ४४ आनंदमयशब्दार्थत्वेनेतिशेषः। अशब्दत्वेनकेवलानु
 मानेनैवसारव्येकगम्यत्वादनुमानं प्रधानं। अपेक्षास्वीकारः। ईक्षतेनशब्दमित्यत्रनिराकृतमपिप्रधानंगतिसामान्यादितिस्त्रो
 कस्यसर्वत्रसृष्टिप्रकरणेचेतनकारणत्वावगमपितत्त्वसामान्यस्यप्रदर्शनायपुनर्निराकृतमितिबोध्यं ४४ तस्मिन्नस्यचतयो
 गंशास्ति ८ यदात्येवेषएतस्मिन्प्रतिष्ठाविंदतेतदा। गतोभवतिसब्रह्माऽभयमित्यादिवाक्यतः ४५ प्रचुरानंदः तस्मिन्कृतेपर
 मात्मनि। प्रबुद्धस्यास्यजीवस्यतदेक्यंवक्तिहिश्रुतिः ४६ आनंदमयप्रकरणस्थायदात्येवेषएतस्मिन्नदृश्यऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिल

केन
२६

४ दुःखाल्पतादिदोषस्येवमनुआनंदाश्रयत्वमादिपदार्थः। तत्तिहानिष्टं। आनंदस्यरूपइत्यर्थस्यावश्यकतात्। १२।

५ मयतेविकाराधीतिरिक्तमप्यर्थत्रयमस्ति। तथाहि। प्राचुर्येणप्रस्तुतमयःप्रकृत्यर्थधिकरणे। प्राचुर्येणप्रस्तुतमयःप्रकृत्यर्थस्यैवप्रतिपादने २ केवल
 ६ स्वप्रकृत्यभावेचमयःप्रमयोविधीयते। तदनुशासनंतुवक्ष्यमाणमहर्षपक्षकक्षापारहोरेप्रदर्शयिष्यते। तत्राद्यपक्षेआनंदमयपदस्यप्रचुरानंद
 ७ लक्षणादितीमत्तनीमपक्षयोस्तुलक्षणमाविनैवपरमात्मपरत्वमिति वक्ष्यते। प्राचुर्यादिति सौत्रपदस्यप्राचुर्यविकिष्टार्थकतादिसर्थः। केवलस्वाधेयमादि
 परमव्योमशब्दोक्तेप्रधानेऽव्याकृताभिधे। चतुःकोशगुहायुसमुपास्तेब्रह्मयःपुमान् ७ वेदध्यायतिउपास्तइतियोवेदनिहितं
 हायापरमेव्योमन्नित्यादेरर्थः ७ सोश्रुतेनिखिलाभोगान्विपश्चिद्रूपणासह। क्रममुक्तिफलस्यापीत्यत्रोक्तत्वादुपासितुः।
 ८ इतिअत्रोपासितुःक्रममुक्तिफलस्याप्युक्तत्वात् ८ आनंदमयशब्दार्थःपरमात्माखिलांतरः। नानंदमयशब्दार्थजीवोदति
 कृतोमते ९ अत्राधिकरणसत्तगुणसूत्राणिसंतिहि। वृत्तिरुन्मत्तमालंब्यव्याख्यायतेयतान्यपि १० विकारशब्दानेतिचेत्प्रभु
 यत् २ विकारार्थस्यमयःप्रत्ययस्यप्रयोगतः। निर्विकारः परात्मेहानंदमयशब्दमाकु ११ इतिचेत्नेहमयःप्राचुर्याद्वार्थकत्वं
 तः। दुःखाल्पतादिदोषस्यसंशयोत्रभविष्यति १२ आनंदमयशब्दोतःप्रचुरानंदलक्षकः। तेनात्रप्रचुरानंदस्वरूपःपरमेश्वरः १३
 सार्वभौमादिविध्यंतानंदेभ्योधिकएवहि। ब्रह्मस्वरूपआनंदस्तेनानंदमयःपरः १४ अतोदोषप्रसंगात्प्राचुर्याद्वार्थकमयद्रूपयो
 तानंदमयपदस्यदुःखाल्पतादिसंशयवारणार्थप्रचुरानंदलक्षकत्वमित्यर्थस्तेननायंविकारार्थकोमयद्रूपेननिर्विकारःपरमात्मा
 नंदमयशब्दोभोभवतीत्यर्थोप्राचुर्यादितिपदेनलभ्यते १४ आनंदमयपदार्थेदोषसंशयोद्वयप्रकारमाह। मयद्रूपत्वार्थनिष्ठप्राचुर्य
 णयुतंहियत्। मयद्रूपत्वार्थमिन्नतन्मयत्वाच्चमुच्यते १५ यथात्यन्तमयोयत्तइत्यत्रप्रचुरोध्वरः। मयद्रूपत्वार्थमिन्नःस्पष्टएवप्र
 तीयते १६ मयद्रूपत्वप्रकृतिरत्रात्रशब्दस्तदर्थोन्नतद्विन्नोन्नप्रचुरोयत्तःस्पष्टएवप्रतीयते १६ आधिक्येनानुवृत्तत्वाच्चप्राचुर्यमितिदृश्य

नंदमयईशे

३ वाक्यशेषेणपूरणीयः। सौषुक्तार्थतात्पर्यकेणमर्थार्थिआद्यप्रसंगानेनलक्षणयाप्राचुर्याद्वार्थकताार्थकेन

येः कोशैः स्वस्वतादात्म्यमापन्नस्तेषु केषुचित्। उपास्तयो ब्रह्मतया प्रोक्ता अन्नमयादिषु ५६ चित्तशुद्ध्यर्थिकास्तासुः प्रोक्ताः काश्चिदु-
पासनाः। गुडजिह्वा न्यायतस्तु पूर्वोत्तरफलान्यपि। अथ चोपासनाभासा एवात्रोक्ता उपासनाः ५७ कोशपंचकतादात्म्यादिस्मृतस्वयमेव हि।
स एव ब्रह्मभावस्वप्रबुध्येतच्छ्रुतीरितं ५८ कोशांतर्याम्यहंकोशानेति तत्प्रतिषेधतः। अतिक्रामति तां कोशाभ्यागात्सत्त्वावधारितान् ५९
अतिक्रामति उक्तरीत्या जानाति ५९ ततः कोशावधिब्रह्मस्वात्मत्वेनावधार्य हि। जीवमुक्त्वा विहरति कृतकृत्यतया मुनिः ६० पंचको-
शस्वरूपेण प्रविभज्या खिलं जगत्। अंतर्यामितया तस्योपलक्ष्य ब्रह्मनिर्गुणं ६१ तदेवाहमिति ज्ञात्वा सर्वविधैः प्रमुच्यते। स्वप्रका-
शविदानंदरूपेणैवावतिष्ठते। इत्याह ब्रह्मवक्ष्यारव्योपनिषत्तबोधिका ६२ यदा ह्येवैष एव स्मिन्नेदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिरुक्त्य-
नेऽभयं प्रतिष्ठां विंदते। अथ सोमयंगतो भवतीत्यादिहितबोधिका। आत्मनो भाव आत्म्यमात्मीयं लिङ्गशरीरं। निर्वचनयोग्यं निरुक्तं।
निरुपनं नितरां सर्वस्य लयकृणु नमव्याकृतारव्यं स्मृत्स्मृत्तानं। तद्वाहिते एतस्मिन् ब्रह्मविदो मोति परमिति ज्ञेयत्वेनोपक्रान्ते तस्मादा-
एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इति गुहापंचकविनरणपरवाक्यगतपुष्टिं गात्मशब्देनैवं च कोशोपहितत्वं पंचकोशांतरत्वं पंच
कोशबाधावधित्वरूपोपलक्षणं ज्ञेयत्वेनोपक्रान्ते ब्रह्मपुच्छं प्रतिषेधेति पुच्छप्रतिष्ठापदाम्यामानंदमयो तोषादनत्वतत्त्वाणां नादि-
रूपावस्थितिहेतुत्वेन कथिते ज्ञेयत्वेनोपक्रान्ते तत्प्रत्यभिज्ञापकेन पुच्छपदसमानाधिकरणब्रह्मपदेन परामृष्टेरसौ वै स इति पुल्लिङ्गं

परामृष्टे

२७

१ निहितरसशब्देन सन्निहितेन प्रत्यभिज्ञाने ब्रह्मणि अभयं यथास्थानं तथा प्रतिष्ठारे कोनापरोक्षसाक्षात्काररूपनिर्विकल्पक

नेत्रिस
नतिष्ठा
व

तच्छब्देन उपक्रमगता काशसंभूतिवाक्यगतात्मशब्दार्थकत्वेन परामृष्टे तस्मिन्नेतस्मिन्नेति रूपं ज्ञानं यदा विंदते प्राप्नोति अथ तदा स ए-
ष प्रतिपत्ता अभयं ब्रह्मगतो भवति प्राप्नोति तज्ज्ञानमेव तत्प्राप्तिर्विस्मृतकंठगतचामीकरस्मृतिवत् ६२ एवं चोपनिषत्सर्वज्ञेयब्रह्मपर-
वहि। स्थूलारूपतुडुन्यायात्पंचकोशोपलक्षणैः ६३ ततः कोशात्मतामुक्त्वा तेषु च ब्रह्मकीर्तनात्। ब्रह्मोपासि परानेयमिति प्राप्य कृ-
तांमेतं ६४ ब्रह्मपुच्छं प्रतिषेधेति वाक्यार्थोऽसप्ततितमः ७८ कारिकातो नुसंधेयः। स्थूलारूपतुडुन्यायेन सौलभ्येनोपलक्षणविधयानि
विशेषब्रह्मज्ञानार्थकोशाः पक्षितेन कल्पितान्तावश्यकतया पक्षितेन कल्पनायां श्रुतेस्तात्पर्यं प्रसंगसंगत्या केषुचिदवांतरफलार्थमुपा-
सनमपि दर्शितं। मनोमयेन दर्शितं तत्सामान्यादितरकोशेषापिकेवलप्रतिपत्तिपरत्वमेव तददर्शिता उपासना उपासनाभासा एवेति मुख्यः
पक्षः। आनंदमयवाक्येतु साक्षादवांतरफलस्यानुक्तत्वा न द्वाक्यमानंदमयकोशस्य ब्रह्मोपलक्षणार्थकत्वं निरूपणपरमेव न तूपासना-
र्थत्वं निरूपणपरमपीति तत्र शिरःपक्षमध्यभागपुच्छरूपपंचावयवेषु पुच्छरूपावयववक्तव्यभावेऽपि नानंदमयकोशस्य ब्रह्मोपलक्षणा-
र्थत्वव्याघातः। अन्नमयादिकोशवदानंदमयेऽपि पक्षितेन निरूपिते शिरःपक्षाद्यवयवचतुष्टयोक्त्यनंतरं मूर्धादिवाचकशब्दप्रायपठितपुच्छ-
रूपावयवबोधकशब्दक्रमस्य स्मृतत्वाद्यत्किंचित्पुच्छं वक्तव्यमिति प्रागुक्तपक्षवयवपंचकसाम्यायात्र प्रागुक्तपुच्छपदार्थातिरिक्ताधा-
रार्थकपुच्छपदप्रयोगः। दृश्यते चार्थमेवैषि शब्दसाम्येन प्रायपाठनिर्वाहो बहुलमन्यत्र। यथा। इंदियेभ्यः परात्पार्थी अर्थेभ्यश्च परं मनः।

ब्रह्मार्थकस्य ब्रह्मपदस्यानंदपदस्य च योभ्यास उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलं। अर्थवादोपपत्तीचलिंगं तात्पर्यनिर्णये इति प्रकरणादितात्पर्यग्राहकषड्विधलिंगांतर्गतः पुनः पुनरुच्चारणरूपस्तस्मात् ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००। इति ब्रह्मपदस्य अर्थविवरणं।
 तस्मादा एतस्माद्विज्ञानमयात्। अन्योत्तर आत्मानंदमयः। तस्याप्रियमेव शिरः। मादोदक्षिणः पक्षः। प्रमाद उत्तरः पक्षः। आनंद आत्मा।
 ब्रह्मपुच्छप्रतिष्ठा। इत्यानंदमयवाक्यविषयवाक्यं। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००। इति ब्रह्मपदस्य अर्थविवरणं।
 द्वाप्युक्तोपक्षः सतिदानीं प्रदर्श्यते ७८ ब्रह्मानंदमयस्यांगप्रधानं वेति संशयः। ब्रह्मपुच्छपदाभ्यां हि संशयो सोऽसमुत्थितः ७९
 आनंदमयवाक्यगत ब्रह्मशब्दप्रतिपाद्यं ब्रह्मानंदमयपदार्थस्यावयवो वा नंदमयजीववेद्यत्वेन ब्रह्मण उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलं।
 शब्दप्रतिपाद्यं ब्रह्मवेद्यत्वेनोपक्रांतं मुख्यं वेति संशयः ७९ ब्रह्मच्छारव्यो वयव इत्याक्षेपः समाहितः। ब्रह्ममुख्यं ज्ञेयमिह सर्वाधारः श्रुतावि
 ति ८० इहानंदमयश्रुतो ब्रह्मपदबोध्यं ब्रह्मज्ञेयत्वेनोपक्रांतं मुख्यं सर्वाधारश्चेति समाहितः समाधानमुत्तरः पक्षः ८० पूर्वाधिक
 रणो प्रायपाठो निर्णायको नहि। अत्र त्ववयवप्रायपाठो निर्णायकोऽस्त्विति। पूर्वपक्षात्संगतिः स्यात्पुनराहरणाभिधा ८१ लंगूलरू
 पो वयवः पक्षगानपतत्रिगः। लंगूलार्थः पुच्छशब्दो नैव पक्ष्यगवाचकः। किंतु लक्षणाया पक्षिपश्चाद्भगस्य बोधकः ८२ आधारे वा
 पतत्र्यंगे लक्षणास्येति संशये। शिरः पक्षाद्यवयवप्रायपाठबलादिह। पक्ष्यंगे लक्षणातो गं ब्रह्मेत्याक्षेप उच्यते ८३ अस्य पुच्छशब्दस्य २९

पतत्रिगः पक्षिणो गेपश्चाद्भगस्य वयवविशेषे बालक्षणेति संशये पुच्छपदलक्ष्यार्थपक्षिपश्चाद्भगेनापेदान् च यत्तिथ्यर्थं ब्रह्मप
 दस्यावयवे लक्षणास्वीकार्येति पूर्वपक्ष्यभिप्रायः ८३ उक्तप्रमेयफलितवधानाय उक्तसूत्रार्थो नुस्मार्थते। आनंदमयोभ्यासात् १
 स्वशक्यत्वाद्ब्रह्ममुख्यं ब्रह्मशब्दो ब्रह्मविषयः। न ब्रह्मत्वं समानाधिकरणं गत्वत्परः। ब्रह्मार्थकपदाभ्यासादादिमुध्यावसानगात् १ अतः पु
 छपदार्थो नाधारो ब्रह्मोपलक्षणं २ ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादौ। असन्नेव स सवति। असद्ब्रह्मेति वेदवेदित्यादिर्मध्ये। आनंदब्रह्मणा
 विद्वान्निमित्तं कुतश्च नैव ते मुख्यं ब्रह्मार्थकानां ब्रह्मानंदपदानामभ्यासात्। इत्यानंदमयोभ्यासादिति सूत्रार्थः। तात्पर्यार्थस्तु प्रागु
 क्तएव। अभ्यासादिरूपलिंगेन ब्रह्मपदस्य मुख्यार्थकत्वे सिद्धे ब्रह्मपदसमानं विभक्ति क पुच्छपदस्य समानाधिकरण्यं निर्वाहा
 यन्वाच्यत्वेन लक्षणाया धाराधिकत्वमिति भावः २ विकारश्च द्वावेति चेन्न प्राचुर्यात् २ प्रायपाठः शब्दसाम्यमात्रेणाप्यत्र सार्थकः।
 अभ्यासादेर्हि लिंगस्य स्मृतात्मा बलनोक्तिः ८४ अवयवादिप्रायपाठादिस्मृतानां लिंगाभिक्रमेण लिंगस्य प्राबल्योक्तेः। शब्द
 साम्येनापि प्रायपाठसार्थक्यं ब्रह्मपदपरिहारकत्वात् दक्षिणपक्षे ८४ विकारश्च द्वावेति चेन्न प्राचुर्यादिति सूत्रफलितमुक्ता
 सूत्रार्थमाह। प्रायपाठपुच्छपदसमावयवबोधकं। पुच्छशब्दादवयवपराद्ब्रह्मपदं नहि। स्वप्रधानं ब्रह्मपरमितिवेत्तु न तथा ८५
 ब्रह्मपदसमानाधिकरणपुच्छशब्दादवयवपरादिति हेतुर्नैव पंचमी ८५ उक्तांगानुक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलं।
 अर्थशब्दसाम्यात् प्रायपाठो न सार्थकः ८६ तेनात्र संपुच्छपदं नैवावयवबोधकं। मुख्यार्थकं ब्रह्मपदसमानाधिकरण्यतः ८७

१ आक्षेपसमाधानपरविशिष्टवाक्ये केदे शरूपस्य सौ त्रस्य प्राचुर्यादिति पदस्योक्तौ गानुक्रममाधिक्यादित्यर्थः। शिष्टाख्यांगेसादिशेषपूरणेन समाधानं।

३० भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तशब्दयोरेकधर्मिपरत्वं सामानाधिकरण्यं। ब्रह्मपदस्य मुख्यार्थकत्वं मभ्यासादिलिङ्गसाध्यं। लिङ्गस्य तु स्थानात् प्राबल्यं दर्शितमेव प्राक्। समानविभक्तिकनाम्नोः सामानाधिकरण्यमिति तु नियमः। अर्थयोः सामानाधिकरण्यत्वेकाधिकरण्यवृत्तिर्ब्रह्मपदस्य सामानाधिकरण्यं पुच्छपदस्यावयवार्थकत्वेनैव घटते। ब्रह्मपदस्य देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यत्वं काशसद्रूपानंदार्थकस्य लक्षणया पुच्छपदस्य सामानाधिकरण्यनिर्वाहाय ब्रह्मत्वसमानाधिकरणावयवत्ववत्परत्वेत्यासादिलिङ्गसिद्धमुख्यार्थभंगसंगः। लक्षणया पुच्छपदस्याधारार्थकत्वे मुख्यब्रह्मणः स्वविवर्तसर्वजगदाधारत्वं मुख्यार्थभंगं विनाप्याध्यासिकसंबन्धेन सुघटमेवेति ब्रह्मपुच्छपदयोः सामानाधिकरण्यं संभवतीति पुच्छपदस्य लक्षणया धारार्थकत्वं। अत्र सूत्रे वयवप्रायपाठवलेन पुच्छशब्दस्यावयवविशेषार्थकत्वं मत्वा ब्रह्मपदस्य पुच्छपदसमानाधिकरण्यानुपपत्त्या ब्रह्मशब्दस्यात्र मुख्यार्थपरत्वं परित्यज्याः। हायवियवतारोपणावयवपरत्वं लक्षणया वक्तव्यमित्याशयेनाशक्यावयवप्रायपाठस्याभ्यासादिलिङ्गेन बाधानात्रावयवप्रायपाठः पुच्छपदस्यावयवार्थकत्वं साधक इति नावयवार्थकत्वं ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थकत्वं संभवशंका संभवतीति समाधानं। श्लोकायस्मिन् अत्र मया दिकोशचतुष्टये उक्तं शिरःपक्षद्वयमध्यभागे पुच्छरूपपंचांगविधानंदमयकोश आद्यं चतुष्टयानुक्रमाधिक्यदर्शनेनावशिष्टमन्यमकमदगं पुच्छरूपे तन्क्रमस्मरणं तेनावयवार्थकोशः पुच्छशब्दस्येहार्थं भिन्ने सति पंचमावयवार्थकशब्दमात्रसाम्येन प्रयोगे पि स्मृतावयवप्रायपाठात्मकं स्थानचरितार्थं इंदियेभ्यः परास्पर्यादित्यो दोषादिशब्दानां प्राय

३०

स्तपोः। पंचकोशस्वरूपेण प्रविशज्याखिलं जगत्। अंतर्यामितया तस्योपलक्ष्यं यदुदीरितं ६९ तद्ब्रह्म पंचकोशात्मजगतो निखिलस्य हि। प्रतिष्ठा रूप आधारस्तो निरीयश्रुताविति। पुच्छप्रतिष्ठाशब्दाभ्यामर्थः संप्रतिपाद्यते ७० पुच्छप्रतिष्ठा तद्ब्रह्म स्वात्मत्वेनावधार्यं हि। जीवन्मुक्तो विहरति कृतकस्य तयामुनिः ७१ आनंदी तं रसं प्राप्य भवतीति श्रुतीरणात् ७२ आनंदमयवाक्यस्य पुच्छशब्दस्तु नांगगः। किंवाधारपरस्तत्र प्रतिष्ठापदमस्ति तत्। स्वावस्थितिप्रयुक्तान्यस्थितिहेतुपरमं ७३ ज्ञेयं ब्रह्म प्रतिष्ठानहीतियोवेति चेदसन्। स्वयमेव सत्त्वं तस्य ब्रह्मरूपत्वतः सदा ७४ निर्विशेषं स्वरूपेण नोपदेष्टुं हि शक्यते। उपाध्युपहितं तत्तदुपाधेरविवक्षया ७५ निर्विशेषं स्वप्रकाशं ज्ञेयमेवेह कथ्यते। ननु पास्यं ब्रह्म शब्दशक्यमात्रार्थकोयतः ७६ अतो ज्ञेयपरे वैषोपनिषन्नुपास्ति गा। इत्यानंदमयोप्यासादिति सूत्रस्य आशयः ७७ ब्रह्मपुच्छप्रतिष्ठेत्यत्र समानविभक्तिकावयवविशेषपरपुच्छपदसंभिव्याहृतं ब्रह्मपदसमानविभक्तिनामार्थयोरेतदनावयव इति नियमानुरोधेन पक्षित्वेनोपास्थानंदमयब्रह्मणः पुच्छरूपपंचमावयवसंपादनाय ब्रह्मत्वसमानाधिकरणारोप्यावयवत्ववदवयवत्वकमिति वृत्तिरुक्तं न तन्तत्संभवतीत्याह ब्रह्मार्थकपदाप्यासादिति। असत्त्वेव स भवति। असद्ब्रह्मेति चेद्वेत्। अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेत्। संतमेनंततो विदुरिति। रसो वै सः। रस इत्येवायं लब्धवानंदी भवति। को ह्येवा न्यात्क प्राप्यात्। येदैष आकाश आनंदो न स्यात्। एष ह्येवानंदयति। सैषानंदस्य मीमांसा भवति। इत्यादौ मुख्यं

मार्थिकं। इत्युक्तत्वाच्छ्रुतावत्रपुच्छवाक्योक्तितः परं ११ आकाश आत्मनस्तस्मादेतस्मात्समभूदिति। उपक्रांतस्यात्मतया नुवादः स इतीह वै
 १२ सोऽकामयत। बहुस्याप्रजायेयेति। सतपोऽतप्यत। सतपस्तप्त्वा। इदं सर्वमसृजते। यदिदं किंच। तत्सृष्ट्वा। तदेवानुप्राविशत्। तदनुप्र
 विश्य। सञ्चत्यच्चाभवत्। निरुक्तंचानिरुक्तंच। निलयनंचानिलयनंच। विज्ञानंचाविज्ञानंच। सत्यंचानृतंच। सत्यमभवत्। यदिदं किंच। तत्सत्य
 मित्याचक्षते। तदप्येषभ्रूलोकोभवति। इतिविषयवाक्ये। तस्माद्वा एतदस्मादात्मन आकाशः संभूतः। इतिब्रह्मवक्ष्यपक्रमे। अत्रतपआलो
 चनं। सत्तेजोवन्नरूपं। त्यक्त्वायाकाशरूपं। तत्सर्वजगत्सत्यं यत्सत्तयात्यसदपि सत्तेन प्रतीतिविषयमित्याचक्षते कथयंति ब्रह्मविदः। तस्मा
 द्ब्रह्मविदोऽपि परमिति व्यवहितसूत्रवाक्य निर्दिष्टात्। एतस्मात्सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति सन्निहितमंत्रवाक्य निर्दिष्टात्। आत्मनः अस्मत्
 स्ययव्यवहारालंबनात्। सोऽकामयत बहुस्यामिति श्रुतौ बहुसावंप्राप्तवान्यहमिति स्मत्प्रत्ययविषयना सर्वप्राणिकर्मपरिपाकवशेन का
 र्यप्रपंचोत्मुखानादिमायारूपविच्छिन्नाश्रयस्य परब्रह्मणः श्रूयते। प्राणिमात्राहं प्रत्ययालंबनोयुः सत्यज्ञानानंतात्मकपरब्रह्मरू
 पोमायाशक्त्याश्रयः सिसृक्षुः स्वाहं प्रत्ययालंबनः परमेश्वरस्तस्मादिति तस्माद्वा एतस्मादात्मन इति पदत्रयसमुच्चयार्थः। प्राणिकर्म
 वशेन निर्विशेषे ब्रह्मण्यनाद्यध्यस्तमायायां बहुस्वामित्यादयः सृष्ट्युपक्रमे मायावृत्तिविशेषात्सद्यं ते तस्मात्सिचैतन्यमीश्वरः सर्वज्ञः
 सर्वनिग्रहानुग्रहस्वतंत्रो नित्यमुक्तः १२ मंत्रवर्णिकमेव च गीयते ४ सत्यं ज्ञानमनंतं यद्ब्रह्म ज्ञेयतयेरितं। मंत्राक्षरे ब्रह्म तद्धि
 मंत्रवर्णिकमुच्यते १३ ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति मंत्रवर्णिकमेव तत्। मंत्रव्याख्यानरूपेण ब्राह्मणनिरूप्यते। मंत्रब्राह्मणयोः सर्व ३१

त्रैकार्थविषयत्वतः १४ ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति मंत्रव्याख्यानरूपब्राह्मणेन १४ अतश्चपुच्छवाक्येन मुख्यमेवोच्यते बृहत् १५ न
 त्वानंदमयावयवत्वेनेति शेषः १५ नेतरानुपपत्तेः ५ नात्रानंदमयो ब्रह्मपुच्छावयववन्मतः। तस्यावयविनोवक्ष्यमाणसृष्टेरसंभवा
 त्। अतश्चपुच्छवाक्येन मुख्यमेवोच्यते बृहत् १६ सोऽकामयतेत्यादिना सृष्टदं सर्वमसृजते विक्ष्यमाणा सृष्टिः। मुख्यब्रह्मण इ
 तरे आनंदमयः। प्रियमोदप्रमोदरूपसांसारिकसुरवविशेषात्मकावयवानामानंदमयशब्दबोध्यत्वेनाभिमतपरमात्मनि उपासना
 र्थमारापेसांसारिकप्रियमोदादिरूपावयवत्वतः सकाशात्तद्वैवक्ष्यमाणजगन्निर्माणासत्त्वेनानंदमयवाक्यस्य ज्ञेयब्रह्मपरत्वमाश्रि
 त्वानंदमयकोशस्य मुख्यब्रह्मप्रतिपत्त्युपायत्वोपगमेनावयवप्रायपठितपुच्छपदस्य शब्दसाम्यमात्रेण निर्वहानानंदमयपदार्थो ब्र
 ह्मपुच्छावयवानिति जगदाधारमुख्यब्रह्मैव ज्ञेयत्वेन ब्रह्मपुच्छपदबोध्यमिति भावः। आनंदमयवाक्यस्य ज्ञेयमुख्यब्रह्मपरत्वतुल्य
 यैवक्ष्यमाणजगत्कर्तृत्वे ज्ञेयब्रह्मोपलक्षणार्थत्वात्तत्राविदनुपपत्तिः १६ भेदव्यपदेशाच्च ६ पुच्छं ब्रह्म परामृश्य तस्य प्रख्याप्य
 सारतां। रसरूपानंदमात्मनि विद्यानंदवानिति १७ लब्धलब्धव्यभावेन तदोक्ते श्रुताविह। पुच्छवाक्ये मुख्यमेव ज्ञेयं ब्रह्म विक्षि
 मं १८ रसो वै सः। रसं चैवायं लब्धवानंदीभवतीत्यस्यां श्रुतौ १८ पुच्छवाक्यं सन्निहितमानंदमयवाक्यतः। इति तत्रोक्तमात्मानं परा
 भृशतितत्पदं १९ रसं लब्धवानंदमयोधिकारी जीव एव हि। आनंदीभवतीत्युक्तं लब्धलब्धव्यभेदतः २० पुच्छवाक्योक्तब्रह्मण

सन्धेन परामर्शालु व्यत्यं। लब्धव्यस्य पुच्छवाक्यस्य मुख्यत्वे सिद्धे श्रीदेवविकारार्थकमयुतत्वमानंदमयपदस्येति आनंद
 मयवाक्यस्य लब्धत्वमिति भावः २०० कामाच्चानुमानापेक्षा ७ ननु भृगुवक्ष्यामन्नप्राणमनोविज्ञानशब्दानुक्रमपठितस्यान
 दोब्रलेति व्यजनादिति पंचमस्थानस्थस्यानंदशब्दस्य यथा ब्रह्मात्मक मुख्यानंदार्थकत्वं तादृशानंदस्य ब्रह्मत्वेनोपास्यत्वं च एवं ब्र
 ह्मवक्ष्यामपि अन्नमयप्राणमयमनमयविज्ञानमयेशब्दानुक्रमेण पंचमस्थानस्थस्यानंदमयशब्दस्य ब्रह्मत्वं नोपास्यत्वं च
 ननु ब्रह्मत्वेन प्रातुर्यविशिष्टस्वप्नस्थलार्थकमयुतत्वकेवलस्थार्थकमयुतत्वं वा श्रित्य ब्रह्मवक्ष्यामि गतान्नमयादिशब्दानुक्रमगत
 पंचमस्थानगतानंदमयशब्दोपास्य मुख्यब्रह्मपरः। मुख्यानंदबोधकत्वं नानुक्रमागतपंचमस्थानस्थत्वेन चानंदशब्दोपास्य
 त्वा आनंदो ब्रह्मेति व्यजनादिति भृगुवक्ष्यामि गतानंदशब्दवत्। इत्यनुमानेन ब्रह्मवक्ष्याम्यनंतर आत्मानंदमय इति वाक्यगतानंदमयशब्द
 उपास्यपरमात्मपरोस्त्वित्याशंकायामाह कामाच्चानुमानापेक्षेति। व्युत्पत्त्या काम्यत इति कमोत्रानंद इत्येते। कामशब्दो लक्षणयानंद
 स्यान्नान्यमानतः। ब्रह्मत्वेनावबुधस्य ब्रह्मत्वेनाह चिंत्यतां १ अत्र सूत्रे कामादिति पदस्य लक्षणयामानांतरा ब्रह्मत्वेनानिश्चितानंदस्य
 विहितब्रह्मत्वप्रकारकदृष्टेस्त्यर्थः। दृष्टिरनोपासना। काम्यत इति काम इति कर्मार्थक विग्रहेणात्र कामशब्द आनंदपरः। भृगुवक्ष्यामि
 मात्तत्रत्यपंचमस्थानस्थस्यानंदो ब्रह्मेति व्यजनादिति वाक्यगतानंदशब्दस्य पंचमस्थानस्थत्वं ब्रह्मत्वं स्तद्वृष्टं तेनात्र ब्रह्मवक्ष्यामि पंचमानंदमय
 शब्दस्यानुमानेन परमात्मपरत्वमिति चेत्तेत्यंतस्तत्र बहिर्भूतं वा क्यं माध्याह्न्ये स्त्रयोजनाकार्यानि विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दादित्येव १

१ सूत्रस्थ कामपदशेषहे

२ द्योर्धोभुशब्द आनंदस्य

पाठस्य शब्दसाम्येन चरितार्थत्वस्य प्रागदर्शितत्वात्। अभ्यासैर्वीसेतरत्वोपास्योपासकादिभावभेददर्शनजायमानभयकथनाधारतात्पर्य
 ग्राहकप्रतिष्ठापदमुख्यार्थकब्रह्मशब्दोपक्रमोपसंहारादिलिङ्गेनात्रत्यावयवप्रायपाठ्यत्वं स्थानस्यार्थतो बाधेन ब्रह्मपदस्येह मुख्यार्थ
 कत्वे सिद्धे ब्रह्मपदसमानविभक्तिकपुच्छपदस्य ब्रह्मपदसामानाधिकरण्यनिर्वाहाय न्याय्यत्वेन लक्षणाया पुच्छपदस्याधारार्थकत्वं।
 प्रायपाठस्य शब्दसाम्यमात्रेणापि सार्थक्यानन्वेयार्थमिति भावः। पंचकोशानामुत्तरोत्तरं पूर्वपूर्वांतराणां ब्रह्मप्रमित्युपायत्वोक्त्य
 नंतरं ब्रह्मणः सर्वोत्तरत्वेन सत्त्वस्यानभ्युपगमे स्यात्सत्त्वप्रसंगनिरूपणेनानंदमयात्मोपसंक्रमणानंतरं मन्यस्योपसंक्रमयितव्यस्यानु
 मत्या च ब्रह्मणः सर्वोत्तरत्वं प्रातुर्यादिति आधिरव्याधुं पंचम्यनस्योत्तरीत्याशेषपूरणेन विशिष्टवाक्यार्थो बोध्यः। सूत्राणां शेष
 पूरणेनादिना लक्षणरूपेण ~~सर्वोत्तरत्वं प्रातुर्यादिति आधिरव्याधुं पंचम्यनस्योत्तरीत्याशेषपूरणेन विशिष्टवाक्यार्थो बोध्यः। सूत्राणां शेष~~ लक्षणोक्तेः। एवं सर्वोत्तराकांक्षासु केशे
 षपूरणं शेषं प्राग्व्याख्यातं ८७ तत्त्वतुल्यपदेशाच्च ३ परामर्शः सन्निहितेन्याव्याप्त्यसति बाधके। तस्य पुच्छतयोक्तस्य शे
 यस्यात्रात्मनः श्रुती। तच्छब्देन परामृश्यजगद्धेतुक्तिरश्वतत् ८८ विकारजातस्याधारो मुख्यब्रह्मविवक्षितं। पुच्छवाक्येन त
 त्स्यैवैवानंदमयागता ८९ पुच्छवाक्यात्परस्य सो काममतेति वाक्यस्य सान्निहित्येन पुच्छवाक्योक्तब्रह्मात्तवादेन जगद्धेतुतो
 क्तिपरत्वं ८९ स इदं सर्वमसृजतेत्युपादानं नतामता। व्यवहारे हि यत्सत्त्वमनृतं च प्रतीयते। ९० तत्सर्वमनवद्वस्यस्यैव पार

१ अधवाय एव वेदानंदं ब्रह्मस्वात्मत्वेन निश्चितेन

३ तृतीय एव वेदानंदं तृतीयैव वेदानंदं तृतीयैव वेदानंदं

३३

नाभ्युपगच्छन् ब्रह्मत्वेन साक्षात् निश्चिते भूयुवदानंदात्मकं ज्ञेयं ब्रह्मसाक्षात्कर्तुं मरात्तो योन्यो मुमुक्षुः सा चैते काव्यार्थमानंदो ब्रह्मेति निदि
ध्यासनरूपमुपासनं करोत्विति एवं वेद प्रतिनिष्ठतीति वाक्येन य एवं वेद स्वात्मत्वेनोपास्ते स चैते काव्येणास्मिन्नेव जन्मनि क्रममु
क्तिभागे ह्यंतरेण वा स्वस्वरूपभूतानंदं ब्रह्मसाक्षात्कारवाप्स्यन्तीत्युपास्तिरपि विधातुं शक्यत इति भाष्ये दृढमिति नार्थः ४ तस्मि
न्ब्रह्मवत्तद्वैराग्यं शास्ति ८ यदा ह्येवेष एतस्मिन्नुत्तिष्ठति विदनेतदा गतो भवति स ब्रह्माऽभयमित्यादि वाक्यतः ५ उपक्रान्ते ते मुक्ता
सर्वाधिष्ठान आत्मानि प्रबुद्धस्यास्य जीवस्य तदेक्यवक्ति हि श्रुतिः ६ अतश्च पुच्छ वाक्येन मुख्यत्वेनोच्यते ह्येतद् ब्रह्म नंदमया
ज्ञेयं दुक्तमेक्यं न संभवेत् ७ एवं ज्ञेयं परे वैष्णोपनिषत्तु पास्ते गा इत्यानंदमयो भ्यासादिभिस्तुत्रैर्गोशयः ८ ब्रह्मे गीतादिशा
स्त्रे ज्ञेयं भविष्यकोरः स्फुटीकृतः ८ तदेतत्सर्वमुक्तं स्कंदपुराणे यज्ञवैतवर्खंडे सूतसंहिता चरमभागे उपनिषद्धारव्यानरूपायां चतुर्मुखो
क्तायां द्वादशाध्यायात्मक ब्रह्मगीतायां तृतीये ध्याये आदितस्त्रिंशत् १० श्लोकांत मृक शारवीयारण्यकोपनिषद्धारव्याने १ एकत्रिंशत्
मृकलोकमारम्भाध्यायसमाप्तिपर्यंतं यजुर्वेदान्तर्गतं तैत्तिरीयशारवास्तु ब्रह्मवल्गुपनिषद्गुर्वल्गुपनिषदो व्यख्यानं ८ तत्रैवैकाद
शाध्याये १ पदं यत्परमं विष्णोस्तदेवा विबलदेहिना १ पदं परममहं स शिवः साव विग्रहः २०९ पदं स्वरूपं २०९ अत्रानंदमयाधिकर
णस्य परमात्मा पास्ति समर्थनपरत्वं मानस्य पूर्वपक्षिणो मते पूर्वोक्ताः साधकयुक्तयः खड्गनामानुस्मार्थते तथा हि आनंदमय
स्योपासत्वेन मया दि विज्ञानमया तो पास्ति प्रायपाठः १ आनंदमयस्य विज्ञानमय शरीरतोक्तिः २ शिरःपद्ममध्यभागपुच्छरूपं

३३

चावयवोपेतपक्षित्वेन निरूपणं ३ उपास्यानंदमयस्य परमात्मत्वे लाक्षणिकानंदमयपदाभ्यासः १ उपनिषदारंभे उपासितुः क्रममु
क्तिफलीभूत हिरण्यगर्भभोग्योपभोग निरूपणं २ सर्वतिरत्वं ३ सर्वतिरत्वलिङ्गेन विकारप्रायपाठस्य बाधान्यथा सिद्धी ४ आनंद
मयशब्दस्य मयः प्राचुर्याद्यान्यार्थकत्वेनानंदमयशब्दस्य प्रचुरानंदलक्षणया परमात्मपरत्वं ५ मयः केवलस्वार्थिकप्रत्ययत्वेन वा
प्राचुर्यविशिष्टप्रत्ययार्थमात्रार्थकत्वरूपस्वार्थिकत्वेनवानंदमयपदस्य परमात्मपरत्वं ६ उक्तार्थत्रयेपिमयटोनुशासनात् ६ तृतीया
ध्यायगुणोपसंहृतिसंज्ञकतृतीयपादे आनंदादयः प्रधानस्येति त्रिस्तुत्रेषु आनंदाद्यधिकरणे प्रियशिरस्ताद्यप्राप्तिरूपचयापचयो हि
मोद इति द्वितीयस्तुत्रेण तस्य प्रियमेव शिरः मोदोदक्षिणः पक्षः १ प्रमोद उत्तरः पक्षः १ आनंद आत्मा १ ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा १ इत्यादि तैत्तिरीया
दिशा खोक्त प्रियशिरस्तादिकाना मुपास्य सगुणब्रह्मसारेण गुणामतद्रूपाणां निर्गुणविद्यासु नोपसंहृतितिरिकथयता प्रियशिरस्ता न
दुपेतानंदमयस्योपास्यत्वं परमात्मचक्षाप्यते तस्मान्नमस्यानंदमयाधिकरणस्य शोपास्ति समर्थनपरत्वं साधकं लिङ्गं ७ पुच्छपदस्य
पक्षिपश्चागेलक्षणार्था प्रियमूर्धाद्यवयवप्रायपाठः साधकः ८ सूत्रस्य आनंदमयपदस्यानंदमयवाक्यस्य ब्रह्मशब्दलक्षणाभाष्यमते
भवति स्वपक्षेनास्तीति न वसी युक्तिः ९ इति नव उपास्यत्वे पूर्वोक्तास्ति स्वरूपेति द्वादशासाधकयुक्तयः पूर्वपक्षे १२ अत्र भाष्यसिद्धां
तानुसारेण पूर्वपक्षयुक्तिपरिहारप्रकारः कथ्यते तथा हि अत्रानंदमयस्योपास्यत्वेनोपास्ति प्रायपाठः साधकः १ आनंदमयांत पंचको
शोपसंक्रमांत चरमं सप्तमानुवाक्येनोवाचो निवर्तते अत्राप्यमनसा सह आनंदं ब्रह्मणो विद्वा न विभेति कुनश्चनेति वाच्यं न सातीत

प

निर्विशेषब्रह्मात्मकानंदज्ञानिनो निर्भयत्वोपसंहारेण ब्रह्मविदाप्रोतिपरं। सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति देशकालवस्तुपरिच्छेदभूय
 निर्विशेषब्रह्मणो ज्ञेयत्वेनोपक्रमेण ध्वेपंचमेव वाक्ये यदा त्वेवेष एतस्मिन्नुदरमंतरं कुरुते। अथ तस्य भयं भवति। तत्वेव भयं विदु
 षोऽमन्वानस्येति ब्रह्मनिर्विशेषवानवेति यात्किं चिदपि संदेहमात्रवतो हं ब्रह्मास्मीति शास्त्रीयमात्रदृष्टेर्विदुषो ब्रह्मसविशेषमेवेति
 विपर्ययवतो ह्यज्ञानिनश्चोपासनादिकर्मविद्यावतो हं ब्रह्मास्मीत्यभेदेन मननभूयस्य चाविद्यकजन्ममरणादिभयकथनेनाप्य
 स्या ब्रह्मवक्ष्यपनिषदोयानिर्विशेषब्रह्मणः स्वस्वरूपत्वेन ज्ञेयत्वप्रतिपादनपरत्वं तदत्रोपनिषदिकाप्युपास्तिर्नोक्तास्तीत्यवगमय
 ति। तेनात्रोपास्तीनामेवाभावात्पाठोपास्तिप्रायपाठसंभवात्। ब्रह्मोपास्ति साधकः। तथा हि। ब्रह्मगीता व्याख्याने विद्यारण्यपा
 दात्। गुहानिहितं तत्त्वोपलक्षणेन ज्ञेयत्वकथनात्सर्वतरत्वेन ज्ञेयत्वेनोपक्रमोपक्रान्तस्य निर्विशेषब्रह्मणः प्रतिपत्त्युपायत्वेनान्नम
 यादिपंचकोशः प्रतिपादितान्नूपासनार्थः। येन ब्रह्मोपासते। येषां ब्रह्मोपासते। इत्यादिमंत्रस्य श्रुत्या कोशत्वेन प्रतिपादिता नूपाणा
 दिसद्भावोऽदृष्टितुं तत्कोशावसाने संवादत्वेनोक्तत्वात्। यद्यत्रोपासनाविधिपरस्यात्मनो मनोमयकोशोदाहृतश्चोके। योपास्तिस्तर्हि
 चोदनाश्रयेत न च श्रूयते। अतो मनोमयकोशस्य तावदुपदेशार्थत्वेमेव। नूपासनार्थत्वं। तत्सामान्यादन्यत्रापि तथेत्यंगीकार्य। इतरथो
 पासने देशरूपप्रतिपाद्यार्थभेदाद्वाक्यभेदः स्यात्। संभवति च तदैक्यत्वेनैदो न युक्तः। संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्तु नेष्यत इति न्या

१ कवा

३ आनंदमयपदार्थस्यानुमानात्परमात्मत्वं। ३।

सत्त्वार्थः। अत्र प्राणादिशब्दोक्तानुक्रमात्पंचमस्यैव। अत्र वाक्याद्ब्रह्मतया ज्ञातानंदस्य तत्र हि। विहितत्वाद्ब्रह्मदृष्टेस्तु उदाहरणे न वै २
 सेषाभागावीवारुणी विद्यापरमेव्योमन्त्रतिष्ठिते स्यान्तरं यएवं वेदप्रति तिष्ठतीति वाक्येन ब्रह्मत्वेनावगतानंदस्य ब्रह्मत्वेनोपासनाविधी
 यते २ अनुमानात्परात्मत्वमानंदमयवाक्यतः। आनंदमयशब्दार्थोपास्यते हेति चेन्न तत् ३ नानुमानात्परात्मत्वापेक्षानंदमयस्य तु।
 विकारिप्रायपठितमयउर्थविरोधतः। वेदशब्दबलीयस्त्वं तत्र शब्दानुमानयोः ४ शब्दानुमानं चेति द्वंद्वसमासः। तयोर्मध्ये वेदक
 पशब्दस्यैव प्राबल्यं। आनंदमयवाक्ये आनंदमयशब्दस्यानुमाने परमात्मपरत्वं। आनंदमयवाक्ये सोपास्य परत्वं मित्यंगीकारे
 ण वाक्यभेददोषे निवारितेपि प्रत्यक्षेण श्रुतस्य शब्दाख्यपमाणरूपस्य विकारिमयश्चतुष्टयप्रायपठितप्रकृतमयरोयोर्थो
 विकारित्वं तस्य विरोधं नंदमयशब्दस्यानुमानेन परमात्मपरत्वे इत्यानंदमयशब्दस्य परमात्मस्वरूपानंदविकारो धिकारिणी
 वएवार्थो न परमात्मैत्यर्थः। तेनैरीयशाखागतब्रह्मवक्ष्यपनिषदग्रिमं भूयवक्ष्यं। आनंदो ब्रह्मेति व्यजनादिसादि सेषाभागा
 वीवारुणी विद्यापरमेव्योमन्त्रतिष्ठिते संते। अत्र मयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयकोशकारणेषु अत्र प्राणमनोविज्ञाना
 नंदेषु पंचस्वपियएवं वेदप्रति तिष्ठतीति वाक्येन ब्रह्मत्वेनोपासनाविदितास्तत्र पंचमानंदमयकोशकारणज्ञेयत्वेन मुख्ये ब्रह्मस्वरूप
 आनंदे आनंदो ब्रह्मेति व्यजनादिति स्थूलारुंधत्युदुन्यायेनान्नमयादिकोशचतुष्टयकारणी मूतानादिचतुष्टयोपलक्षणेन वारुणि

रीरता पक्षितनिरूपणयोरुपास्ति प्रायपाठकस्तु नत्वा संभवेनोपास्यसाधकत्वात्। अथ यथा कथं चित्पूर्वोक्तरीत्या न प्राणविज्ञानानामुपास्ति समर्थनेन शरीरताप्रियशिरः। आद्युक्त्योरुपास्ति प्रायपाठगतगतिताभिमानोयदितर्हि पूर्वोक्तलिङ्गेन बाध इति विलीयतती पपरिहारो २३ इत्यानंदमयस्योपास्यत्वाभावः। अथानंदमयस्य परमात्मत्वेनात्रत्यलाक्षणिकानंदमयपदाभ्यासः साधकः। अत्रानंदः पदाभ्यास एव श्रूयते न त्वानंदमयपदाभ्यासः। आनंदमयशब्दार्थस्यानंदमयपराभ्यासेन परमात्मत्वं तत्त्वकरणस्य तेनानंदपदानालक्षणयानंदमयपरत्वमिति नान्यथा कल्पनमिति चेन्न नान्यथा श्रूयते प्रसंगात् इति प्रसंगमपूर्वपक्षकसापरिहारः १ अथात्रोपनिषद्यारंभे आनंदमयकोशसंज्ञकपरमव्याप्तापरपर्याया व्याकृतप्रधानरूपगुहानिहितत्वेन परब्रह्मोपासितुः क्रममुक्तिफलीभूतहिरण्यगर्भभोग्यसर्वकामोपभोगप्राप्तिनिरूपणमपि नात्रानंदमयस्य परमात्मत्वसाधकं। यतो वाचो निवर्तते इत्यादिश्रुत्या अस्या उपनिषदो ज्ञेयब्रह्मपरत्वं न तूपास्यब्रह्मपरत्वमिति निर्णयेन गुहानिहितश्रुतेर्निर्निशेषब्रह्मप्रतिपत्त्युपायप्रतिपादनपरत्वमेवेति सिध्यति। तेन यो वेद निहितगुहायामिति गुहानिहितश्रुतेरुपास्तिफलनिरूपकत्वाभावाच्चानंदमयशब्दस्य परमात्मपरत्वसाधकत्वं वेदेत्यस्योपास्यपरपर्याये ध्यानं करोतीति नार्थः किंतु गुहानिहितत्वोपलक्षणो न स्वात्मत्वेन ब्रह्मसाक्षात्करोतीत्यर्थः। एवं यो वेद निहितगुहायां स वाचो जीवन्मुक्तः सर्वकामाकाम्यतश्चिकामाः सर्वसुखोपभोगानिरतिशयानंदलेशप्रतायायतः सुखविशेषा इत्यर्थस्तान्सहयुगपदेकक्षणोपास्तुतान् अश्रुते प्राप्नोति प्राप्तिरत्र व्याप्तिः। स्वात्मत्वेन निश्चिनो

तीति फलितं। सर्वकामतादात्म्येन सर्वकामान्याप्नोति। अश्रुत्याप्राप्तिरिति धातुपाठः। केन रूपेण प्राप्नोतीति चेदुच्यते ब्रह्मणा विपश्चितेति। स्वात्मतया साक्षात्कृतेन सर्वोपहितेन सर्वसाक्षिणा निरावरणतया सर्वदा सवित्प्रकाशवत्सर्ववस्त्ववभासकेनेति विपश्चितेत्यस्यार्थः। ब्रह्मणोत्पत्त्युत्पत्त्यप्रकाशमानेन चिद्रूपेण ब्रह्मणा स्वस्वरूपेणेत्यर्थः। जीवेश्वरसाधारणहृतिप्रतिबिंबितजगन्निष्ठयावच्चैतन्यविषयतापादकत्वमेव सर्ववस्त्ववभासकत्वं। ब्रह्मणेतीत्यंभूतलक्षणे तृतीयाश्वेतच्छत्रेण राजानमश्वीदित्यत्रेव। एवमुक्तरीत्या स्वात्मत्वेन निर्भेदब्रह्मसाक्षात्कारवतं जीवन्मुक्तजन्ममरणप्रवाहापादकपुण्यपापनिमित्तकदुःखचिन्तासंतापकारिणीने बोदेतीति तात्पर्येणाह चरमालुवाक्येति श्रुतिः। एतदहं वाव न तपति। किमहं साधुना करवं। किमहं पापमकरवमिति। स्वमानसचिन्ताविशेष इति शेषः। न तपति न संतापयतीत्यर्थः। न तपतीत्यत्र हेतुमाह। स य एवं विद्वानेन आत्मानं स्पृणुते। इति। एते पुण्यपापे आत्मानं स चिदा नंदब्रह्मरूपं स्पृणुते ब्रह्मदृष्ट्या स्वात्मत्वेनावगच्छति। अत्र स्पृधा तु तीनार्थको न तु द्वयार्थकः। तप्यतापकरूपेण विभातमखिलं जगत्। प्रत्येगात्मन वाच्यमतिज्ञानादेदांतवाक्यजादिति प्रकृतश्रुतिव्याख्यानरूपब्रह्मगीतास्थः। भोके भातीति ज्ञानार्थकभाधातुप्रयोगात्। ब्रह्मदृष्ट्या जगतस्तुच्छतायो। किक जीवदृष्ट्या मिथ्यात्वात्वातिरिक्तं नैव किंचिदपि पारमार्थिकं पश्यति विद्वान्येनासौ तप्येतेति भावः। देहात्मवादी लोकायतिकस्तु पुण्यपापनास्तिक्येन विषयजन्यसुखस्य प्रत्यक्षेणास्तिक्यबुध्या यथेष्टाचारं करोति विहांस्तु पुण्यपापसुखदुःखादिदृश्यमात्रस्य ब्रह्मदृष्ट्या तत्तासत्त्वान्मिथ्यात्वात् पदो ज्ञानविलसितस्वाप्तिकपुण्यपादीनामिव प्रबोधे अकिंचित्करत्वं पश्यन् पुण्यपापाचारे उदासीन इति नलोकायतिकादिसमस्त्या

शयेनाह। उभेद्येवैष एते आत्मानः स्पृणुते य एवं वेद। इति हि सतः। य एवं स्वात्मत्वेन निर्भेदं ब्रह्म वेद अतः स एष एव उभे एते सुकृत दुकृते
 आत्मानः स्पृणुते। न हि विदुः नित्यजं नित्यकं न कस्य तदात्मतया स्वकृतमनु प्रविष्टमिदमात्मतया वसितमिति श्रुतिगीतोक्तः। नान्यो लो
 का यतिकादिरज उभे एते स्वात्मत्वेन जानाति किं तु लोभात्पापपुण्येनास्तिक्येन जानाति। अतोऽज्ञः पापपुण्याभ्यां संसरति। विज्ञो न लिप्य
 त इति भावः। इत्युपनिषत्। ब्रह्म ब्रह्म व्याख्यापनिषत् वेदांतशास्त्रसारभूता ब्रह्मविद्या इति समाप्तेत्यर्थः। इति द्वितीयपूर्वपक्षकक्षापरिहारः
 २ आनंदमयस्य सवन्तिरत्वरूपलिंगं परमात्मेन लिंगं। आनंदमया देव्या तैरस्य पुच्छपदनवस्थमाणा युक्त्या सर्वोधार ब्रह्मणो वस्य
 माणतया नंदमयस्य सवन्तिरत्वासिधेः। इति तृतीयपूर्वपक्षकक्षापरिहारः ३ सवन्तिरत्वासिधेरेव विकारप्रायपाठबाधान्यथा सिद्धी
 अपिन संभवतः। इति चतुर्थपूर्वपक्षकक्षापरिहारः ४ अथानंदमयशब्दस्य स्वप्रकृत्यर्थगतप्राप्तायाः न्यायार्थकत्वे
 नान्नमयो यज्ञ इति वत्प्रचुरानंदाधिकरणताप्रतीयेत न तु प्रचुरानंदस्वरूपतेति प्रचुरानंदलक्षणायां नंदमयपदस्य परमात्मपरत्वमित्य
 पिन क्लृप्तं न्याय्यं। तदा तत्र लक्षणाया एव दोषरूपत्वादिकारार्थकत्वमते लक्षणाया अभावात्। इति पञ्चमपूर्वपक्षकक्षापरिहारः ५
 अथमयः प्रातुर्ध्वं विशिष्टस्वप्रकृत्यर्थमात्रार्थकत्वरूपस्वार्थकत्वेनाथवा केवलस्वार्थिकप्रत्ययत्वेनानंदमयपदस्य परमात्मपरत्व
 मुक्तपक्षद्वयलक्षणाया अभावादित्यपिन न्याय्यं। तद्विकारप्रायपाठरूपस्थानेनात्रत्यमयदो विकारार्थकत्वस्यैव न्याय्यत्वात्। वि
 कारप्रायपाठरूपस्थानबाधकसवन्तिरत्वरूपलिंगासिधेस्तृतीयकक्षायां प्राग्दर्शितत्वादानंदमयपदनालक्षणायां नंदमयपरत्वमाहत्या

यादिति विद्यारण्यपादा आहुरिति पूर्वोक्तानुषंगः। किंच। आनंदमयकोशोत्तरोदाहृते असन्नेव संभवतीति श्लोकेऽपि चोदना न श्रूयते ततस्तस्या
 पिकोशस्य निर्विशेषब्रह्मप्रतिपत्त्युपायत्वमेव न्याय्यं। यतो वाच इत्यादि पूर्वोक्तश्रुतितात्पर्याच्च। अथ यदि आनंदमयशब्दोऽप्यस्य परमा
 त्मतपक्षेऽपि तस्योपास्यतां गीकारे विप्रशिरस्तमसि विशेषधर्मित्वात्प्रमाणत्वात् यतो वाचो निवर्तत इत्याद्यत्रत्यश्रुतीनां निर्विशेषवाङ्मनसा
 तीतब्रह्मावबोधकत्वं व्यर्थं सत्त्वसार्थक्यायां नंदमयस्योपास्यत्वाभाव एव लिंगमस्तु न तत्र प्राणविज्ञानोपास्यभावे बाधकाभावात्। तत्र सर्ववै
 तेनमात्रु वन्तियेन ब्रह्मोपासते। सर्वमेव त आधुर्येति प्राणं ब्रह्मोपासते। विज्ञानं देवाः सर्वे। ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते। विज्ञानं ब्रह्म वेदेद। तस्माच्चैत्र
 प्रमाद्यति। शरीरपाप्मनोपाहिला सर्वान् कामान् समभुत इति। अन्नादित्रयोपास्तिषु साक्षाद्विधिफलयोः श्रवणाद्युतविधीनां बलवत्तरानुपप
 न्निविनापरित्यागेन तत्तत्कोशयोक्तैकवाक्यता कल्पने प्रमाणाभावाद्वाक्यमेदस्य फलमुखत्वेनादोषत्वाच्चान्नादित्रिनोपासनाः स्वीक्रियते।
 तत्सामान्यादितरेषु तथात्वमिति न्यायेनोपास्तिप्रायपाठात्मकं स्थानमित्यर्थोर्मनोमयानंदमययोरुपास्तिविधिना सर्वग्राहकमस्ति नि आ
 यस्तर्हि यतो वाच इत्यादि श्रुतिनिष्ठ निर्विशेषब्रह्मावबोधकत्वं लिंगमुपास्तिप्रायपाठात्मकं स्थानं बाधते इति नोपास्तिप्रायपाठं नंदम आ
 यस्योपास्यत्वे साधक इति कृत्वा चिंतान्यायेन परिहारो ज्ञेयः। श्रुतिर्लिंगाधिरणन्यायेन लिंगस्य स्थानाद्वितीयस्त्वं प्राग्दर्शितं नते १९ श्लो
 के दर्शितमेवास्ति। कृत्वा चिंतान्यायेनैवायं वस्यते। इत्याद्यः परिहारः १ आनंदमयस्य विज्ञानमयशरीरतोक्तिः २ प्रियशिर आद्यवय
 वोपेतपक्षित्वेन निरूपणं च। ३ नोपास्यत्वसाधकमन्त्रादिविज्ञानांतोनामुपास्यत्वाभावस्य प्राग्दर्शितश्रीविद्यारण्यपादरीत्या साधितेन शा

शक्तब्रह्मपदश्रुत्याबाधात्। श्रुतेर्हि वाक्यादलीयस्त्वस्य श्रुतिलिङ्गाधिकरणे पूर्वमीमांसायां साधितत्वात्। न च लोङ्गलशक्तपुच्छपद
श्रुत्यावयवप्रायपाठानुगतत्वेन प्रबलया निरनुग्रहब्रह्मपदश्रुतेर्बलत्वमिति वाच्यं। लोङ्गलवाचकपुच्छपदस्य पक्षिपश्चाद्भागे त
यापिलक्षणाया अंगीकार्यत्वेन पुच्छपदस्य मुख्यार्थबोधकत्वरूपश्रुतित्वासंभवात्। प्रायपाठस्य शब्दसाम्येनापि निर्वोहसंभवेन
प्रायपाठानुगृहीतत्वरूपप्रबल्याभावाच्च। तस्मात्पुच्छपदस्य पक्षिपश्चाद्भागे लक्षणायां प्रायपाठेन साधकः शब्दसाम्येनापि प्राय
पाठनिर्वोहात् ब्रह्मपदश्रुत्यापुच्छपदस्यावयवपरत्वस्यावयवप्रायपाठात्मकस्थानलब्धव्यस्य बाधाच्चा। पुच्छपदस्याधारे लक्षणा
यां तु स्वावस्थितिप्रयुक्तान्यस्थितिहेतुपरप्रतिष्ठापदं तात्पर्यग्राहकमस्तीति पुच्छपदस्याधारे लक्षणापपत्ता। **इत्यष्टमः पूर्वपक्षकसाप**
रिहारः ८ आनन्दमया तत्पञ्चकोशात्मकसर्वजगदाधारं ब्रह्मेति आनन्दमयो भ्यासादिति सूत्रेण समर्थनपक्षे सूत्रस्य नन्दमयवा
क्यस्य ब्रह्मशब्दलक्षणाख्यो दोष आनन्दमयशब्दस्य परमात्मपरत्वेनास्तीति लाघवमिति वक्तुं न न्याय्यं। अस्मत्पक्षे सूत्रस्य नन्द
मयशब्दस्य ब्रह्मशब्दलक्षणा तत्पक्षे ब्रह्मपुच्छप्रतिष्ठेति श्रुतेर्ब्रह्मपदस्यावयवे लक्षणा नास्मत्तत् इति तुल्योत्तरत्वे लाघवाभावात्।
पुच्छपदलक्षणा तु भयपक्षे पिसमेव। त्वत्पक्षे **लक्षणा बीजस्य प्रागुक्तरीत्या खंडितत्वात्। मत्पक्षे ब्रह्मपदस्य स्वमुख्यार्थप**
रत्वे समभिध्यादतः प्रतिष्ठापदादिबुहनात्पर्यग्राहकसत्त्वानुरोधेनानन्दमयश्रुतित्वात्पर्यनिर्णयार्थप्रवृत्तानन्दमयाधिकरण
सूत्रगतानन्दमयपदस्य ब्रह्मशब्दलक्षणा न्याय्ये वेत्यलं पल्लवितेन। इति नवमः पूर्वपक्षकसापरिहारः ९ एवं चानन्दमयश

नन्दमयपदस्या

६ तदिति प्रथमांतात्प्रकृतवचने मयडिति फलितं। यच्च न इत्यत्र प्रकृत्यर्थेऽपि
६ विवक्षितः। प्रकृतस्यैवाधिकरणे वा मयडित्यर्थः।

नन्दमयपदाभ्यासस्य परमात्मपरत्वसाधकत्वेऽन्योन्याश्रयदोषप्रसंगस्य प्रागाद्यकस्यामेव दर्शितत्वाच्च। मयडनुशासनं तु प्रा
ग्दिशो विमर्शः। दिक्शब्देभ्यः सप्तमी पञ्चमी प्रथमाभ्युत्पत्तः प्राक्त्वात्थिकावश्यंतेव दृश्यमाणाः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञाः स्युरित्यधिकृत्या
तत्प्रकृतवचने मयडिति पाणिनि सूत्रं। अत्र सिद्धांतकोमुदी। प्रचुर्येण प्रकृतस्य वचनं प्रतिपादनं भावेधिकरणे वा ल्युट्। आद्ये प्रस्तुतं
प्रकृतमन्त्रमन्त्रमयं। अपूपमयं। यवागूमयं। द्वितीये अन्नमयो यज्ञः। अपूपमयं पर्व। समूहवच्च बहुषु। इति वस्तुत्रं। सामूहिकाः प्रत्ययास्त
दिति प्रथमांतात्प्रकृतवचनेति दिश्यंते बहुषु प्रकृतेषु विवक्षितेषु चान्ययट्। मोदकाः प्रकृता मोदकिके। मोदकमयं। शाकुलिकं। शाकु
लीमयं। द्वितीये अधिकरणरूपेर्धतुमोदकिको यज्ञो मोदकमय इति। प्रस्तुतमावश्यकमित्यर्थः। एतद्व्याख्याने शब्दोऽश्वरे। तद्गृहणं वाक्य
भेदेन प्राचुर्याभावेऽपि अत्यंतस्वार्थिकमयडित्यर्थः। तेन विनमयं ब्रह्मेत्यादिसिध्यतीति वाक्यभेदेन योगविभागे नेत्यर्थः। एवं च प्राचुर्येण
प्रस्तुतं **प्रस्तुतं**। प्राचुर्येण प्रस्तुतस्याधिकरणे केवलत्वात् **वैयर्थ्येनैव मयडिति सिध्यति।** विकारे मयडनुशासनं तु तस्य विकारः। य
इति प्राग्दीव्यतो णिति अप्रत्ययाधिकारे तस्य विकार इत्यर्थो धिक्रियते। अवयवे च प्राणेषोषधिवृक्षेभ्यश्चादिकारः। मयूरस्य विका
रो वयवो वा मायूरः १ मोर्वका २ पेयुल ३ मयडेतयो भिषा यो मभसाच्छादनयोः। प्रकृतिमात्रान्मयट्स्यादिका रावयवयोः। अ
भ्रममयः। आश्रमनं। अभसाच्छादनयो रितिकं। मोद्रः स्तनः। कापसिमाच्छादनं। नित्यं हृद्यशरादिभ्यः। एकाचोनित्यं। मयट् सवती
त्यर्थः। आममयं। शरमयं। त्वज्जयं इति नित्यमयट्। इति मयडनुशासनं। **इति षष्ठः पूर्वपक्षकसापरिहारः ६** प्रियशिरस्त्वाद्यप्रा

प्रस्तुतं

हत्याकाशोगतिरित्यमुं। एतद्वतिपदस्यार्थोत्थस्मिन्काल इतीह वै ४० अमुमिमंशलावलोपत्यंशलावत्यंशिलकं ४० इति श्री सु
 आकाशलेनोपास्योद्गीथाकाशस्य परमात्मत्वसाधकमेकसूत्रमहमभाकाशाधिकरणं ८ अतएव प्राणः १ आकाशवाक्यादेवात्रा
 नुश्रूयत उपासनाः। प्राणादित्यानुबुध्या त्रय उपास्यते ये रिताः। प्रस्तावोद्गीथकप्रतिहाराः कर्मसमृद्धये ४१ तत्र प्राणः परं ब्रह्म पंचवृत्तिर
 नः सन। पूर्वसूत्रे रितादेवनाल्लिंगादिति हेतुतः। तल्लिंगं सर्वभूतानां प्राणादेव तयोद्गीमौ ४२ पंचप्राणात्मकोऽनःप्राणः। प्रस्तावोद्गीथप्र
 तिहाराः क्रमेण प्रस्तावुद्गीतप्रतिहर्तृसंज्ञकसामगल्विक्रयोज्यसाममक्तिविशेषाः ४३ पूर्वाधिकरणेनैवगतार्थत्वे इदं पुनः। अधिका
 क्षेपसंज्ञां त्वे प्राणाधिकरणं मुनिः ४३ ज्ञानकर्मेन्द्रियादीनां प्राण एव तयोद्गीमौ। सुप्तो सुप्तेरुपरमेश्वरेत्येति गतिगति ४४ संपंचवृत्तिः
 प्राणोत्राप्यस्तु प्रस्तावदेवता। इत्याक्षेपसमाधानं सर्वसूत्रतल योद्गीमौ। अत्र प्रोक्तौ न घटेते प्राणवायावतः सन ४५ सप्राणवायुनीत्र प्रस्ता
 वदेवता किं तु प्राणशब्दवाच्यः परमात्मैवेत्यर्थः ४५ प्राणस्य प्राणमित्यादौ मनो हि प्राणबंधनं। इत्यत्र प्राणशब्दस्तु परमात्मन्यपिश्रुतः ४६
 छांदोग्योपनिषत्तु यथाध्यायेत्स्वेतृतीयके। संवर्गगुणकप्राणोपास्तो प्राणस्तु लौकिकः। ज्ञानकर्मेन्द्रियमनोमात्रस्य हि लयोक्तिः ४७
 अत्र ब्रह्मेव हि प्राणः पंचवृत्तिरनस्तु न। सर्वस्तु तल योत्पत्त्योर्ब्रह्मलिंगस्य संत्वतः ४८ अत्रैवमाख्याविकाकाशप्रकरणानंतरं श्रूयते।
 तथा हि। महर्षे परपर्याया शानिभिर्देवयोगतः। नष्टेषु कुरुसस्येषु दुर्भिक्षे समुपस्थिते ४९ आदिकं परपर्यायाऽप्राप्तयो वनमार्गया।
 सहितः कुरुदेशस्य उषस्तिर्नमनो द्विजः ५० प्रज्ञापाकश्चरन्निष्ठाभिभ्यगाम उवाच सह। अतिदारिद्र्यसंयुक्तः प्रज्ञापाक इतीर्यते। चक्रस्या
 पत्यमितिसंचाक्रायण इतीरितः ५१ सोदंतं कुक्षितान्माषानिभारोहमया चत। सो ब्रवीन्नेमं दुच्छिष्टा इति तं प्रत्युवाच सः ५२ तानेवमप्रदे

वबोधस्योपास्यत्वपरिहारे पूर्वोक्तास्ति स्मः ३ आनंदमयस्य परमात्मत्वपरिहारे नवे २ तिदादश पूर्वपक्षकक्षापरिहाराभ
 त्रसंगहीताः। तथा च पूर्वपक्षे अभ्यस्यमानानंदपदानामानंदमयत्वलक्षणा १ ब्रह्मपदमुरव्यार्थत्यागेनावयवत्वलक्षणा २ वि
 कारप्रायपाठभंग ३ इति इषणत्रयं। सिद्धांते तु ब्रह्मपदस्य त्यावाक्यात्प्रतीयमानावयवपरत्वबाधे शब्दसाम्येनाप्यवयवप्रायपा
 ठनिर्वीहार्थतो अवयवप्रायपाठभंगः १ ब्रह्मपदमुरव्यार्थसंरक्षणाय सो ज्ञानंदमयपदस्वब्रह्मशब्दे लक्षणेति फलमुखदूषण
 द्वयमितिलाघवं। इति श्री सुते निरीययजुः शारवागत ब्रह्मवक्ष्युपनिषद्गतानंदमयवाक्यातर्गतपुच्छवाक्यस्य ब्रह्मपदस्य
 ज्ञेयत्वेनोपक्रांतसत्यज्ञानानंतस्वरूपमुरव्यपरब्रह्मपरत्वसाधकं पुच्छपदस्य लक्षणाया धारार्थकत्वसाधकं ब्रह्मपदार्थस्या
 नंदमयपदार्थावयवत्वा संभवसत्त्वकमानंदमयशब्दार्थस्य परमात्मपरत्वाद्यटनद्वारा नंदमयकोशोपाधिकजीवपरत्वसा
 धकमेवमुक्ता र्थसमर्थनद्वारा सर्वस्या ब्रह्मवक्ष्योपास्यब्रह्मपरत्वा घटनद्वारा निर्विशेषत्वेन ज्ञेयब्रह्मपरत्वसमर्थनपरम
 एतत्त्रात्मकमानंदमयाधिकरणं पृष्ठं ६ अंतस्तद्गीमोपदेशात् १ श्रुतः स योंतरादित्ये पुरुषो यो नरसिणि। सार्वीत्यात्स
 र्वदुरितराहित्यात्परमेश्वरः। त्वादित्यरूपो जीवः स सार्वीत्यादेरसंभवात् २१० छांदोग्यप्रथमाध्यायेष्वसत्तमखंडयोः।
 आदित्यास्तिस्रः पुरुषोपास्तो विहिते क्रमात् ११ उद्गतः सर्वपाप्मभ्य इत्युत्संज्ञ उदीरितः। तत्कृता माध्यात्मकत्वात्क्या सार्व
 त्यसमुदीरितः १२ उत्रामत्वात्तथक्तामिगच्छताच्च परः पुमान्। उद्गीथारव्ये सध्ये यः सर्वपाप्मनिवृत्तये १३ विभागापरपया

वाक्रायणमुनिः प्रसोतारमुवाच ॥ ७२ ॥ उद्गानापृष्ट आदित्यमाहोद्गीथस्य देवतां । प्रतिहर्तुः प्राह सोऽन्नं प्रतिहारस्य देवतां ॥ ७३ ॥ सर्वाणीमानि भू-
तानि तूच्चैः सतं सदा दिवि । गायंत्यादित्यमिति स आदित्यं प्रशंसह ॥ ७४ ॥ अन्नमेव प्रतिहरमाणानि निखिलानि हि । भूतानि जीवन्ति सदेत्यन्ने स प्र-
शंसह ॥ ७५ ॥ इति श्री सु एक सूत्रमाकाशाधिकरणातिदिष्टं प्रस्तावे देवता प्राणस्य परमात्मत्वसाधकं प्राणाधिकरणं नवमं ॥ ९ ॥ ज्योतिश्चरणा-
निधनात् १ गायत्र्यारव्य ब्रह्मविद्या च्छांदोग्यस्य तृतीयके । अध्याये द्वादशं खंडमारभ्योक्ता त्रयोदशे ॥ ७६ ॥ खंडे ततो जाठराग्ने ज्योतिष्ते ननु
प्राप्तं न । लोकसंदर्शनीयत्वं परव्याचोः प्राप्तये श्रुतं ॥ ७७ ॥ न तदो यदतः परो दिवो ज्योतिरिति श्रुतो । ज्योतिः शब्दे रिते ज्योतिर्भौतिकं नेह किंतु तत् । प-
रब्रह्मेव काक्षिण्यं यावुपास्त य ईरितं ॥ ७८ ॥ सूत्रार्थस्तु । गायत्र्यारव्य ब्रह्मणास्तु ब्रह्मणा त्वेन कीर्तनात् । तत्र त्रिपादसंसारि सर्वशस्य हयसदात् ।
परमेशादिह ज्योतिः परब्रह्मेव समं ॥ ७९ ॥ पादोऽस्य सर्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि । इति प्राग्बैद्यसंबंधि प्रक्रान्तं ममृतं त्रिपात् ८० ॥ युसंब-
धितं मत्रसंयु त्रिपादमृतस्य हि । शब्दतः स्मारकतस्माद्यच्छब्दस्तद्वीत्यं ८१ ॥ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दृश्यते इति श्रुत्यर्थस्तु अस्माद्विवो-
लोकासरः परमुपरोत्यर्थः । लिंगव्यत्ययश्छांदसः । ज्योतिरवभासकत्वेनोपलक्षितं स्वप्रकाशं वस्तु दीप्यते स्वयंप्रभं सदा प्रकाशमानत्वा-
दीप्यत इव ज्वलतीव दीप्यत इत्युच्यते ग्यादिव ज्वलनलक्षणाया दीप्तेरसंभवात् । भास्वररूपं दीप्तिः । रूपभास्वरत्वावगमको रूपवन्नि-
ष्ठा व्यापारो दीपनक्रिया । दिवः परं के दीप्यत इत्याशंकायामाह । विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेषु नूतनेषु तमेषु लोकेषु इति । विश्वतः सर्वस्मात्सं-
सारि प्राणि वर्गास्तृष्णेषु परिस्थितेषु कर्ममुक्तियोग्येषु महारादिसत्यलोकां तलोकस्थेषु विश्वतः इत्युक्तं तैय सर्वप्राणि वर्गसंकोचं व्याव-

तपितुमाह सर्वतः पृष्ठे धितिभरादिलोकात्मक निःशेषसंसारमंडलादुपरि स्थलोकस्थे स्थित्यर्थः । अतएव अतुल्येषु न विद्यंते उमाः श्रेष्ठा-
येभ्यस्तेषु हिरण्यगर्भा त जीवन्मुक्तजीवेषु दीप्यते । किंचो न मेषु लोकेषु महारादिसत्यां तलोकेषु च त्रिपादमृतं रूपं ज्योतिर्दृश्यते । त-
स्यैषु लोकांतस्य जाठरतेजस्य ध्यासमाह । इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नंतः पुरुषे ज्योतिरिति । यदिदमोर्द्वयमस्मिन्नुरुषे तर्मध्ये ज्योतिरिति ।
तद्वत्त्वात्मकं ज्योतिरिदं वाव । इदं त्रिपादमृतं स्वरूपं ज्योतिरेव । जाठरवद्भावध्वस्तपरमात्मरूपं ज्योतिषो दृष्टत्वेन श्रुतत्वेन चोपासना-
माह । तस्यैषादृष्टिर्यत्रैतदस्मिच्छरीरे सः स्पर्शनोऽस्ति मानं विजानाति । तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णवपि गृह्यन्ति न दमिव न दधुरिवाग्रे रिव ज्व-
लन उपशृणोति तदेतदृष्टं च श्रुतं चैषासीत् ब्रह्मण्यः श्रुतो भवति य एवं वेद य एवं वेद इति । तस्य त्रिपादमृतं रूपं ज्योतिष एषावस्थमा-
पा प्रकाशादृष्टिश्चासुषावलोकनसदृशसंदर्शनं मंतव्यमिति शेषः । एवमेवैषा तस्यैषा श्रुतिराकर्णनं । यत्रास्मिच्छरीरे सः स्पर्शनं त्वगिं-
द्रियेणोऽस्ति मानं मोक्षं विजानाति एतदिति क्रियाविशेषणा एतत्त्वगिंद्रियजन्यशरीरोच्छ्रान्तमेव तस्य दर्शनं । निनिनदमिव रथे घो-
षमिव । न दधुरिव वृषभकूजितमिव । ज्वलतोऽग्नेः शब्दमिव । उपशृणोति एतदेव श्रवणं तस्य श्रवणं मंतव्यं तदेतदृष्टं च श्रुतं चैषासीत् ।
आदौ जाठराग्निं ब्रह्म ज्योतिष्त्वेन ध्यात्वा तदेतद्वत्त्वात्मकं ज्योतिरुक्तरीत्या दृष्टं श्रुतं च निध्यायेत् । य एवं ध्यायेत्तिसलोके चतुष्पद-
शनीयः श्रुतः प्रख्यातश्च भवतीति श्रुत्यर्थः । एवं वा त्रिज्योतिष्पद्विधरी भावरूपं युसंबधितं दिवः परं ज्योतिरिति शब्देनोपलक्षितं त्रिपादमृतं
शब्दसमन्विता तत्रत्य दिवः शब्दसमानजातीयोऽयं प्राणिपदिक बोध्यद्युसंबंधि त्रिपादमृतं स्मारयति यत्स्मृतं तद्यच्छब्दोऽनुवदति ।
त्रिपादमृतं रूपं ज्योतिषः स्पष्टमत्र हि । ब्रह्मलिंगमतो ज्योतिरिदं ब्रह्मेव नेतरत्वाद्युमयादायुपास्त्यर्थं ज्योतिषो वास्तवं नाह ८२ ॥

त्रिपादस्यामृतं दिवीत्यस्य ब्रह्मणश्चतुष्पदं के एषादशोपलक्षिते कदेशा एवायं सर्वभूतात्मकः त्रयं चः। त्रिपाच्छोपलक्षितमनंतम
 विनाशिस्वरूपं दिविद्योतते स्वरूपभूतप्रकाशरूपणावतिष्ठत इति द्योः प्रकाशात्मकस्वरूपं तस्यां तादात्म्येन स्थितमित्यर्थः। द्योदिवशब्दयोः
 प्रथमेकवचनं समं। दिव्योदितिसोपरत ओत्वविधानात् ८२ छंदोभिधानाच्चेति चेन्न तथा चेत्तौर्षणानिगदान्तथा हि दर्शनं २ गायत्री छंद
 सस्त्वैव पूर्ववाक्येऽप्युपक्रमत्। न ब्रह्मणः प्रकृतत्वमिति चेन्न तथा स्थितत्वं ८३ गायत्री द्वारतस्तत्र सर्वगपरमात्मनि। चेत्तौर्षणस्य कथना
 द्ब्रह्मप्रकृतमत्र हि ८४ गायत्री वा इदं सर्वमित्युपक्रम एव हि। सार्वात्म्ययत्नकथितं गायत्र्या तदसंभवात्। उपक्रमगगायत्री पदं हि ब्रह्मलक्षकं
 ८५ अप्रवर्ति श्रियः प्राप्ते गायत्री द्वारिकाश्रुमा। ब्रह्मोपास्ति प्रकथिता नो न तत्प्रकृतं हत् ८६ विकारद्वारतो ब्रह्मोपास्ति त्रयश्रेयसा
 तथा ह्यन्यत्रे तरेवारण्यके स्ति निदर्शनं ८७ निदर्शनं दृष्टांतः ८८ एतद्येव बह्वचामहत्तु कं प्रमीमांसते। एतमग्रावध्यर्थ एतमहं ब्रह्म
 दोगादिति ८८ एतमेवात्मानं मृगवेदिनो महाति मुख्य उक्थे शास्त्रे तदनुगतं प्रमीमांसते उपासते। अध्वर्यवो यजुर्वेदिनो ग्रीष्मसाध्यक
 तौ छंदो गाः सामवेदिनो महा ब्रह्मरूपकं तौ स्वस्वविकारात्तुगतं ब्रह्म प्रमीमांसते इत्येते तरेवारण्य कोपनिषद्गुरुमस्तीत्यर्थः ८८ तथा च
 तौर्षणानिगदान्तथा हि दर्शनमिति सूत्रभागस्य वर्णकांतरमाह। छंदोभिधानस्य तस्य वर्णकांतरमुच्यते। गायत्री छंदसस्त्वैव पूर्ववाक्येऽप्युप
 क्रमात्। न ब्रह्मणः प्रकृतत्वमिति ज्योतिः श्रुतौ दृष्टत् ८९ यच्छब्देन परामृष्टुमशक्यमिति तत्र हि। यच्छब्दार्थब्रह्मरूपं न ज्योतिरिति चेन्न तत् ९०
 चतुष्पात्वेन गायत्री सादृश्येन जगत्सत्तौ। तदा ध्यानेत्येकथनाद्गायत्री पदमेव तत् ९१ गोण्यावृत्त्या लाक्षणिकं परब्रह्मणितत्र वै। अतो नाप्र
 कृतं ब्रह्म यच्छब्देन नदीरितं ९२ यथा षडहरेः पादैर्गायमुक्ता चतुष्पदा। भूतपृथ्यादिपादोक्तैश्चतुष्पाच्च तथा दृष्टत् ९३ तस्माच्चतुष्पात्

हीति प्रददौ तान् दिजायसः। उदकं च गृहाणेति सचाकायणमुक्तवान् ५२ न गृह्णामि तवोच्छिष्टं जलमित्युक्तवान् दिजः। नोच्छिष्टा किमि
 ममापा इत्युक्तः प्राह तं दिजः ५४ न जीविष्यामि कुल्माषानन दन्ति तद्गृहः। उदकं तु बहिर्भूयोस्तीति मास्तु तवोदकं ५५ इत्युक्ता तान्
 सप्तम्यशिष्टान्येदेदौ मुनिः। सान्यत्रापि सप्तम्यशिष्टा गृहीत्वाऽरुणपयं दृष्ट्वा ५६ तदालक्ष्य स्थितस्तु छंदोरात्रौ सुषापमंदिरं। प्रातरुषाय
 भार्यास्वामूचे जिगमिषुमुनिः ५७ लभेम हि धनं किंचिद्यद्येधानं लभेम माहि। राजा सोयस्यते मांसं सर्वातिज्येर्वरिष्यते ५८ श्रुत्वेति पत्युर्वाक्यं
 साकुष्माणस्तस्मै पते। पूर्वद्युर्ये तया दत्ता इत्युवाच निजं पतिं ५९ खादित्वा तानुषस्तिः स यज्ञवाटं जगाम ह। तत्रास्ता वेस्तोष्यामो द्रावृणां गो
 स उपावसत् ६० आस्तावो नाम तत्तृणं यत्र गायंति सामगाः ६१ तत्रोपविष्ट उद्रातृन् ग्राह प्रस्तावदेवता। उद्राथ देवतां चाथ प्रतिहारस्य
 देवतां। अविदो स स्तोष्यथ चेन्मूर्धावो निषतिष्यति ६२ श्रुत्वेति वाक्यं ते भीतास्तूष्णीमासनात् क्रियाः ६३ यजमानो नृपः प्राह मुनिं वा
 कायणं तदा। ज्ञातुमिच्छामि भवतो नाम यत्प्रथितं त्विनि ६४ च कायणो मुनिरह मुषस्तिरिति सोऽब्रवीत्। अथ राजा मुनिं प्राह समर्थस्त्वम
 याश्रुतेः ६५ सर्वं त्विं कर्म कुरु यत्तु मां विष्णुमया पुरा। भवतो नृपलब्धे मां नृत्विजो व्रतवानहं ६६ अधुना पितृमवद सर्वं त्विं कर्म कुरु त्विनि। ६७
 इति राजा मुनिं प्राहे निपूर्वेणाचयः ६७ तथा स्तित्युररीक्षत्यमुनिः प्राह नृपं प्रणि। यावदेव त्वया धनं दद्यात्तावन्मे दीयते यदि ६८ तस्य
 तेमदनुज्ञाताः स्तुवंतु यद्विदो वते। इति तदा क्यमाकर्ष्य नृपः प्राह तथ्यस्ति ६९ अथ चाकायणमृषिं ७० प्रस्तावदेवता कासायामि विज्ञायहि स्तुतो। मूर्धपातस्त्वया प्रोक्तं स्तामे ब्रह्म हीनि पृष्टवान्॥ सर्वाणीमानि भूतानि प्राण एव विशांति वै। प्रा
 णादेव बहिर्भूति सेषा प्रस्तावदेवता ७१ तां वेद विद्वान्प्रास्तोष्याय पतिष्याच्छिरस्तदा। इत्युक्तेन तया तूष्णीं स्थितसंयुक्तं तद्विद्वत्। इति

७ अत्र विप्रकृष्टानां पदानां मिथ्यामन्यः। ते वा एते पंचान्ये पंचान्ये दशसंख्यान्ते। तत्कृतं। तस्मादेव दशसंख्यासिद्धिस्ततः कृतं च अत्र। सैषा विराट् अत्रादी चेति।

४३

पु

आदौ चतुश्चिद्गताश्चत्वारः संख्याप्रथमा ४ चतुर्ष्वयः ३ त्रिषु द्वौ २ द्वयोरेकः संख्या १। संकलनायां चतसृणां संख्यानां दशात्मकत्वं सिध्यति। एवं च कृतसंज्ञकः पाशश्चतुरेकं दशान्तर्भावेन दशत्वसंख्यावाच्यमवति। वायुप्राणयोरोरपि प्रागुक्तरीत्या दशत्वसंख्यावत्तादायुः ज्ञप्तात्मके दशत्वसंख्यावतिसमुदायिनि कृतशब्दो दशत्वसंख्यारूपगुणयोगेन गोण्यालक्षणात् शक्तिरिति कृतशब्देन वायुप्राणा बुध्यते। एवं दशत्वगुणयोगेन गोण्यालक्षणायां छंदोभिधायि विराट्पदेनापिश्रुतो वायुप्राणो कृतं च चिंतनाय न्यहीयते २ चतुः सुषिरपाशश्चतुः संख्यादरे स्ति हि। दशसंख्येत्यसौ यो यो दशकं कृतशब्दात् ३ दशत्वगुणयोगेन कृतशब्दः श्रुतो तयोः। विराट् शब्दः प्राणवायोः प्रयुक्तो स्ति कृतोपि न ४ ते वा एते पंचान्ये पंचान्ये दशसंख्यात्कृतं तस्मात्सर्वसु दिश्व नमेव दशकृतं सैषा विराट् अत्रादी तये दश सर्वदृष्टः सर्वमस्य दृष्टं भवत्यत्रादौ भवति य एवं वेद य एवं वेद इति श्रुता वित्यर्थः। तयोर्वायुप्राणयोः। अत्रादी अत्रादिनी। श्रुत्यर्थस्तु। ते वा एते अत्रादयो वागादयो कृतमित्युच्येते तस्मादेव दशत्वगुणयोगाद् दशाद्यादयः। सर्वसु दशदिक्षु विद्यमानाः कृतं कृतशब्दं वाच्यः कृताभिधः पाशश्च अत्रे अत्रापरपर्यायं विराट् शब्दलक्षणा गोण्यालक्षणाया विराट् दशो ध्यात्वर्थः। दशाक्षरा विराट् विराट् अत्रादि तिश्रुत्यंतरस्य सत्वात्। तादृशलाक्षणिक विराट् दशस्यार्थे अत्र तेनान्नादिनी तेन ध्यानमाह सैषेति सा वायादि दशकालिका एषा कृता त्मिका विराट् विराट् उपरनामकमन्त्रमन्त्रादी अत्रादिनी चेति ध्येयत्वर्थः। तत्राद्यादिरूपत्वेनान्नदृष्ट्या सर्वदिश्व भीष्म नलाभः। दश संख्यांतर्भावयितुं कृत रूपत्वेनान्नादी त्वदृष्ट्या भीष्म नलाभो कृतशक्तिलाभ इति विवेकः। तथा विराजान्न रूपया इदं सर्वदशदिक्षु बंधि

संतो भवन्ती

मिलित्वा दशतत् दशकं

४३

२ अत्रापरपर्याय विराट्

भोज्यं दृष्टमवलोकितं। तथा दृष्टं सर्वमिदमन्त्रमस्यान्त्रत्वेनोपासकस्य भवति प्राप्तं भवति। कृतत्वेनोपासकस्तु प्राप्तान्नादो न भक्षण शक्तिमान् भवति। य उपासक एवं पूर्वोक्तरीत्या वेद उपासितः। वाक्याभ्यास उपासितसमाप्तिद्योतकः ४ चत्वारः प्रथमा संख्या त्रै यः सति चतुर्ष्वयः। त्रिषु द्वौ द्वयोरेक एव संख्या दशात्मिका ५ एवं चतुः संख्या दशसंख्यात्मिका भवति। गायत्री पदमध्ये चतुः ष्पात्वस्वयोगतः गोण्यालक्षणायां कृत्या परब्रह्मणि वर्तते ६ भूतादिषां द्रव्यपदेशोपपत्तेश्चैवं ३ इतश्च प्रकृतं ब्रह्मात्रेत्याह एवं च शब्द तः ७ सन्नगतस्य एव चेति निपातद्वयस्य संभूय इतश्च कारणादित्यर्थः ७ भूतभूवर्षादयस्वरूपाः पादा य ईरिताः। गायत्र्या ब्रह्मरूप त्व उपपन्ना भवन्ति। ने वाक्षरसन्निवेशरूपायाः संभवन्ति ८ किंच। चतुष्पदा षड्विधा च तथा पूर्णा ५ प्रवर्तिनी। हादीकाशे ध्येयते या गायत्री समुदीरिता। वाक्प्राणसहितः पादेः षाड्विध्यं पारकीर्तितं। ९ ध्येयस्थानं तु हृदयं स्वर्गत्वेन प्रकीर्तितं। हृदश्चिद्राणि दिक्षु चैव पंचेरितानि हि १० स्वर्गद्वारतयोत्क्रात्रद्वारपाः पंचकीर्तिताः। प्राच्या प्राणो दाक्षिणस्यां व्यानोऽपानश्च पश्चिमे ११ उदग्द्वारिसमन्विता दानुर्ध्वं कपोटवाः। रावे द्वाग्रिपूर्वतया ब्रह्मत्वेनेरितानि हि १२ रव्यादिरूपता ध्यानफलान्युक्तान्यनुकृमात्। अत्रात फलान्येव सुक्ता ते समुदीरितं १३ पंचैते ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गलोक कपाटपाः। एनानुपासितः पंचसंस्वर्गं प्रतिपद्यते १४ स्वर्गत्रयं हृदयं तस्य प्राप्तिर्ध्येयं कृता नता। तथा पूर्णा परतत्त्वगुणब्रह्माधिगच्छति १५ इति हृत्कृत् परब्रह्मपुरुषत्वेनैश्रुतो। व्यपदिष्टा द्वारपाला व्यपदेशो हि सश्रुतो १६ गायत्र्या ब्रह्मरूपत्व एव तत्रोपपद्यते। छंदोमात्रपरत्वे तु ब्रह्म संबंधिताना हि १७ घटते पुरुषाणां साऽतो गायत्र्याभिधं परं। ब्रह्मात्ममिति

च

४४

वैसू

विज्ञेयं गायत्री पदतः श्रुतो १८ किंच। गायत्र्या च सोत्रीयमिति गायत्रीत्यब्रवीच्छ्रुतिः। गायत्रिं त्रायते सर्वा गायत्री वाक्स्वरूपतः १९ अश्वो
 बंगोरियमिति त्वमिधं तत्खिलं जगत्। भाभेपीस्तामहं त्रास्येति शब्दात्मना जनात् २० त्रायते हीति वेदेन गायत्रीति निगद्यते। गाना
 त्राणाञ्चोक्तीत्या गायत्री संज्ञकं ब्रूहते २१ नैवाक्षरसंनिवेशरूपा या घृतते ह्यदः। अतो वागादिसावात्म्यं ब्रह्मण्यवसमजसं २२ तदे
 वाचतुसंबंधात् त्वमिज्ञायते ब्रूहते। उक्तो भयोपपत्त्यापि ब्रह्मात्र प्रकृतमतं २३ भूतादिपादद्वारपुरुषत्वेत्तु ब्रह्म संबधित्वं व्यप
 देशरूपो भयोपपत्तिरूपादस्मादपि कारणादिति पूर्वोक्ते हेतुः समुच्चीयते २४ उपदेशेदात्तेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ४ स
 त्वम्यं तं पूर्ववाक्ये दिवीति श्रूयते पदं। इत्थं च म्यं तमिति नृपदेशो भिदात्ततः २४ प्रागुक्तस्य दुसंबधि ब्रह्मणः प्रकृतश्रुतौ। पंचम्यंतद्युपदतः स्मरणं
 नेति चेन्नतत् २५ विभक्तिभेदतो भिन्नप्युपदेशद्वयेति मातृ। पूर्वस्य प्रत्यभिज्ञाया अविरोधादिह श्रुतौ। प्रागुक्तस्य दुसंबधि ब्रह्मणोऽप
 दात्स्मृतिः २६ प्रधानप्रातिपदिकार्थेन प्राक्तनसंस्मृतेः। अप्रधानो विभक्त्यर्थो न खलु प्रतिबंधकः २७ वाक्यार्थधीहेतुतया स्वतंत्रा
 हि पदार्थधीः। वाक्यार्थबुद्धिस्तज्जत्वा ज्ञघन्या न विरोधिनी। पदार्थोपस्थितिकाले नुत्पन्नत्वादिति शेषः २८ विभक्त्यंतपदार्थेति वा
 क्यार्थस्तदपेक्षया केवलप्रातिपदिकार्थः पदार्थ इत्येते २९ उच्यते हि पदं शक्तं पदद्वयमिहास्ति हि। प्रकृतिप्रत्ययश्चेति विशिष्टं वाक्य
 मत्र तु ३० इति श्री सुषदतः परोदिवोज्योतिरितिकुक्षिस्थग्नौ समुपास्य तया प्रोक्तज्योतिः पदार्थस्य परब्रह्मत्वसाधकं चतुःस्रं
 ज्योतिरधिकरणं दशमं १० प्राणस्तथानुगुमात् १ त्वेदांतर्गतकोषीतकिशाखास्तितत्र हि। आरब्धकोपनिषदि प्राणोपा

४४

गुणयोगादौ ण्यत्र लक्षणा। उपक्रमगगायत्री पदस्य परमात्मानि ९४ तेनात्र प्रकृतं ब्रह्म यच्छेदेन तदीर्यते ९५ छंदोभिधा विशदस्य
 सादृश्यादितरत्र च। प्रयोगोऽस्तीति दृष्टान्तं तथा हीत्याह सूत्रकृत् ९६ छंदोभिधा विशदस्य यथागो ण्यत्र लक्षणा। स्फुटसंवर्गविधायी
 तथा ह्यस्ति निदर्शनं ९७ छंदोग्यापनिषत्तु यो ध्यायेत्तु वंदे नृतीयके। अत्रादता प्रये सर्वदिक्कृष्णभीष्मन्तसिधये। संवर्गगुणकप्राणना
 युपास्तिरुदीरिता ९८ स्वस्मिंस्तु वायुः संवृत्तेऽयं चंद्रा पदस्य यं। यस्मात्संयुहाद्वात्र संवर्ग इति कथ्यते ९९ प्राणः स्वस्मिंस्तु संवृत्ते वा
 क्रेष्णुः श्रोत्रहं द्वितीः संवर्ग इति तौ ध्येयो वायुप्राणौ क्रमाद्वदि ३०० वाक्कृष्णुः श्रोत्रहं द्वितीया बहुवचनोत्तमनः ३०० ध्यात्वेवंतौ
 स्वेन सह यंच पंचेति तावुभौ। दशसंपद्येत्तु इति कृतत्वेन विवक्षितं १ तत्कृतं च विराट्त्वेन वायुप्राणौ च विवक्षितं २ इतीरितं तत्र कृतं चतु
 श्चिदोऽस्य उच्यते २ वायुप्राणावधि देवा ध्यात्वरूपौ संवर्गगुणका विविध्यात्वाग्निस्वर्यचंद्रा ब्रूनि चत्वारि तेषां संवृत्तास्वेन वायुना त्व
 गिंदियदेवता रूपेण सह पंच। एवं वाक्कृष्णुः श्रोत्रमनां सि चत्वारि तेषां संवृत्तास्वेन प्राणेन प्राणो पानाद्यात्मकेनेंद्रियस्थानीयेन सह पंच
 चेति वायुप्राणौ मिलित्वा दशसंख्यात्मको संपद्येते ३ तृष्णावपि मिलित्वा दशसंख्यायाः स्वयोरंतर्भावाद्दशसंख्यातर्भाववचनतुः संख्या
 कस्तस्माच्छेदयुतकाष्ठादिमयद्युतसंबधिपाशात्मकं कृतारख्यास्त इति तथा दशाक्षरं छंदो विशेषरूपा विराडिति च वायुप्राणौ ध्यायेत्। ध्यायेत्
 कृतत्वेन ध्यानस्यान्तर्भावात् शक्तिः फलं। विराट्त्वेन ध्यानस्य दशादिगभ्यो भीष्मन्तलाभः फलं अन्तर्वैविराडिति श्रुतोरिति विवेकः। कृतसं
 शके पाशे द्यूतकीडाया मूर्ध्वमुखवचनं श्चिद्रूपेण देवा इमो पाननक्रियया पानिते सति जयो भवति। तत्र पाशे दशसंख्यातर्भावस्तिथिः॥

हंदिअतइति
पदविभागः

ध्यायेत्

स्तिप्रकाशकः। अष्टखंडात्मको ध्यायस्तत्र खंडे द्वितीयके ३१ प्राणोस्मि प्रज्ञात्मा तं मां त्वमायुरमृतं त्विति। उपास्वेति सुरेशेन प्रतर्दनं नृपं प्र
 ति ३२ इहायुश्च स्यात्काले त्वमृतत्वस्य चाप्तये। आयुश्चेनामृतत्वेन प्राणोपास्तिरुदीरिता ३३ स एष। प्राणः प्रज्ञात्मा तथा नंदो मृतो ज
 रः। इत्युपास्त्युपसंहारः कृतोऽस्य खंडे ३४ सूत्रार्थस्तु। यथा पूर्वाधिकरणे ज्योतिः शब्दः परेशगः। तथात्र प्राणशब्दोऽयं परमात्मपरो मनः।
 ३५ आद्यं तयोरेक रूप्यादसाधारणलिंगतः। अत्र प्राणपदार्थस्य ब्रह्मत्वावगमाच्छ्रुतौ ३६ प्राणशब्दः परमात्मपर इति पूर्वणानुषंगः ३७
 आद्यं ताभ्यामुपक्रमोपसंहाराभ्यां। कः प्रा
 णाख्यो वायुस्तदादिकं प्राणवायुसुरेन्द्रात्मके देवताविशेषजीवात्मात्रप्राणपदार्थस्तल्लिंगेन तथा सिध्यार्थं स्थमाणात्मादिनिर्भावः ३८ तद
 प्रज्ञात्मा प्राण एव दंपरिगृह्य शरीरकं। उपापयेदिति श्वासलिंगं खंडे तृतीयके ३९ न विजिज्ञासीत वाचं विद्यादकारमत्र हि। इत्यादिकं
 जीवलिंगं दृश्यते खंडे ४० अथासाधारणानीह ब्रह्मलिंगानियानितु। यथा वदवबो धाय प्रदश्यते तत्र तान्यपि ४० विद्यायां
 हिततमत्वं धर्माधर्माद्यसंगिता। धर्मादेः कारयितृत्वं तथा सर्ववियंतृता ४१ इति चत्वारि लिंगानि दृश्यंते ब्रह्मणो न हि। प्रज्ञानं दामृ
 तत्वादित्यनुकूलं च विद्यते ४२ अत्रैव मारव्यापिकांश्च यते। तथा हि। प्रतर्दनो नाम राजा देवो दासिः पराक्रमान्। युधेन हेतुने इत्य
 प्रियं धाम जगाम ह ४३ तं हृष्येदं स्तुष्ट आह दातुमिच्छामि ते वरं। इत्युक्तो नृपतिः प्राह तु यं हिततमं वरं। ४४ मन्यसे तत्त्वमेवं इदं देही
 त्युक्तः सुरेश्वरः। मामेव त्वाविजानीहीत्याह तं नृपतिं प्रति ४५ मामिति ब्रह्मबुद्ध्या ह शास्त्रदृष्ट्या सुरेश्वरः। ब्रह्मज्ञानं हिततमं नुर्मन्य इति चो
 ब्रवीत् ४६

किंच त्रसैवाहमिति दृढनिश्चयवानहं। प्रारब्धवशातो विप्रं तादृशं वै हतवान्खलु ४७ वेदांतवाक्यं रुतं तद्वेषां नास्ति वै मुखे। बहिर्मु-
 खास्तादृशायैते हि प्रोक्ता अरुन्धतवाः ४८ आरण्यकास्तु ये श्वानस्ते च सालादृशकामताः। सालादृकेभ्यः प्रायच्छं यती न ह मरुन्धरा-
 न् ४९ बहुमर्मण्येति क्रम्यमाङ्गा दीनहनं दिवि। अंतरि सेतुपौत्रमांका लखं जांस्तथापुवि ५० तेन मे विदुषो लोममात्रापि महता हसा।
 सुदृढज्ञानमाहात्म्या जीवन्मुक्तिर्न हिंस्यते ५१ यो वाहिततमेच्छुः समाविजानाति तत्त्वतः। नास्य मोक्षः केन च न कर्मणा हिंस्यते खलु ५२
 न मातापितृवधतो न स्तेयभूणहत्यया। इत्याद्यखंडे देवैः समुवाच प्रदर्शनं ५३ अष्टमे चरमे खंडे संतिलिङ्गांतराणि च। संलघुप्राणो नो भू-
 या-कर्मणा साधुनापि च। असाधुना नो कनीया न सम एवाह सर्वदा ५४ एष एव साधुकर्मतं कारयति यं नरं। लोकेभ्य एभ्य ऊर्ध्वं तु कृपयेन
 तु मिच्छति ५५ एष एव साधुकर्मतं कारयति यं नरं। लोकेभ्य एभ्यो धो लोकेनियं हेनैतु मिच्छति ५६ एष प्राणो लोकपाल एष लोका-
 धिपो मतः। एष सर्वेश्वरः प्राणो विद्यादात्मा ममेति तं। इतीदृः प्राणविद्यां वै नृपा यो पदिदेश ह ५७ पूर्वप्राणाधिकरणे लिङ्गात्प्राणपदश्रुतिः।
 नीता ब्रह्मपरत्वेन बहुलिङ्गेषु सत्त्विह ५८ आद्यं ते कार्थ्यादिना ब्रह्मबला बलविनिर्णयः। लिङ्गानां क्रियते तेन न पूर्वप्राणगतार्थता ५९ श्लोक-
 द्वयमेकं वाक्यं। पूर्वप्राणाधिकरणे प्राणुक्ते एव प्राण इति प्रस्तावप्राणाधिकरणे। बहुलिङ्गेषु जीवप्राणब्रह्मलिङ्गेषु सत्त्विह। आद्यं
 ते कार्थ्यादिना उपक्रमोपसंहारैकवाक्यत्वादिना वक्ष्यमाणेन। ब्रह्मलिङ्गस्य बलिष्ठता साधयित्वा तेन लिङ्गेनात्र प्राणश्रुतिर्ब्रह्मपरत्वे

मिति। प्रज्ञा त्मप्राणस्य स्फूर्तिप्रदत्वेनास्तित्वे सर्वेन्द्रियाणां निःश्रेयसापरपर्यायास्थितिर्ज्ञायते। किंच। अहमखंडादौ। नवाचं जिज्ञासीतवक्तारं विद्यात्र
 गंधं विनिष्ठासीत प्राणारं विद्यादित्याद्युपक्रम्यते। तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पितो नाभावरारर्पिता एवमेता भूतमात्राः प्रज्ञा मात्रास्वर्पिताः प्रज्ञा
 मात्राः प्राणोर्पिताः स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानंदोऽजरोऽमृत इति विषयेन्द्रियनाभिभूतं प्रत्यगात्मस्वरूपप्राणमेवोपसंहरति श्रुतिः। भूतानि भूत्यादी
 निमात्राः शब्दस्य शब्दयः पंचविषयाः। गत्यादानविसर्गानंदारव्याभविषयाः। प्रज्ञा मात्रासु स्वस्वविषयबोधकेषु ज्ञानेन्द्रियेषु स्वस्वविषयप्रवर्तक
 कर्मेन्द्रियेषु चार्पिताः। इत्याद्यध्यात्मसंबंधबाहुल्यात्प्राणस्वरूपब्रह्मोपदेश एवायं न देवता रूपप्राणोपदेशो नेति सिध्यति ६३ शास्त्रदृष्ट्या तस्य
 देशो वा मदेव बतः ३ जीवस्य ब्रह्मरूपत्वबोधकश्रुतिसंविदा। प्राणोस्मि मा मितेन्द्रोपदेशः स्याद्दामदेव बतः ६४ तथेतत्प्रत्यक्षं विवर्धमः प्रतिपदे
 हं मनुरभवत्सूर्यश्चेति हृदारण्यकश्रुतिः ६४ जीवमुख्यप्राणलिंगान्नेति चेन्नोपासनात्रैविध्यादाभितत्तादिह तद्योगात् ४ सत्यप्यध्या
 त्मसंबंधभूम्नि प्राणवचस्तुन। ब्रह्ममात्रपरं किंतु जीवाऽसुपरमप्यदः। ब्रह्मलिंगं जीवलिंगं नुरव्याऽसोरपिलिंगतः। ६५ अदृष्टं प्राणो
 स्मि प्रज्ञात्मा तं मा प्रायुरमृतमुपास्वति प्राणवाक्यं। मुख्यसोः पंचवृत्तिदैहिकवायूनां प्राणापानादिकानां मध्ये मुख्यस्य प्राणारव्यस्य सोर्दै
 हिकवायोर्लिंगान्नेति पदयोजना। प्राणवायुपरत्वपक्षे प्राणस्य ज्ञानेन्द्रियाश्रयतयोपचारिकं प्रज्ञात्मत्वं पूर्वपक्षिणां गीकृत्य ब्रह्मजीवप्राणवा
 युनां स्वातेऽनेणोपास्ति पराण्युपक्रमोपसंहाराभ्यां पूर्वापरपर्यालोचनया ब्रह्ममात्रपरत्वेन प्रतीयमानमप्येकं वाक्यं भित्तालिंगत्रयबला
 द्वाक्यभेदेन जीणिवाक्यानि स्वीकृत्याक्षिप्यते प्राणवाक्यं ब्रह्मजीवप्राणवायुपरमस्त्विति। ब्रह्मपरैकवाक्यार्थप्रतीतावपि तस्या जीवमु

रव्यप्राणरूपपदार्थप्रतीतिजन्यत्वेना मुख्यत्वादेकवाक्यार्थप्रतीतिम मुख्यमपोत्य मुख्यपदार्थप्रतीत्यनुरोधेन वाक्यभेद एव न्याय्य इति पूर्वप
 र्थाशयः। सिद्धांश्याशयस्तु प्रयाजारांगानां प्रधानयागोपकारकत्वेन पाराध्याहुणत्ववत्। पदार्थप्रतीतिः पाराध्याद्वाक्यार्थप्रतीतिशेषत्वे
 ना मुख्यत्वं वाक्यार्थप्रतीतिः शेषितान् मुख्यत्वमिति पदार्थप्रतीत्यनुरोधेन वाक्यभेदो न न्याय्य इति। तर्हि ज्योतिरधिकरणे उपदेशभेदादि
 दिति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधादितिकथं वाक्यार्थप्रतीतिः पदार्थप्रतीत्यपेक्षया जघन्यत्वेनाप्राधान्यमुक्तमि चेच्छुणु। पदजन्यपदार्थेपि ति सि
 स्मारितवाक्यांतरार्थबुद्धिं प्रतिपदार्थधीजन्यप्रकृतवाक्यार्थबुद्धेः पदार्थोपस्थितिकाले नुत्पन्नत्वेनाप्रतिबंधकत्वाभिप्रायेण जघन्यत्वेमु
 क्तं न तु पदार्थधीशेषत्वेन ६५ इति चेन्न तत्वात्वेनूपास्तित्रैविध्यतोत्रहि। तिस्रः स्वतंत्राः प्रत्येकं प्रसज्जेरन्तुपास्तयः ६६ तेनायुः प्राणममृत
 मुपास्वत्यर्थभेदतः। त्रिरभ्यासप्रसक्त्यात्र वाक्यभेदः समापतेत्। संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न युज्यते ६७ प्रस्तावदेवताप्रश्नोत्तरे प्राण
 इतीरिते। ब्रह्मणि प्राणशब्दस्य हने तत्राभितततः ६८ ब्रह्मलिंगस्य हहिततमत्वादेर्हियोगतः। ब्रह्मसंबंधभूम्नि प्राणो ब्रह्मेव नेतरे ६९
 न प्राणवायुर्न जीवो न सुरेशारव्यदेवता। प्राणः किंतु परब्रह्मप्राणोत्पन्नोक्तयुक्तिः ७० ईशा यता यतः सर्वव्यापारः प्रभवत्सतः। प्राणवाया
 दलिंगानां ब्रह्मलिंगैकदेशता ७१ इति भाष्यरुता व्याख्यारीत्यास्तु चार्थैरितिः। वृत्तिकारास्तादुरस्य सूत्रस्यार्थोत्तरं हियत्। भाष्यकारैः सं
 उनायसंगृहीतं तदुच्यते ७२ तथाहि। जीवमुख्यप्राणलिंगान्नेति चेन्नोपासनात्रैविध्यादाभितत्तादिह तद्योगात् ४ सत्यप्यध्यात्मसंबंध
 भूम्नि प्राणवचस्तुन। ब्रह्ममात्रपरं जीवप्राणलिंगविरोधतः। इति चेन्न प्राणजीवलिंगयोः स्याद्विरुद्धता ७३ जीवधर्मप्राणधर्मब्रह्मधर्मैस्त्रि
 भिः सह। एकस्यैवापासनस्य त्रैविध्यस्य विवक्षणात् ७४ अतो न धर्मभेदे विब्रह्ममात्रपरत्वा। व्याहृत्यतेनापि वाक्यभेदो न प्रतिपद्यते ७५

न प्रतिपद्यते न प्राप्नोति ७५ मनोमयः प्राणशरीरोभारूप इति श्रुतौ। उपाधिधर्मैरेकस्या उपास्तेराश्रितत्वतः ७६ इहाप्युपाधिधर्माणां योगा
देकमुपासनं। इत्याहृत्तिकारस्तत्र सम्यगिति भाष्यकृत ७७ उक्तं चेत्तदन्यत्राप्यप्युक्तैः। तथाहि। नानाधर्मे विशिष्टे कोपासनस्य विधापिनः।
वाक्यस्याश्रवणान्नेतद्युक्तं वृत्तिरुतां मतं ७८ तं मामापुरिति श्रुत्या स्वस्वधर्मसमन्वितैः। जीवप्राणा मृतारव्यशैर्युक्तौ पास्तिर्विधीयतां ७९
तमिति प्राणमनस्य तदभिन्नेन मामिति जीवेन आयुरिति प्राणेन अमृतमिति अमृतारव्यशेन ब्रह्मणा चेति त्रिभिर्भुक्ता एकोपास्तिरेकैव
वाक्येन विधीयतामित्याशंका। ग्रिमश्लोकेन दूषयति। इति चेन्नेतदेवं स्यात्सर्वधर्माश्रितत्वतः। ब्रह्मश्रुतेरभावाच्च प्राणस्यैवामृतत्वतः ८० प्रा
णो वा आयुः। प्राण एवामृतमिति मूलश्रुतावेव प्राणस्यैवायुष्वामृतत्वोक्त्या तं मामापुरित्यत्र प्राणातिरिक्तब्रह्मश्रुतेरभावात्। तं मामापुरम
तमुपास्तेत्युपास्तिविधायकवाक्ये सर्वेषां विधेयत्वेन विवक्षितगुणानामश्रुतत्वाच्च न स्वस्वधर्मसमन्वितैकोपास्तिर्विधातुं शक्यत इति भावः ८१
विधित्रयस्याहंकारविद्यादित्यादिकं पृथक्। अन्ये गुणविधानार्था इति वक्तुं न शक्यते ८२ येन्यत्र याणां धर्मा अत्रोक्तास्ते गुणविधानार्था इति
वक्तुमिच्छामि वाक्यत्रयभेदेनोपास्तित्रयं वक्तुमिच्छार्थः ८३ उपक्रमावसानाभ्यामेकवाक्यत्वनिश्चयात्। तस्मात्पूर्वोक्तरीत्येदं ज्ञेयं ब्रह्म परं श्रु
तमिति नवाचं विजितासीत् वक्तारं विद्यात् १ एतदेवोक्तमुपासीत २ अध्यायाते। सम आस्तेति विद्यात् ३ इति विधित्रयं पृथक् पृथक्
स्वतंत्रमेवास्ति तिशंकेत्वा समाधत्ते इति वक्तुं न शक्यत इत्यादिना। देहादिकमुत्थापयतीत्युक्तं प्राणवायुः ८४ साभासबुद्धिरूपायाः प्रज्ञा
यायदिहेरित। दृश्यतो विषयित्वं जीवधर्मोपास्तिणि ८५ परमात्मनि कूटस्थे इष्टताध्यासे हेतुना। प्रज्ञायायेरितासाविधर्मोपाभासगः
खलु ८६ दृश्यतो दृश्यप्रयुक्तं विषयित्वं ८७ यादिरिता ८८ विना जीवाख्यमाभासघटनेन दूष्यतः। अत उक्ता विमो धर्मो ज्ञायते जीवगा इति ८९
वि

न निश्चीयत इति भावः। तस्मादसाधारणब्रह्मलिंगघटितोपक्रमोपसंहारयोरेकवाक्यतया प्राणपदस्य ब्रह्मपरत्वावगमादत्र प्राणशब्दे
ब्रह्मपर इति सूत्रार्थः। अत्र जीवप्राणारव्यशरीरवायुब्रह्मणा त्रयाणामपिलिङ्गानां सत्त्वा त्रयाणामुपास्यानां प्रत्येकं स्वतंत्रं ज्येष्ठोपास्यत्वं
मिति पूर्वपक्षः। लिङ्गत्रयसत्त्वेऽपि जीवमुख्यप्राणलिङ्गघटितोपक्रमोपसंहारेक्याभावेन ब्रह्मलिंगघटितोपक्रमोपसंहारेक्या क्त्वं न ब्र
ह्मैव प्राणपदार्थोपास्य इति समाधानकोटिरिति तात्पर्यं ९० न वक्तुं रतोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबन्धभूमात्यस्मिन् २ उपास्तिव
क्तुदेवेशकर्तृकादत्र हि श्रुतौ। उपक्रम्य ज्ञेयतया स्वस्वोपास्यत्वं कीर्तनात्। न प्राणो ब्रह्म किंतु स्यात्प्राण इति चेत् ६० ब्रह्मविता
त्वस्य सर्वपापासंसर्गकीर्तनं। प्राणोऽस्मिन्मांमित्यस्य त्वेदं तेन गुणं खलु ६१ प्राणोऽस्मीत्युत्तमपुरुषवाच्यकारकवाच्यं शब्दस्य
मीमोहितीयांतास्मच्छब्दस्य च वाच्यत्वेन इत्वेतस्य मेतन्नलोमचमीयत इति स्वस्य ब्रह्मवित्त्वेन ज्ञानप्रभावाद्दोषासंगित्वकथनम
नुगुणं तात्पर्यं ग्राहकं ६२ तस्मादिदं शब्दो देवता विशेषरूपः प्राण इहोपास्यो न परब्रह्मार्थकप्राणशब्दार्थ इति चेदत्रोच्यते ध्या
त्मसंबन्धभूमेत्यादिना। अस्मिन् प्राणोपास्तिपरध्याये कौपीनकीरिते। ब्रह्मसंबन्धबाहुल्यमुपलभ्यत इत्यहं। प्राणोऽस्मिन्मांमुपास्तेति तु पदशब्दे
शगः ६३ न देवता जीवपरो न्याय्यत्वाद्दुसंमतेः। ६४ तथाहि। द्वितीये खंडे। प्राणोऽस्मिन् ज्ञात्मेत्युपक्रम्य यावद्व्यस्मिन् शरीरे प्राणो वसति तावदा
युरिति प्रज्ञात्मनः परमात्मरूपप्राणस्यायुःप्रदानोपसंहारयोः स्वातंत्र्ये दृश्यते सकारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनितानचाधिपाद
निश्चेताभतरश्रुत्यास्पृष्टं सर्वकारणतत्सर्वकरणाधिपनियंतृत्वयोः स्वातंत्र्यस्यान्नात्। किं वा द्वितीये खंडांते। अस्ति तेन प्राणानां निःश्रेयस

सचिदाभासादुद्भिः प्रज्ञा। सेवाहं कृतिरुपाजीव इदं कृतिरुपात्तानं चिदाभासता
 रात्र्याभासस्तुभं
 प्रज्ञाप्रसेवे

४८

दिनिष्ठविषयतानिरूपितविषयित्वरूपः प्रज्ञाधर्म एव जीवधर्मत्वेन निरूप्यते। अथ **प्रज्ञावाचं समा** रुह्यवाचा सर्वाणि नामान्याप्रोतिप्रज्ञया घ्राणसमा रुह्यघ्राणेन सर्वा निधानाप्रोतिप्रज्ञया चक्षुः समा रुह्य चक्षुषा सर्वा पिरूपा
 ण्याप्रोति इत्यादिरीत्या साक्षिणि चिद्रूपेव कृत्यत्वे इष्टत्वाद्यध्याससंपादकत्वरूपः प्रज्ञाधर्मो जीवधर्मत्वेन निरूप्यते। **अथ** प्रज्ञाप्रज्ञा
 ता प्राणयोर्ज्ञानशक्तिक्रियाशक्तिमतोः साक्ष्युपाधिभूतयोरात्मा बबोधकर्तृत्वं प्रवेद उक्तः। ततस्तस्यामुपलक्ष्यस्वब्रह्मणः प्राणा
 परपर्यायस्य विबोधनाय सहवाससहोक्रमणधर्मसाधारण्येनाभेद उक्तस्तेयोरात्मोपलक्षकयोः। अतः प्राणप्रज्ञाधर्मब्रह्मध
 र्मपुरस्कारेण ब्रह्मोपास्यर्थं प्राणावायुप्रज्ञयोर्निरूपणमिति पूर्ववत्सोनसंभवतितयोः स्वोपलक्ष्यब्रह्मापरनामकप्राणावबोधा
 र्थकत्वे सार्थक्यादिति भावः। प्राणशब्दस्योपक्रमगतस्य तु ब्रह्मपरत्वे मानदा जरा मरत्वादि साधारणब्रह्मलिङ्गादुपक्रमोपसह
 रेक्येनोक्तात्। **अथ मध्याख्ये** प्रज्ञायै सर्वाणि भूतानीत्यर्थः। सहवासः सहोक्तातिश्वेत्युक्त्या नंतर्यमथशब्दार्थः। अस्माजीवा
 रव्यप्रज्ञायाः संबन्धी निष्कृत्वा सर्वाणि भूतानि तद्दृश्यत्वेन कल्पितानि यथा यद्दृस्तु न्येकी भवन्ति तथा तद्दृस्तु व्याख्यास्याम इत्यु
 पक्रम्योक्तं वागेवास्या एकमंगमद्दुहदित्यादि। बुधेः सचिदाभासायाः स्वरूपत उत्पत्ताविविधविषयित्वरूपपूर्णशरीरमिंद्रियसा
 ध्यं। तत्र वाचकापरपर्यायनामविषयित्वमर्धशरीरं बुधेरहंकारलक्षणायास्तथावाचकशब्दवाच्यरूपप्रपंचविषयित्वमर्धशरी
 रं। तथाच कर्मिंद्रियमध्ये वागेवास्याः प्रज्ञाया एकमंगं शरीरार्धभागमद्दुहत्स्वरयामास। वाचकनामात्मकप्रपंचेवागिंद्रियदा

४८

एवमप्रेपिज्ञेमा
 मानाश्रयभूतत
 आश्रयामिकाशरी
 रं प्राण्यदृष्टे।

रात्रविष्ठाबुद्धिर्नामस्वरूपप्रपंचविषयित्वलक्षणं शरीरार्धमात्रोतीति यावत्। तस्याः प्रज्ञायाः पुनर्नामकिलपरस्ताच्छरीरस्यापरभा
 गरूपशरीरार्धस्थाने भूतमात्रापंचभूतान्यतमः शब्दस्य शर्दिषं च तन्मात्रान्यतमो नामापरपर्यायशब्दगम्योर्थप्रपंचः। प्रतिविहिताच
 क्षरादिनाउपनीतमानविधया प्रकाशिता सती एकमंगं प्रज्ञायाः शरीरार्धभागमद्दुहत्स्वरयामास। शब्दद्वारा शब्दगम्यार्थरूपप्रपंच
 चेप्रविष्ठाप्रज्ञाशब्दगम्यार्थप्रपंचविषयित्वलक्षणं शरीरार्धमात्रोतीति यावत्। तेन जीवाख्याहंकाररूपप्रज्ञावागिंद्रियदा
 रकनामप्रपंचविषयित्वरूपशरीरार्धभागनामगम्यार्थरूपप्रपंचविषयित्वरूपशरीरार्धभागभ्यामप्युपलक्षणविषयित्वलक्षणमेकं ना
 मरूपात्मकं शरीरं प्राप्य दृष्टीभवतीति सिध्यति। **अथ प्रज्ञापहितचैतन्यद्वारा** स्वस्वरूपे विबभूते चिद्रूपे साक्षिणि इष्टत्वाद्यध्या
 समाह प्रज्ञावाचं समा रुह्येत्यादिना। प्रज्ञाद्वारी भूतया वाचं वागिंद्रियरूपकरणं समा रुह्यहं वक्तुं वेत्त्यावाचा तादात्म्याध्या **ति**
 समनुभूय चिदात्मा साक्षी वाचाकरणेन सर्वाणि नामानि वक्तुं नाप्रोतिवक्तव्यशब्द इष्टत्वात्मककृतिरूपज्ञानस्वरूपमध्यासम
 नुभवत्युक्ताध्यासात्मकानुभववाच्यवतीत्यर्थः। एवमप्रेपिघ्राणेन सर्वाणि घ्राणाप्रोतीत्यादौ
 प्रज्ञाद्वारा तत्तादिंद्रियधर्मपुरस्कारेण तत्तादिंद्रियतादात्म्याध्यासानुभवपूर्वकं तत्तादिंद्रियविषय इष्टत्वरूपाध्यास्तत्तत्कानुभव
 वत्वं साक्षिणि व्याख्येयं तथाच सर्वभूतविषयित्वं। साक्षिणिसत्रकाशेतत्तादिंद्रियतादात्म्याध्यासपूर्वकं तत्तादिंद्रियविषय इष्टत्वरू
 रूपाध्याससंपादकत्वं बुधेधर्मज्ञानेकलितं। अथ सावाधारत्वा नंदतादित्रैल्यधर्म इत्याह तावा एता इत्यादिना नंदोऽजरोऽमृत इत्य

[illegible]

६३

एवं मनसि प्रतिबिंबित आत्मा विषयग्रहणा यद्वन्निरूपेण प्रचुरमनसा विशिष्टो मनोमयः सन्ननः प्राचुर्येणो वमनः प्राचुर्याभावकालीन स्वापेक्षया प्रचुरो लक्ष्यते प्रतिबिंबित इति मनोमयः । मनसि प्रवृत्ते प्रवृत्त इव लक्ष्यते निवृत्ते निवृत्त इव लक्ष्यते इति फलितं । प्राणशरीरः प्राणः लिंगाख्यं ज्ञान क्रियाशक्तिमच्छरीरं यस्य स प्राणशरीरः । यो वै प्राणः सा प्रज्ञाया वा प्रज्ञा स प्राण इति श्रुतेः । मनोमयः प्राणशरीरनेनेति श्रुत्यंतरा च प्रादीति श्रुतेन व्यलक्षणा स्वरूपं यस्य सोभारूपः । सत्योऽविनश्यः संकल्पो यस्य स सत्यसंकल्पः । आकाशा इव सर्वगतः सूक्ष्मो रूपादिहीनो वा आत्मा स्वरूपं यस्य स आकाशात्मा । सर्वजगत्कर्मक्रियते उत्पाद्यते इति कर्मवश्यं स सर्वकर्मा सर्वजगत्कर्तेति यावत् । सर्वकामाः संकल्पा धर्मा विरुद्धा विभूत यो यस्य सर्वकामः । धर्मो विरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मीति स्मृतेः । एवं सर्वगंधः सर्वरसः पुण्यागंधः पृथिव्यां चारसो ह मष्कौ य इति स्मृतेः । रसः सु रुचिः । अविनिष्टश्चिपलक्षणः । सर्वमिदमभ्यातो व्याप्तः । आङ्पूर्वाद्भूतेष्वप्यर्थकात्कर्तृनिष्ठा प्रत्ययः । अवाकी । वाक्त्रो वागिंद्रियं विद्यते यस्य स वाकी नवाकी अवाकी । वागिंद्रियप्रतिषेधः सर्वेद्रियप्रतिषेधो पलक्षणः । अपाणि पादौ जवनोऽग्रे हीना पश्यत्स च स्तः सशृणोत्यकर्ण इत्यादि मंत्रवर्णात् । त्वमकरणः स्वराडखिलकारकशक्तिधर इति श्रीमद्भागवतस्य श्रुतिगीता स्मृतेश्च । अनादरः । आदरः स प्रीतिरिच्छा तदहितः । आसकामस्य कामैस्सृतेति श्रुतेः । एवं यथोक्तगुणः परमात्माने मम प्रतीच आत्मा स्वरूपः । अतर्हदयद्वयपुडशिकमध्ये पीयान् गुतरः । ब्रीहर्वत्याद्यत्यंत सूक्ष्मतत्त्वदर्शनार्थः । अणुपरिमाणवत्स्य स्वरूपतः प्राप्स्यति प्रतीषेधार्थं एषम आत्मा हि देवे ज्यावान् पृथिव्या इत्यादि । उक्तगुणा विशिष्टा एव ध्येयो न तत्कृत्युणा पलक्ष्यते नेति ज्ञापनाय सर्वकर्मत्यादेः पुनरनुवादः । सर्वकर्मात्सर्वकामः सर्वगंधः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यातो वाक्यनादरेण म आत्मा तर्हदय इत्यंतोऽनुवादः । न तत्त्वमसीति वाक्यवदिदं प्रकरणं केवलं ज्ञेयमात्रप किं नृपास्ति परमिति रव्यापनायाह एव ह्येतमितः प्रत्याभि सं

9

三

सर्ववितास्मीति यस्य स्यादधा अधानिश्चयः। न विचिकित्सास्ति यस्य। विचिकित्सा संशयो यस्य नास्ति स तथैवैश्वरभावं प्रतिपद्यत एवं विद्वानिति शेषः। एतदुक्तं गुणकं ध्येयं वस्तु ब्रह्मेव नाज्ञो जीवः। एतत्परमात्मानमितोऽस्मात्। कात्प्रत्यमृत्वा भिसंभवितास्मि प्राज्ञ्यामीति यस्य स्यादधासः। इति ह स्माह शांडिल्यः शांडिल्यः। इत्युक्तं वाचिकं शांडिल्यानां मर्षिः। अभ्यास उक्तो पासनादरार्थः। इति शांडिल्यब्रह्मविद्या ६ सत्यसंकल्प कत्वादेरनुरोधादिमे गुणाः। ब्रह्मण्येवाप पद्यते न जीवे ज्ञेयशक्तिके ७ अनुपपत्तेरवाह। अनुपपत्तेस्तु शरीरः ३ सत्यसंकल्प कत्वादेज ४ वेत्यनुपपत्तिरिति न ह शरीरको जीवः समुपास्यतयेष्वेते ८ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च। ४ कर्म तेनोपदिशति ध्येयमेतदिति श्रुतिः। प्रेत्याभिसंभवितास्मीत्याह कर्तृत्वयत्नं ९ इतराध्यातार। प्रापककर्तृत्वया। ध्येयं प्राप्य कर्मत्वया व्यपदि। एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मीति यस्य स्यादुति श्रुतिः ९ नत्येकस्मिन्कर्मकर्तृभावेः सखा गतो हितः। कर्मकर्तृत्वेन न व्यपदेशादपीह वै। न ह शरीरको जीवः समुपास्यतयेष्वेते १० कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ८ कर्म तेनोपदिशति ध्येयमेतदिति श्रुतिः। शब्दविशेषात् ५ मनोमयत्वादियुगः परमात्मेव न शरीरः। कुतः। शब्दविशेषात्। श्रीहिरण्यवोवेति वक्ष्यमाणश्रुत्यन्तरं पुरुषो हिरण्यमय इति परमात्माभिधायीवः प्रथमानं शब्दोऽस्ति तस्यांतरात्मनिति लुप्तसत्त्वसम्यंताजीववाचकशब्दादिशेषो विभाक्तिभेदेनार्थभेदस्तस्मात्। तेन मनोमयत्वादियुगविशिष्टपरमात्माभिधायकस्य प्रथमो तशब्दस्य श्रुत्यन्तरे दृष्टस्य हापिसत्तादित्यर्थः। तथा हि। मनोमयत्वादियुगविशिष्टपरमात्मत्वप्रतिपादकत्वेन समानप्रकरणे श्रुत्यन्तरं श्रीहिरण्यवोवाश्यामको वा श्यामाकतंडुलो वा। एवमयमेतं रात्मनुरुषो हिरण्यमय इत्यादौ पुरुषो हिरण्यमय इति प्रथमानं पदेन मनोमयत्वादिविशिष्टपरमाभिधानं। अंतरात्मनिति लुप्तसत्त्वसम्यंतेन आत्मनो मनसो तर्मध्येति छतीत्यंतरात्मा जीव इत्यर्थे केन शरीराभिधानं दृष्टमिति दहापि प्रथमा

न
मि
शति

उवादेनोपास्ति त्रयेक्यविधा गुपक्रमोपसंहाराभ्यामेकप्राणरूपविशेषाधिकारादुपास्तिधर्माणां मिथोनभिसंबंधादेकस्मिन्विशेष्ये प्रतिधर्मोपास्तिविध्यावृत्त्या वाक्यभेदस्य दुरपहवत्वात्। तस्मादायुष्वा मृतत्वोपेतं प्राणशब्दाभिहितब्रह्मणस्तं मामायुर्मृतमुपास्तेत्येकेनैव वाक्येनात्रैकोपास्तिर्विधीयत इति सिद्धं ९३ इति श्री० सु० उ० देणा युष्वा मृतत्वाभ्यां हितं तमतेनोपास्यतया प्रतर्दनायोपदिष्टस्य प्राणस्य ब्रह्मत्वसमर्थनपरंचतुःसूत्रमिदं प्रतर्दनाप्राणाधिकरणमेकादशं ११ इति श्रीसु० समन्वयाध्याये प्रथमेऽध्याये ब्रह्मलिंगकवाक्यं नामैकविंशत्सूत्रैकादशाधिकरणाः ए
प्रथमः पादः १ आद्ये पादे स्फुटब्रह्मलिंगवाक्यसमन्वयः। ब्रह्मण्युक्तो स्फुटब्रह्मलिंगवाक्यसमन्वयः ९४ द्वितीय उच्यते पादे तृतीये विदितीयके। उपास्तिगास्फुटब्रह्मलिंगवाक्यसमन्वयः ९५ तृतीये तु ज्ञेयमात्रपरवाक्यसमन्वयः। प्रायेण कथ्यते तेन पादो न त्रामको क्रमात् ९६ सर्वत्र भवति दोषदेशात् १ छंदोग्येन तृतीये याध्याये रवे उच्यते तदंशः। सर्ववत्त्विदमित्युपक्रमोक्तं परमात्मनः। मनोमयत्वादियुगे ध्यानं भगवदस्य ९७ सर्ववत्त्विदं ब्रह्म तज्जलानि निशांतोपासीताथरवलुक्तं मयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेनः प्रेत्य भवति स क्रतुर्बुवश्च मनोमयः प्राणशरीरोभारूपः सत्यसंकल्प आकाशात्मसर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगंधः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यातो वाक्यनादर एष म आत्मा तर्ह्येयं गीयानित्यादि। एष म आत्मा तर्ह्येयं गीयानित्यादि। एतद्वत्त्वमितः प्रेत्याभिसंभवामीति यस्य स्यादध्यानविचिकित्सास्तीति ह स्माह शांडिल्यः शांडिल्य इति श्रुत्यते। सर्वात्मके ब्रह्मणि जीवधर्मानपि दर्शयति श्रुत्यन्तरं शरीरांतरं। तं स्त्री तं पुमानसितं कुमार उत वा कुमारो। तं जीर्णं दंडेन वंचितं शातो भवति विवशतो मुख इति। अथाप्राणो ह्यमनाः शब्दोऽस्ति रात्यरतः पर इति तृतीयमुक्तं गता श्रुतिस्तु निर्गुणब्रह्मविषया। क्रतुः

भोगसंप्राप्तिरिति चेन्न विशेषतः। अनभ्यन्तदस्यादिर्विशेषोऽस्ति श्रुतौ श्रुतः २१ तस्मान्मनोमयेत्वाद्ये रूपास्योच्चेरा एव हि २२ इति श्री सुअस्य
 स्रज्जलिंगवाक्यसमन्वयारव्ये प्रथमाध्यायद्वितीयपादे अष्टसूत्रमनोमयत्वप्राणशरीरत्वादियुक्तेशोपास्यधिकरणं प्रथमं १
 अतो चराचरयहणात् १ कठोपनिषदध्यायआद्ये वल्लो नयात्मके। द्वितीयवक्ष्युत्तरार्धपरमात्मानमेव तु। न जायते म्रियते वेत्यधिकृत्य ततः
 परं २३ नाविरतोऽश्वरितान्नाशातो नासमाहितः। नाशांतमानसो वापि प्रज्ञानेनैव माप्नुयात् २४ इति श्रुतिः। इत्युक्तोपायरहितो नाप
 रोक्षीकरोति तं। इत्युक्तोपायहीनस्य पुंसोऽुर्जेयते र्यते २५ यस्य ब्रह्मचक्षुश्चोभे भवत ओदनः। मृत्युर्यस्योपसेचनक इत्यावेदयत्र सः २६
 इतीह विषयवाक्य। उक्तसाधने हीनेन दुर्ज्ञेय इति कीर्तनात्। उक्तोपायैरिह ज्ञेयः परमात्मेति लक्ष्यते। अतोऽप्येव परानेयं किं तु ज्ञेयपराश्रुतिः
 २७ श्रुत्यर्थघटितसूत्रार्थस्तु। ब्रह्मसूत्रचयस्योभे ओदनः सर्वभारकः। मृत्युर्यस्य घृतं सोऽस्य सर्वस्यान्ताजगत्यातिः २८ निर्विशेषयत्र
 रूपआत्माराम इतीर्थते। निगुणतन्नाविरत इत्युक्तेः साधने र्यते। यथावेतीत्यमन्यस्तुको विद्यात्साधनेर्विना २९ विषयीनाह विषयः स्व
 तान्नस्य परोक्षता। अवद्योऽप्यपरोक्षोऽतः स्वप्रकाशायमुच्यत इति दिशायथावेति न तथान्यः साधनविहीनो वेतीत्यर्थः २९ इति श्रुतौ क
 ठोक्ताया कर्ता कश्चित्प्रतीयते ३० तयोरन्यः पिप्पलस्वादनिजी ब इति श्रुतेः। अग्निरन्नाद इति च श्रुतेः स शय उच्यते। ३१ हासुपणीसयु
 जा सरवाया समानवृक्षपरिष्वजाने। तयोरन्यः पिप्पलस्वादत्यनभ्यन्तन्यो अभिचा कशीतीति श्रुतिः। पिप्पलकर्मफलसुखदुःखे। अन्य इ
 शोनभ्यन्तनित्यमुक्तत्वात् कर्मफलभूतसुखदुःखेन नु भवन्नभिचा कशीतीति नित्यततः सन्नकाशाते चिन्मादुत निजशक्त्या सर्वजगत्कर्ता विसृज

अत्र जीवस्य पिप्पलात्तत्वेन शक्येति कथ्यते। अथ अग्निरन्नादो न पतिरन्त्ये शेषमे न ददाति तिति अग्निरन्नात्तेन प्रतिपाद्यत इति कोत्र प्रतीयमा
 नो चेति संशय उच्यते ३१ अत्रोच्यते। सोऽन्नात्परमात्मे वन जीवोऽग्निरपीह न। चराचरस्याद्यतया प्रतीतेरन्नादिति श्रुतौ ३२ मृत्युविप्रक्षत्र
 मुखसर्वान्त्वेन चतयोः। ३२ अनयोरग्निजीवयोः। मुखपदं प्रमृत्युर्थकं ३३ अत्रत्यमोदनपदं सहाय्यं परमिष्यते। मृत्युपसेकः संहारताय
 र्यग्राहकोऽत्र हि। तेन प्रतीयमानोऽन्नासंहर्तेतीह सिध्यति ३४ दुर्ज्ञेयत्वलिङ्गेनान्यसाधारणेन च। इहात्ता परमात्मे वन जीवोऽन्नाग्निरिष्य
 ते ३५ दुर्ज्ञेयत्वमवेद्यं ३५ प्रकरणाच्च २ न जायते म्रियते वा विपश्चिदिति हि श्रुतेः। ईशस्येव प्रकरणादप्यन्नात्तामहेश्वरः ३६
 इति श्री सुब्रह्मसूत्राद्यतृतेन प्रतीयमानस्य परमात्मत्वेन ज्ञेयत्वसाधकं द्विसूत्रमन्तत्वाधिकरणं द्वितीयं २ गुह्यप्रविष्टावात्मानो हि
 तदशितात् १ प्रागुक्तोदनवाक्योर्ध्वकठोपनिषदि श्रुतिः। ततं विबंताविति तु श्रूयते न त्रसंशयः। गुह्यप्रविष्टो जीवेशो किं वा जीवमतीति
 ३७ ततं विबंतोऽसु कृतस्य लोके गुह्यप्रविष्टो परमेश्वरार्थः। छायातपो ब्रह्मविदो वेदंति पंचाग्रयो ये च त्रिणाचिकेताः। इति कठश्रुतिः। ततमा
 वश्यककर्मफलं विबंतो भोक्तारो जीवेश्वरोऽत्रिन्यायेन जीवस्येव भोक्तृत्वेऽपि ब्रह्मणोऽपि भोक्तृत्वपदेशः। सुकृतस्यास्य ताभ्यासेनाची
 र्णस्य पुण्यस्य पापस्य वा कार्यभूते देह रूपलोके वर्तमानो। परस्यार्थं स्नानमर्हतीति परार्थेऽपि दृष्टेया गुहात्तदवच्छिद्रूपाकाशरूपातां
 प्रविश्य वर्तमानो। छायातपवन्निथो विरुद्धो कर्मफलभोक्तृत्वाभोक्तृत्वादिनेति छायातपो इति ब्रह्मविदः। पंचाग्रयः कर्मिणः। त्रिणाचिकेता
 नामाग्नि यैश्चितोऽस्ते त्रिणाचिकेताश्च वेदंति ३७ अत्रोच्यते। गुह्यप्रविष्टो जीवेशो वेदेहश्रुति सन्मतो। यतस्तो चेतनात्माना वतस्तावेव सम्मतो।

साजात्या ३८ नजीवबुद्धौ अत्रेष्टे भावतस्तयोः। संख्यावतोः श्रुतो लोके साजात्यस्यैव दर्शनात् ३९ अन्वेष्टस्यो द्वितीयेत्यगौरित्युक्ते प्रतीयते। अ
 ५३ अन्वेष्टस्यो द्वितीयो गेनोपान्यावाप्रतीयते ४० विशेषणाच्च २ अस्यामेवोपनिषदिसुजीवपरमात्मनोः। गतृगतव्यभावेन मन्तृमन्तव्यभा
 वतः। विशेषितत्वादप्यत्र जीवेशावेव संमतौ ४१ विज्ञानसारथिर्धनुस्तु मनः प्रग्रहवान्नरः। साधनः पारमानोति तद्विष्णोः परमपदं ४२ इति
 ज्ञतं विबंता विनिश्रुत्या प्रमश्रुत्या गतृगतव्यभावेन सुधजीवपरमात्मानो क्रमेण विशेषितौ। गतृगतव्यत्वरूपविशेषेणाश्रयत्वेन बोधितौ ४३
 तदुद्देशं गृह्यन्तु प्रविष्टं गुहादितं गङ्गरेष पुराणं। अध्यात्मयोगादिगमेन देवमत्ताधीरो हर्षशोको जहाति ४३ इति द्वितीयवक्त्यामेव ज्ञतं
 मिनिश्रुतिपूर्वश्रुत्या मन्तृमन्तव्यभावेन तोविशेषितौ। विशेषो विशेषणतनुमिधो व्यावर्तकः। विशेषणाच्च तिस्रो क्षरार्थस्तु श्रुत्या उक्तविश
 षणविशहत्वेन जीवपरात्मनो बोधितवादपीत्यर्थः ४३ तत्त्वपदार्थो जीवेशो हृदिसन्निहितबुधो। एकेन सा सात्त्विकता नो निःशोको जायते नरः। इ
 ति श्रुतेरभिप्रायादियं ज्ञेयपराश्रुतिः ४४ ननु ध्येयपरे विशेषः ४४ इति श्री सुज्ञतं विबंता विनिमन्त्रे गुहाप्रविष्टत्वेन श्रुतयोर्बुद्धिजीवत्वरूप
 त्वव्यावृत्तिफलक जीवेशत्वसाधकं गुहाधिकरणं द्विसप्ततितमं ३ अंतर उपपत्तेः १ ध्येयः कं ब्रह्मरवं ब्रह्मेत्युक्ते स्ति य उपक्रमे। सुखस्वरू
 प आकाशः परमात्मा स एव हि ४५ एषो ह्यंतःस्थितो ध्येयो ज्ञायते पुरुषोत्तमः। अनोपदिष्टधर्माणामस्मिन्नेवोपपत्तितः ४६ इष्टं चाया
 यवाजीवो यवाक्ष्णो देवतारविः। नैसात्र प्रोक्तधर्माणामशान्यानुपपत्तितः ४७ आदौ ग्यगन्तुर्थे ध्यायेत्स्वजं शरदु १५ के। श्रुतेरिति श्रुत
 रूपोपास्तिर्जीवालकीर्तिता ४८ विद्याफलब्रह्मलोकप्रापकेणा विरादिना। देवयानारव्यमोर्गणिसहोपास्तिर्यते ४९ आदौ ग्यगन्तुर्थे

तत्त्वेन श्रुतो मनो मयादिशब्दः परमात्मपर एवेति स एवोपास्य इति। इतरेतराकांक्षयान्यतराकांक्षया वा केनैवाक्यसामर्थ्यमाख्याधीतविषयप्रकरणं।
 अथोक्तरीत्या सूत्रार्थसंग्राहककारिकाः। विशेषशब्दोभेदार्थ इह सूत्रे विवक्षितः ११ मनो मयत्तादियुत परब्रह्माभिधायिनः। प्रथमांतस्वशब्दस्य ह
 स्तस्यान्यत्र न श्रुतो। सत्त्वम्यतो जीववाचिशब्दादर्थविभेदतः। १२ इति सूत्राक्षरार्थेयितुल्यस्योर्थः प्रदर्श्यते। १३ मनो मयत्तादियुत परमात्माभि
 धायिनः। प्रथमांतस्वशब्दस्य तुल्यप्रकरणश्रुतो १४ अन्यत्र हृदस्येहापि सत्तादीशाभिधायिनः। मनो मयत्तादियुत ईशावेदनेतरः १५ अ
 अन्यत्र हिरण्यमयः पुरुष इति मनो मयत्तादियुते शाभिधायिप्रथमांतशब्दस्येव हापि मनो मयः प्राणशरोभारूप इत्यादौ शाभिधानयोग्यप्रथमांत
 शब्दस्य सत्त्वान्न मनो मयत्तादियुत ईशावेहोपास्योनेतरः शाश्वरो जीवउपास्य इति भावः १५ कर्मकर्तृ व्यपदेशासंभवो ब्रह्मजीवयोः। तदभेदा
 दिति प्रष्टुः स्मृते श्वेत्याह तन्नरं १६ स्मृते श्व ६ आद्युक्तिभेददर्शिन्याः श्रुतेः सत्तात्त्विकनेरपि। कर्मकर्तृ व्यपदेशोक्तो जीवेशयोरिह १७ ईशानः
 सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणोधिपतिरित्याद्याश्रुतिः। ईश्वरः सर्वभूतानां तद्देशेर्जनेतिष्ठति। भ्राम्यन् सर्वभूतानि यंत्रास्तु
 तानि भावयेत्यादि स्मृतिश्च व्यावहारिकं निषम्य नियंतृत्वादिति भावेन जीवेशभेददर्शयतेः १७ अर्भको कस्त्वान्न व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय
 त्वादव्यवस्थामवच्छेद ७ ननुने शब्दोपास्यो हृदयात्पात्यनत्वतः। अणीयस्त्वोपदेशाच्च जीवोपास्य इत्यंता। इति चेन्न व्यापकस्याप्येव ध्येयत्वसं
 भवात् १८ सूचीपाशाद्यवच्छेदतश्चिदाभ्याययानमः। अर्भको कोप्यणीयोपितथेशो व्यपदिश्यते १९ अणीयस्त्वार्भको कस्त्वैवं शब्दविव
 क्षिते। निचायत्वमुपास्यत्वमर्भकत्वमिहात्यंता २० संभोगप्राप्तिरिति चेन्नैवेष्टेष्ट्यात् ८ ननु सर्वगतेशस्य शारीरादप्युक्ततः। दुःखवादि

२ विनिष्टस्यैकदेशो वच्छेदः १७।

दिलोकावावेतेवोचनतुसाकल्येनब्रह्मवोचनतस्तुभ्यमुत्तरेर्वाद्यनाशिनीसगुणब्रह्मविद्यां ब्रह्मासीतिप्रतिज्ञायासिपुरुषब्रह्मवि
द्यामुपदिश्यविद्याफलब्रह्मलोकप्रापकाविरादिगतिमुपदिदेश। तत्रेत्यंशूयते। एषोहिणिपुरुषोदृश्यते एष आत्मेतिहोवाचेतदमृ
तमभयमेतद्वेति। तद्यद्यस्मिन्सर्विबोदिकं वासिंचतिवर्त्मनीएवगच्छत्येतत्संयद्वा मइत्याचक्षते एतत् हि सर्वाणि वामान्यभि
संयति। सर्वाण्येनं वामान्यभिसंयतियएवं वेद। एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति सर्वाणि वामानि नयतियएवं वेद। एष उ एव वा
मनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भातिसर्वेषु लोकेषु भातियएवं वेद। अथ यदुचैवास्मिच्छव्यं कुर्वतियदिचन। अर्चिषमेवाभिसंभवत्यर्चिषोऽङ्ग आ
पूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्मुडु इतिमासाः स्तान्मासेभ्यः संवत्सरः संवत्सरादादित्यमादित्याच्चंद्रमसंचंद्रमसो विद्युतंतु
रुषोऽमानवः स एतां ब्रह्मगमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपाद्यमाना इमं मानवमाचर्तनावर्ततेनावर्तते इति। यः पूर्वमुपक्रमे
तिभिः सुरवात्मको हृदयस्थः आकाशे ब्रह्मलयाध्येयत्वेनोपदिष्टः स एषो हि णिपुरुषः परमात्मा दृश्यते ध्येयत्वेनास्मादेव दृश्यमा
णवेदास्त्रायते। एषो हि स्तुपुरुष आत्मेति जगन्मात्रस्य वास्तवंस्वरूपमिति होवाच जावालः स्वशिष्यमुपकोसले मित्याह सर्वजना
न्वावाधयितुं श्रुतिः॥ प्रतिबिंबात्मकच्छायापुरुषादिसंशयव्यावृत्त्यर्थमाह एतदमृतमिमित्यादिब्रह्मेत्येतत्। संयद्वा मत्ववाम
नीतं वामनीतात्मक ध्येयगुणानाह एतमित्यादिना तत्तदुपावत्तेन परमात्मध्यानेन ध्यातुस्तदुपाविभविस्त्वनमवांतरफलं वा
हयएवं वेदयएवं वेदयएवं वेद इति त्रिराहत्यावेदध्यायतीत्यर्थः। महाफलतु अर्चिषमेवाभिसंभवतीत्यर्चिरादिना ब्रह्मलोकप्राप्तिर

त्रैववश्यते। तद्यद्यस्मिन्सर्विबोदिकं वासिंचतिवर्त्मनीएवगच्छतीत्यस्मार्थस्तु। तत्तत्रपुरुषावासभूतेषिणियद्यपिसर्पिर्घृतं जलं वा आसि
ंचति जनास्तथापि वर्त्मनीएवपृथ्मणीएवगच्छतिय एव हारा बहिरेव निःसरते न च स्तृषासंबध्यते पद्मपत्रेण बोदके। स्थानस्याप्येतन्माहात्म्यं
किंपुनः स्थानिनो हि पुरुषस्य निरजनत्वेन च न्यमित्याकृतां संयति प्राप्नुवंति वामानि श्रुभानियस्मादीशात्संयद्वा मः। वामानि पुण्यफला निप्रा
णिभ्यो नयति प्रापयतीति वामनी। वामानि ज्ञानानि नयति विषयतां प्रापयति सर्वमिति वामनीः सर्वप्रकाशिक इत्यर्थः। अथ यदुचैवा
स्मिच्छव्यं कुर्वतियदिचनेत्यस्मार्थस्तु। यद्यदि अस्मिन्नुपासके मृते सति अस्य शव्यं शवसंबधि और्ध्वदेहिक संस्कारं कुर्वति वा यदि चेन्न कुर्व
ति वा तत्पुत्रादयस्तथापिये सुरवस्वरूपमाकाशमस्मिच्छव्यं संयद्वा मो वामनी भामनी रित्येवं गुणनुपासने स आत्मप्राणब्रह्मविद्यासहिता मयि
भिर्दत्तविद्यांचतेषामन्यत्कर्म भवतु वामावासर्वथापिते विरिभिर्मानिनी देवतां प्रतिपद्यते तदनुक्रमेण ब्रह्मलोकमपुनरावर्तिनंगच्छतीति
फलितोर्थः। देवयानेयथोक्तमादिकं फलाध्याये विरादिपादे तृतीये सविस्तरं वक्ष्यते इति अत्र नोक्तं ५० **स्वप्नादिव्यपदेशाच्च** २ उ
पास्यर्थं च स्मृतिरुक्तं स्थानस्यान्यत्र कीर्तनात्। हिरण्यश्मश्रु रित्यादौ रूपवत्त्वस्य चरणत्वं ५१ तद्ददत्राप्यत्यचक्षरं तत्तत्तौ पप्रक्षितः। अक्षयंत
स्तुः परात्मेव ध्येयोन्यानुपपत्तितः ५२ यश्चक्षुषि तिष्ठश्चक्षुषोऽंतरोयंचक्षुर्न वेदयस्य चक्षुः शरीरं यश्चक्षुर्न रोममयत्यणत आत्मानं य
म्यमृत इति बृहदारण्यक तृतीयाध्याय सप्तमोऽर्थः मित्राक्षुणाष्टादशखंडिकायां स्थानव्यपदेशः। य एषो ते रादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हि
रण्यश्मश्रु हिरण्यकेश आप्रणरवात्सर्व एव सुवर्ण इति छांदोग्यप्रथमाध्याय षष्ठरवंडेरूपव्यपदेशः ५३ **सुरवनिशिष्टाभिधानादेव च** ३

आदौ सुखविशिष्टस्य कथनात्परमात्मनः ॥ य एष इति शब्दाभ्यां स एवात्रोपदिश्यते ५३ तादात्म्येनैव करवयोर्वैशिष्ट्यस्य लुप क्रमे ॥ उक्ते
 श्वान्नद्यते सोत्रय आकाशः सुरवात्मकः ५४ तेन नाप्रकृतं श्वायापुरुषादिरिह प्यते ॥ कं वं ब्रह्म इति वाक्यस्य क शब्दः सुरववाचकः ५५
 किंच ॥ अग्निविद्या आत्मविद्या चोक्तास्ते तत्फलानये ॥ आचार्यस्तु गतिं वक्तुं लुक्त्वा दंत अग्निभिः ॥ अस्तु कं करवविद्येनाक्षिण्युक्तेत्य
 वसीयते ५६ अवसीयते विज्ञायते ॥ विद्यामुदीर्याग्निभिरुक्ते शेषं वक्ता तवाचार्य इतीरितत्वाद् कृ भेदप्रयुक्तविद्या भेद इति न शंका का
 र्या वक्तुं भेदेपि विद्यां वदिष्यतीत्यनुक्तं विद्याफल प्रापक गतिमात्रवक्ष्यमाणत्वात् कथा वक्ष्यमाणविद्यायाः स्वात्तविद्योपलक्षणमात्रत्वेन
 तु विद्योत्तरत्वमिति ज्ञापनादिति भावः ५६ श्रुतोपनिषत्कस्मिन् गत्यभिधानाच्च ४ अभ्यस्तेशोपास्तिकस्य पुंसो यान्यवकीर्तिता ॥ अग्नि
 रादिगतिस्तस्या अत्र संकीर्तनादपि ॥ श्रुतोत्राक्षिरूपुरुषः परमात्मैव नेतरः ५७ अन्यत्र ईशोपासनामात्रसाधारणस्य गुणप्राप्तिसाधकारिणि
 दि देवयानमार्गं प्रतिपादक शब्दांतरस्य श्रुतावित्यर्थः ॥ तथा च श्रुतिः ॥ अधोत्तरेण तपसा ब्रह्म चर्येण श्रद्धया विद्यया त्मानमनिष्यादित्यभि
 जायते एतदेवापानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मात्पुनरावर्तते इति ॥ अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणं तत्र प्रया
 तागच्छति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ शुक्लं लोके गतीत्येते जगनः शाश्वते मते ॥ एकया यात्यनादृति मन्यया वर्तते पुनः ॥ इति गीता स्मृतिप्रमुख
 स्मृतिषु च या अपुनरावर्तक गतिरुक्ता ब्रह्मविदः सैवेहाक्षिपुरुषविदो भिधीयमाना दृश्यत इति इहाप्यक्षिपुरुषः परमात्मैवोपास्थानेन
 रश्वायापुरुषादिरित्यर्थः ॥ श्रुत्यर्थस्तु ॥ अथ सगुण ब्रह्मोपासकादेहपानानंतरं ॥ तपो ब्रह्म चर्यं श्रद्धाभिर्देहपानात्पूर्वमुक्ताः संतो विद्यया

७

५५

ध्याये आदौ खंडत्रयात्तं जान श्रुतये पौत्रायणा यरात्रौ स युग्वनारयिकेण वायुप्राणारव्य संवर्गविद्योक्ता ॥ ततः षड्भिः खंडैर्नवप्रांतेः सत्य
 कामायजा बालाय हरिदुमता गोतमेन स्वाशिष्याय या गुरुपरिचर्यया तुष्टे देवैर्हविषमाग्निहंसमद्गु पक्षिरूपेण प्रकटे रूपदिष्टा
 सत्यकामाय सेवपुनश्च तुष्ट्या दाषोऽशकला ब्रह्मविद्योक्ता ॥ ततः षड्भिः खंडैः पंचदशखंडांते रूपको सलायकामलाय नाप्यसत्य
 कामेन जा बालेनाक्षिरूपुरुष ब्रह्मविद्योक्तास्ति ॥ तत्रादौ सत्यकामारख्याचार्योताग्निपरिचर्यया तुष्टे स्नेताग्निभिरुपको सला
 यविद्या चतुष्टयमुक्तं ॥ तत्र प्रथमं प्राणो ब्रह्मकं ब्रह्मखंडं ब्रह्मेति संवर्गप्राण ब्रह्मविद्या सुरवापरनामक क गुणकाकाश ब्रह्मविद्ये समु
 च्चितोपदिष्टे ॥ ततस्त्रिभिर्वाग्निभिः प्रत्येकं स्वस्वाग्निविद्यास्ति उपदिष्टा ॥ तत्र गार्हपत्येनादित्यपुरुषाग्निविद्या १ अवाहार्यपच
 नेन चंद्रपुरुषाग्निविद्या २ आहवनीयेन विद्युत्पुरुषाग्निविद्ये ३ ति विद्या त्रयमुक्तांते त्रिभिरप्यग्निभिस्तुष्टे रुक्तां भो उपको सल
 यस्माद्विद्यास्तिस्त्र आत्मविद्या च प्राणो ब्रह्मकं ब्रह्मखंडं ब्रह्मयदेवकं तदेवरयं देवरवं तदेवकं मिति तुभ्यं प्रोक्ता इत्युक्ता अस्म
 दुपदिष्टमेव सुरवात्मकाकाशापरनामकं परमात्मानमक्षिरूपुरुषसंयद्दामत्ववामनीत्वभामनीत्वादिगुणकत्वेनोपास्यतया
 स्मर्तुं जा बालो वदिष्यतीत्याशयेनाचार्यस्तुते विद्याफल प्रापकारि रादिगतिं वदिष्यतीत्येतावन्मात्रमुक्तां तर्दधिरेव यः ॥ अ
 थाचार्यः प्रवासादेत्यशिष्यं विद्योर्जितं दृष्ट्वा प्रच्छसतु अग्निभिरुक्तां विद्यां वक्तुमुपवक्तुमे ॥ ततो जा बालो गुरुः शिष्यं प्राह पृथिव्या

दृष्टे त्वामृतत्वोत्तुर्माणा मिहोक्तिः ६१ तत्वाभिमान्यधिदेवादिर्नियन्तासुरोच्यवा । अंतःप्रविष्टो योगीवानांतर्यामितयेष्यते ६२ अंतर्यामितयेष्यते शिशुमस्मिन्नसंभवात् । ईशान्यांतर्यामिणोत्रानवस्था च ग्रहसंवेत ६३ ईशादन्यस्यात्रांतर्यामिणो ग्रहस्वीकारे तस्यान्यो तर्यामीतस्याप्यन्यस्तस्याप्यन्य इत्यनवस्था च स्यादिति भावस्तस्मात्सर्वान्तर्यामी शारवणयोगप्रभावादिनांतःप्रविष्टो देवताविशेषो योगीवान्तर्यामी ६४ अधिदेवाधिभूताध्यात्मादिभिर्विविधेषु वै । अंतर्यामि ब्राह्मणे तर्यामी संश्रूयते स्फुटः । त्रियम्पवर्ण्यो वास्ययुज्यते वै नियन्ता ६४ वर्ण्यशरीरं ६४ न च स्मार्तमृतुर्मा तिलापात् २ सारव्येः स्मृतं प्रधानं तु नेहांतर्यामिशब्दभाक् ॥ तस्मिन् प्रधाने संभाव्या दृष्टतस्यात्र कीर्तने । अप्यतदुर्ममंतत्तद्वृत्तादेरपीरणात् ६५ शरीरशब्दोभयेपि हि भेदेनैव मधीयते ३ शा शरीरशब्देन जीवो योगी इष्टादिरप्यसौ । नांतर्यामी समस्तस्याऽप्यपकोपाधिगतः ६६ किंचैनमुभये जीवकाण्वामाध्यदिना अपि । अंतर्यामि नियम्यत्वाश्रयत्वाभ्यामधीयते । भेदेनांतर्यामिणो नांतर्यामी स रप्यते ६७ अधीयते पठति । अतः सचेतनो जीवस्त रूपयोगीनांतर्यामीष्यते । यो विज्ञानेतिष्ठन् विज्ञानादंतरायं विज्ञानेन वेदमस्य विज्ञाने शरीरयो विज्ञानमन्तरोयमथ स्येपत आत्मा तर्यामि मृतुर्मा तिलापात् । स्वांतर्यामि ब्राह्मणे अंतर्याम्यधिष्ठानतमान्तर्यामि नियम्यतपाचांतर्यामिणो भेदेन विज्ञानात्मशब्दाच्च मेनं जीवमुत्सवे कण्वमाध्यदिनाः सस्यांतर्यामि ब्राह्मणे पठंतीत्यर्थः ६७ अतोधिदेवादिभ्यो तर्यामी हे शो वसीयते ६८ अवसीय ते निश्चीयते ६८ इति श्री सुत्रिस्तुतमंतर्यामिशब्दस्वशा परत्वसाधकमंतर्याम्यधिकरणपंचमं ५ अदृश्यत्वादियुगकोधर्मकः १

३ पठति । य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोतर इत्यादिना माध्यदिनाः स्वांतर्यामि ब्राह्मणे पठंति एव

मुंडकारव्योपनिषदि श्रूयते त्याद्यमुंडके । अदृश्यत्वादियुगकोधर्मकः ६९ भूतयोनिं यथाधीराः सा सात्कुर्वन्ति विद्यया । सा विद्या परमाज्ञेया तद्व्याप्तपरेति हि ७० इति हि श्रूयत इति पूर्वेषां नुषंगः ७० अदृश्यत्वादियुगकोधर्मकः निरिहेश्वरः । न प्रधानेन शरीरः परमात्मगुणोक्तिः ७१ यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयतपः । तस्मादेतद्वृत्तनामरूपमन्त्रेन जायते । इति सर्वज्ञत्वमुखा गुणाः संतीरिता इह ७२ अथ पराययात दक्षरमधिगम्यते यत्तद्विद्यमग्राह्यमगोत्रवर्णमचक्षुः श्रोत्रं तदपाणिपादनित्यविभुं सर्वगतं सूक्ष्म तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यति धीराः । इतीह विषयवाक्यं । यः सामान्यतः सर्वज्ञो विशेषतः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयस्वार्थमयद्वयस्य स्वरूपविषयकं ज्ञानं तपः तपति दहत्यज्ञानमिति तपः । तपदाह इति धातुः । तस्मात्परमात्मन एतद्वृत्तहिरण्यगर्भाख्यं कार्यब्रह्म नाम सूक्ष्मभूतात्मकः शब्दः रूपरूपलसूतात्मकरूपमाकारः । ब्रीह्यादिरूपं सार्वभौतिकमन्त्रं च जायते उत्पद्यते ७२ जीवोपि धर्माधर्माभ्यां भूतजो तोपसंयहात् । प्रतीयते भूतयोनिं तेषां व्यक्तं च स र्जनात् ७३ अत्र भूतयो निपदेनोक्तं शिष्या शरीरप्रधानयोः प्रतीतेः परमात्मनस्तु जन्माद्यस्य यत इति भूतयोनि त्वस्य स्पष्टमेवोक्तत्वात् कोत्र भूतयो निरिति संशय उल्लिखित इति भावः ७३ निमित्तवाचिशरीरपक्षे यो निपदंतिह । ईशप्रधानपक्षे तु तदुपादानपरमं ७४ विशेषणमेव पदेषां चानेतरं ३ अत्रोक्तो यो भूतयोनिः परमात्मा सनेतरो । असाधारणदिव्यत्वा मूर्तत्वादिविशेषणात् ७५ अक्षरात्

रतः पर इत्यव्यक्तादिदोक्तिः ७६ दिव्योत्पत्तिः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरोत्पत्तिः । अप्राणोत्पत्तिः शब्दो ५ क्षरात्परतः पर इति विशेषण
 मेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरो नाव्याकृतजीवो भूतयोनिः परस्परमात्मैवेह विवक्षित इति भावः । स्वकार्या
 पेक्षया परत उत्कृष्टात्स्वकार्यव्यापकत्वेनाहोरादव्याकृतात्परो भूतयो निरित्यर्थः । दिव्यः स्वयं ज्योतिः । अमूर्ते निरंशः । स बाह्याभ्यं
 तरः कल्पितकार्यकारणाभ्यां सहाधिष्ठानत्वेन तिष्ठतीत्यर्थः ७६ रूपोपन्यासाच्च ३ सर्वात्मिकस्वरूपस्थपौरुषस्यांतर्द्विगतात् ।
 अप्याद्युक्तो भूतयोनिः परमात्मैवेनेतरो ७७ आदावुपक्रमे उक्त आद्युक्तः । नेतरो नाव्याकृतजीवो ७७ पुरुष एवेदं विश्वं कर्म
 तपो ब्रह्म परा मृत । एतद्यो वेदनिहितं गुहायां सोऽविद्याग्रंथिविकिरतीति सोमः । इत्यंते शो न के प्राह पौरुषं रूपमंगिराः ७८
 इदं विश्वं सर्वं कर्म कर्मसाध्यं तपो ज्ञानं च पुरुष एव एतत्सर्वात्मिकं परमुक्तं च तदमृतम् । विनश्वरं च हृदयगुहायां पुरिषो जे जीव परात्म
 पुरुषेणेति पुरुषरूपं ब्रह्म स्वात्मत्वेन यो वेद सोऽविद्याग्रंथि अहं ममतामूलं लिंगशरीरं विकिरति ज्ञानेन निवर्तयति । अधिष्ठानसाक्षा
 कारनिवर्त्यतादनाद्यध्यस्तो ज्ञानस्येति भावः ७८ इति श्रीसु० अद्वैततत्त्वादिगुणक १ भूतयो न्यात्मका सरस्य परमात्म तसाध
 कं निस्त्रयमेदं श्रुत्वाधिकरणं पृष्ठ ६ वैश्वानरः साधारणरात्रि विशेषात् १ छांदोग्यप्रथमाध्याये कादशखंडमादिमं । क
 ताचतुर्दशैः खंडैर्विद्या वैश्वानराभिधो । वैश्वानराख्य परमात्मोपासने परेरिता ७९ तेजोरूपोऽग्निश्च यवाजाठरोऽग्निः २ शरीरकृत् ।

सं सगुणोपासनयात्मानमन्विष्य परब्रह्मानुं धायोत्तरेण यथा देवयानसंस्तकेनोत्तरायणमार्गेणाचिरादिपर्वभिरुपलक्षितेनादित्यं प्राप्य
 तद्वारा कार्यं ब्रह्म ब्रह्मलोकस्थमभिजायते प्राप्नुवंतीत्यर्थः । कार्यं ब्रह्म विशिन्नं नष्टि एतद्वै प्राणानामायतनमिति । एतत्कार्यं ब्रह्म समष्ट्या
 भिमानी हिरण्यगर्भस्वरूपं समस्तप्राणानां विंदियाणां मायतनं स्थानं । कार्यं ब्रह्मणो वास्तवस्वरूपमाह एतत् अमृतं २ अमयं २ ए
 तत्परायणो स्वावस्थितिप्रयुक्तजगत्स्थितिहेतुः ३ एतस्माद्ब्रह्मलोकान्तरं ब्रह्म विद्याया प्राप्ताः पुनः संसारं नावर्तते न परावर्तते । किंतु
 कल्याणं ब्रह्मणा सह विदेह केवल्यं प्राप्नुवंति । ये तु केवलं तप आद्युक्तं धर्मेणाश्वमेधादिकृतुना पचाग्यादिविद्यया केवलं या ब्रह्म वि
 द्या व्यतिरिक्तं यो ब्रह्मलोकमुत्तरायणमार्गेणाप्राप्ता अपि आकल्यन्तं ब्रह्मणः सतः कल्याणं यथा योग्यं पुनः संसरतीति फल
 नितोर्थः ५७ अनवस्थिते रसभवाच्च नेतरः ५ छाया संपादकस्याक्षि विवक्षितस्य सर्वदा । असन्निधानाददृश्येन च छाया सार्व
 कालिकी ५८ अमृततादिधर्माणामत्रोक्तानां छायापुरुषादावसंभवाच्च न छायापुरुषादिरक्षिण्येयः किं तत्र परमात्मैव गुणा
 द्योध्येय इत्यर्थः ५९ इति श्रीसु० उपनिषत्सूत्रं छांदोग्यगतोपकोसलविद्यायां श्रुताक्षिपुरुषस्य संयदामत्ववामनीत्वममनीत्वगुणकत्वेन
 प्येयपरमात्मत्वसाधकमस्य तत्राधिकरणं चतुर्थ ४ अंतर्धाम्यधिदेवादिषु तदमृतं पदेषात् १ तृहदारण्यकगततृतीयाध्याय ईरि
 तां अस्त्यंतर्धामिसंस्तं वै सप्तमं ब्राह्मणं पृथु ६० तत्राधिदेवादिष्वंतर्धाम्यमीयः श्रूयते हि सः । अंतर्धाम्यं तेषां ज्ञेयः परमात्मैवेनेतरः । अ
 ४ अमृततादिधर्माणाम् छायादावप्यसंभवान् । न छायापुरुषो नापिरव्यादिध्येय इत्येते । किंतु सिरुः परात्मैवेध्येयोत्रोक्तगुणैर्युतः ५९

अग्न्याख्यादेवलावात्रजीवात्मा ४ वेश ५ एववा। को वा वैश्वानरः पंचस्वेतेष्विति हि संशयः ७० वैश्वानरपदं प्रोक्तमत्र त्रयसमं त्विह। को न आ
त्मेत्यात्मपदं त्विह जीवेशयोः समं ७१ आत्मे वैश्वानरपदे इति साधारण इह। अप्यत्र साधारणयोः शब्दयोरेतयोः सतोः ७२ धुमूर्धत्वादि
कादीशेषिषोपात्तसमजसात्। वैश्वानरपदार्थोऽत्र परमात्मेवेनेतरे ७३ अत्र विषयवाक्यं। यस्त्वेतमेव प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं
वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेषां त्मस्वन्नमन्ति तस्य ह्वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुते जाश्व ह्वा विश्वरूपः प्रा
णः पृथग्वत्मा संदेहो बहुलो वस्तिरेवरयिः पृथिव्ये व पादावुर एव वेदिते मानि बहिर्हृदि गार्हपत्यो मनो न्वाहार्य पवन आस्य मा
हवनीयः। तद्य इत्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयमित्यादि तद्यथैषां कातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैव ह्वास्य सर्वपाप्मानः प्रदूयेते य एतदेवं विद्वा
नेति होत्रं जुहोतीत्यादि इत्यग्निहोत्रमुपासत इत्यंतं ७३ एतदुपासनप्रकारस्त्विष्टं दशितोऽस्त्यन्यत्राभिमुक्तैः। तथा हि। समस्तै वै
श्वानरचितं न तु यस्त्वेतमित्यादि गिरा प्रवक्ति। यस्यामृषीणां समुपागतानां वैश्वानरोपासनतत्त्ववेदी ७४ अयं सुते जस्त्वगुणायु
मूर्धा स्याद्विश्वरूपत्वगुणा कंचक्षः। प्राणस्तु नाना गतियुक्तवायुः स्याद्देहमध्ये बहुलत्ववत्त्वं ७५ आपो धनत्वारव्यगुणाः परस्य
वस्तिः प्रतिष्ठा रव्यगुणा धरित्री। पादावुरेव दिरितीर्यते स्य लोमानि बहिर्हृदि गार्हपत्यः ७६ वैश्वानराख्यस्य हि दक्षिणाग्निर्मनो
निरुक्तः परमेश्वरस्य। वक्रं तु स्याहवनीय उक्त इती शरूपपरिचिंतनीयं ७७ वस्तिर्नृत्तं नृत्तं प्रतिष्ठा रव्यगुणा धरित्री पादौ ७७

नियम्यभावेन समस्त जीवा अस्मेति यदात्मतयास्य जीवाः। इति श्रुतौ विश्वनरो यमुक्तो विश्वोनरो वा सकलात्मकत्वात् ७८ नरेपरे
 पूर्वपदस्य दृष्ट्या वैश्वानरः स्वार्थिकतद्विनाशः। वैश्वानरं तं भजते बुधो यः स सर्वलोकादिगभोगभाक् स्यात् ७९ समासाश्रयविधि
 रु नरे संज्ञायामिति पाणिनिस्त्वेन नरे उत्तरपदे पूर्वपदस्य दीर्घः। विश्वानर एव वैश्वानरः स्वार्थिकः प्रज्ञादिभ्यश्चेत्यण् ७९ तद
 यादिप्रदेशेषु मीयते व्यज्यते यतः। (क्वमिमी ते ह्यपरोक्षरूपं जानाति यः सो भि विमान उक्तः। अप्याभिमुख्येन विमायते ह ब्रह्मेति यः
 सो भि विमान उक्तः ८० भूरादयो लोकपदे रिताः स्युर्भूता निदेहास्युरिहात्मशब्दात्। जीवाः स्युरन्ने भवतीह भोग्यमितीह लोकादिप
 दार्थ उक्तः ८१ इति। इति अभिमुक्तेरुक्तमिति पूर्वणानुषंगः। इति उक्तप्रकारेण इह मत्स्वेतमेव प्रादेशमानमभि विमानमात्मानं च
 श्वानरमुपास्ते इति श्रुतौ लोकादिपदार्थ उक्त इत्यर्थः। आत्मशब्दात् आत्मशब्देन जीवाः स्युः। जीवा उक्ता भवति। श्रुतौ संदेहो बहुल इ
 त्यस्य संदेहो देहमध्यमभागा बहुलो बहुलत्वगुणा विशिष्ट आकाश इति भावः ८१ तत्रैवं श्रयते सारव्या विद्याक्षेत्रातिवोधि
 का। प्राचीनशास्त्रे सत्ययज्ञे इत्युक्तं कावुमो। जनो बुडिल इत्येवंपंचैतपरमर्षयः ८२ श्रुताध्ययनेन च तत्तद्व्यामहाशाला निवासिनः।
 अकुर्वन्कोन आत्मा किं ब्रह्मेति तु विचारणां ८३ महत्यां शालायां गार्हस्थ्याश्रमे निवसन्ति गार्हस्थ्यमाश्रित्य तिष्ठन्तीति महाशाला
 निवासन इति श्रुतिश्च महशालपदतात्पर्यं उक्तं। कोन आत्मा किं ब्रह्मेति। नोस्मा कं उपास्य तया भिप्रेतः आत्मा सर्वात्मा वैश्वानरः कः
 द्युलोकाद्यात्मना ध्यातवैश्वानरेषु कः कतमो यवा किं तु पाधिक परब्रह्मस्वरूपः किं द्युलोकाद्यन्यतमव्यष्टुपाधिक ब्रह्मरूप आहो

पागताः १९ यः सांगवेराधीत्यर्थं गुरोरंतिकमिच्छति। तस्योपनयनं कृत्वा वेदमध्यापयेदुरुः १०० योन्यत्राधीतविद्यः सन्कां विदिद्यां समिच्छति।
अकृतैवोपनयनं विद्यां तस्य वेद इति १ तादृशोपनीयेव मुनीनेतच्छ्रुतं ब्रवीत्। प्राचीनशालं प्राहादावुपमन्योः सुतदपः २ तारकादृशो।
तादृशो मुनीवेदेकदेशोक्तविद्यामात्रेच्छन्नृपः केकेयः प्राहयावदेषामियं विद्यापरिचितास्ति न दग्निमं विद्याशेषं वक्ष्यामीत्याशयेन पृष्टवानि
ति भावः ३ कंतं वैश्वानरात्मानमुपास्ते इति सो ब्रवीत्। द्युलोकमेव भगवो राजन् नित्यमुपमन्युजः ३ इत्युक्तं वेतं प्राचीनशालं प्रत्याह भूपतिः १
यंतं वैश्वानरात्मेकदेशं वैश्वानरस्ति नि। ध्यायस्य ध्यायि मूर्धे सुते जस्त्वगुणः प्रभोः ४ एष द्युलोकः ४ एकदेशं ध्यायतोऽपि प्राक्ते मस्ति फ
लं श्रुतौ। तथापि सर्वांगोपेतध्यानाभावाद्दिवस्ति नः। नैवास्त्य पुनरावृत्ति मार्गे नैवाध्यायोर्द्विः ५ अद्य यो रागा मि संचित पुण्यपावोर्न निवृत्तिः
समग्रांगध्यानाभावात् ५ सम्यक्कृतं त्वया सोम्य यस्मात्तं मासु पागतः। नागमिष्योपदित्वं मा व्यपतिष्य चिरस्तव ६ मूर्धत्वाद्द्विद्युलोकस्य ध्या
तस्यास्तीह यत्फलं। न श्वरत्वं तस्य यत्तन्मूर्धपातो विवक्षितः ७ सुतेजो वैश्वानरत्वेन ध्यातस्य द्युलोकस्य श्रुतौ यदृशितं कस्मिन्। ओपमन्यव कं
त्वमात्मानमुपास्ते इति। दिवमेव भगवतो राजन् निहिता वाचे षवै सुतेजो वैश्वानरत्वेन त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्तव सुतं प्रसूतमासु तं कुले आत्मा
दृश्यते। तस्य न पश्यसि प्रियमस्य न पश्यसि प्रियं मवत्यस्य ब्रह्मवचसं कुले म एतमेव मात्मानं वैश्वानरमुपास्ते मूर्धत्वेन आत्मान इति हो
वाचमूर्धत्वेन व्यपतिष्य द्युन्मा नागमिष्य इति। इति सुतं प्रसूता सुतं प्रदीप्तं जाठराग्निप्रयुक्तं समृद्धां भोजनं किंपुत्रपौत्रादिप्रियपदार्थं प्रयुक्तं
चिरकालं सुखानुभवरूपं तस्य जन्यत्वाद्यदाकदाचिन्नाशायः समूर्धं भूत द्युलोकपातः स एव मूर्धपात इति। समग्रांगे वैश्वानरध्याने तु देवयानमा

फलं

क२

ति१

र्गेण कार्यं ब्रह्मलोकं प्राप्य तत्र त्रयदिव्यभोगाभुक्तां ते ब्रह्मणा सह चिदेहकैवल्यरूपा पुनरावृत्तिः शाश्वती भावः। सुतं सोमाभिषववज्ज्योतिष्तोमादि ए
कसुखाकं श्रौतकर्म सोमाभिषववद्यत्तं प्रकृतिभूतं प्रसूतं ततोऽपि प्रकृष्टं ज्योतिष्तोमप्रकृतिमप्रयोमादि। आसुतं ततोऽप्यत्यंतं प्रकृष्टमहान् द्वादशा
हादिरूपं तव कुले दृश्यते। तत्कुलीनाभ्यंतं कर्मिणो दृश्यंत इत्यर्थः ७ समस्तांगोपेतवैश्वानरात्तध्यानं फलं। पूर्वोत्तराघनाशादितदक्षय्यमि
तीगितं ८ इति रंगितं श्रुतितात्पर्यं ८ वास्तवो मूर्धपातादिर्यदीष्टः स्यात्तदा रवु। पृथग्ध्यानवतां तेषां संप्रश्नात्पूर्वमेवै। मूर्धपात्तत्वात्संप्र
श्रुतं तवतः कथं नृप ९ एवमेवोत्तरे ग्रंथो व्याख्येयो वै विचक्षणैः। तस्माद्देवानरव्यस्तध्याननिंदा मुखेन तु। समस्तध्यानकरणे तात्पर्यमवगम्यते
१० एवमेवोत्तरे ग्रंथोपमच्छास्त्रपतिर्नृपः। द्यौः १ रादित्यो २ वायु ३ रश्मि ४ मासः ५ पृथ्वी इति तु क्रमात् ११ अभ्रमाकाशः ११ ध्येयां शायश्रुतास्ते
पुसुते जस्त्वगुणादिकां मूर्धत्वाद्यंगतामुक्ताव्यस्तध्याने निनिंदवै १२ मूर्धपातस्तथा धत्वा प्राणानामुक्तामस्तथा। शरीरशीर्णतावस्ति भेदश्चरणशो
षणं १३ पृथक् पृथक् ध्यानयोग इति दोषाः प्रदर्शिताः। तत उक्ते द्युलोकदेहोक्तो वैश्वानरांगतां १४ ततः समस्तावयवोपेतस्य परमात्मनः। वैश्वान
रस्य सर्वात्मस्योपास्ति मुक्तवान् १५ तत्कारस्तु प्रारंभे प्रदर्शित एवास्तीति नेह पुनरुच्यते १५ स्वर्गमाणां मनुमानं स्यादिति २ किंच। पर
मात्मपरत्वेन वैश्वानरपदस्य वै। स्मृत्या प्राक्ते द्युमूर्धादिस्वरूपमनुमापकं १६ भवतीति स्मृतेरस्या मूलभूताश्रुताविह। द्युमूर्धकादिमद्रूपे प्रयुक्तं
परमात्मग। वैश्वानरपदबोध्यानां प्रीतिजीवपरं हितं १७ द्युमूर्धत्वात्कंच कृष्णपृथिवीपादकत्वाकाशनामित्वेव दवयववसरमात्म रूपप्रतिपादक
नीतिस्तव राजस्मृतिमूलभूतप्रकृतश्रुतौ द्युमूर्धादिमत्स्वरूपे प्रयुक्तं वैश्वानरपदपरमात्मपरंबोध्यां स्मृतेः श्रुतिमूलकत्वेनैव प्रामाण्यादिति भावः।
स्त्रैरस्य इति शब्दोक्तोक्तानुमापकत्वलिङ्गपरः १७ यस्याग्निरोक्षो द्यौर्मूर्धं रवंनाभिश्चरणौ स्थितिः। सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रं तस्मै लोकात्मने नमः १८

इती शरूपं श्रुतिगं प्राह भीष्मस्तव स्मृतिः ॥ १९ अस्याः स्मृतेर्दिवमेव भगवो राजन्नि ति हो वाच । मूर्धा तेष आत्मान एष वै सुते जा आत्मा वै श्वान
 रो यं तमात्मानमुपास्ते तस्य ह वा एत स्यात्मानो वै श्वानरस्य मूर्धे वै सुते जा श्वस्तु विश्वरूप इत्यादिरन्त्यश्रुतिरेव मूलं । मूलभूतदृष्टश्रुतौ स
 नवत्यामदृष्टमूलान्तरकल्पने स्यान्त्याप्युत्पात्त । तथा चास्यामहाभारतस्थभीष्मोक्तस्तव राजस्मृतौ परमेश्वरस्यैव पुमूर्धादिस्वरूपस्यो
 क्तत्वात्तन्मूलभूतश्रुतौ पुमूर्धादिमत्स्वरूपे प्रयुज्यमानं यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वै श्वानरमुपास्तइति वै श्वानरपदं
 परमात्मपरमेवैति तात्पर्यं ॥ १९ शब्दादिभ्यो नः प्रतिष्ठानादिति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसंभवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २० दृष्ट्या धिष्य
 तरिष्येषु व्यास्युक्ते भानुरूपतः ॥ दृष्ट्या धिष्यति संबोधो मन्त्रादन्तेः प्रतीयते ॥ २० मोभानुना पृथिवीद्यामुते मामाततानरोदसी अंतरिक्ष
 मिति मन्त्रात्प्रतीयते आततान व्याप्तवान् । द्यावापृथिव्यात्मके रोदसी अंतरिक्षं तन्मध्यगतं खं योऽग्निभानुस्वरूपेणाततान ॥ २० अग्नौ
 वै श्वानरपदं श्रुतं वाजसनेयके । ब्राह्मणेतिरुस्यारव्येतथात्राप्यस्तु तत्तथा ॥ २१ तत्त वै श्वानरपदं तथा चिरहस्य ब्राह्मणवत् अत्राप्यग्निपरमः
 स्त्विति शंका । स चाग्निरिह प्राणाहुत्याधारता र्त्तं गाज्जाठरोस्तु वै श्वानर इति भावः । स एषोऽग्निर्वै श्वानरो यः सुरुषः स यो हेतुमेवाग्निर्वै श्वानरपुरु
 षविधं पुरुषेतः प्रतिष्ठितं वेद इत्यग्निरहस्य ब्राह्मणं ॥ २१ स जायते ॥ वै श्वानरपदं नेशपरं किं तदराग्निगं । रूद्रावद्विपराद्वै श्वानरशब्दादि
 दृष्टतात् ॥ २२ शरीरवयवत्वेनाप्यग्निवयविरूपणात् । प्राणाहुत्याधारतोक्तेरपि वै श्वानरस्य हि । पुरुषेतः प्रतिष्ठानश्रवणाच्चैति चेन्न त
 त् ॥ २३ हृदये गाह्येत्यो मनोवाह्यं पचन आस्यमाहवनीयः । तद्यद्वक्तुं प्रथममागच्छेत्तदो मीयः स या प्रथमामाहुति जुहुयात्ता जुहु
 यात्प्राणाय स्वाहेति प्राणस्तप्यतीत्यादि प्रकृतच्छादो ग्यं । जावालश्रुतिरपि इमां वै श्वानरविद्यां प्रकृत्य । पूर्वोक्तिश्चिभ्यो श्रीयात् । यथा वै

सिद्धि लोकादिषु समष्ट्युपाधिक ब्रह्मरूपो भवासु तेजस्तादिगुणकपुमूर्धाद्यवयवोपाधिक तदुपहित ब्रह्मरूप इत्यादिसंदेहनिवर्तक
 विचारपरस्परचक्रैरित्यर्थः ॥ ८३ द्योरादित्यावायुरिति यदस्माभिः पृथक् पृथक् । वै श्वानरारव्यसर्वात्म ब्रह्मवेध्यात्ममस्ति हि ॥ ८४ परस्य
 रंहिसं पृष्टं वेमत्ये दृश्यते त्विति । तन्मध्ये केन रूपेण ध्यातव्यमिति संशयः ॥ ८५ समतास्तत्रने सर्वः । नास्तु वतो विनिश्चयः । तादृशात्मोप
 दृष्टारमुहालकमुनिहृदा ॥ ८६ संपादयामासुरथाभ्याजमुस्तमुनिसतु । नाहं तन्निर्णयं वेदमिदं दर्शयेत्यहितादृशं ॥ ८७ इत्यालोच्या
 ब्रवीत्तान्ते कैकेयो भवपतिर्नृपः । तादृशोस्तीति तं सर्वगच्छाम इति तत्तत्ताः ॥ ८८ समागता न्यमुनीस्ता न्वित्ता य सतु भूमिपः । प्रा
 गेव दर्शनात्कृण्वन् बहिर्देवाभ्य पूजयत् ॥ ८९ अथ निद्रां त्यजन्नातर्दृशं किं स मागतः । विनयेन जगादेदं गृह्यतां भोधनं त्विति
 ९० प्रत्याख्यातः समुनिभिश्चिंतयामास पार्थिवः । मयि दोषा धिषाने मे गृहं ती निविशं किं तः ९१ स्वस्य निद्रुष्टं तां तेभ्यः रम्यापय
 निद्रमब्रवीत् । न मे स्तेनो जनपदं न कदम्बनिमग्नयः ९२ नानाहिताग्निर्न विद्वानस्वेरिणी न च । एवमुक्ते पिना गृहं स्तनो राजा
 व्यचिंतयत् ९३ महत्स्वल्पमिति तेन गृहं नीति चिंतयत् । तेभ्यो बहुधनं देयमिति बुध्या ब्रवीत्सुनीव ९४ केतुभिर्यक्ष्यमाणो स्मिन्मह
 तिभ्यः पृथक् पृथक् । दास्यामि तावदुष्मभ्यमपि दास्ये पृथक् पृथक् ९५ तावद्भवतस्तिष्ठतु पश्यतु मम चाध्वर । इत्युक्ता स्तेनप्राप्तु
 यो येनार्थेन यं प्रति ९६ आगच्छति बहसे वसतस्मै स्वप्रयोजनं । प्रताना न वयं प्राप्ता धनस्य तु निघृक्षया ९७ किंतु वै श्वानरात्मानं त्वत्तु
 जानासि संप्रति । तमेव नो ब्रूहि राजन्नि युक्तः प्राह तान्नृपः ९८ प्रतिवक्ता स्मिन्वः प्रातरित्युक्ता स्ते हि जास्तु पृथक् । पूर्वोक्तं समिद्रस्ताराजाने समु

ग्याख्यदेवताविशेषेपितत्संभवइत्युत्तरस्त्वेवस्थते। किंचपुरुषमपिचैनमधीयते। वाजसनेयिनोऽग्निरहस्यब्राह्मणइतिशेषः। सएषोऽग्निर्वैश्वानरोयत्पुरुषः सयोहेतमेवमग्निर्वैश्वानरंयत्पुरुषविधंपुरुषे तः प्रतिष्ठितंवेदइति। यत्तयः पुरुषः पूर्णः सएषोऽग्निर्वैश्वानरः। अंगयनिक्रियाफलंप्रापयतीत्यग्निर्वैश्वानरारख्यः परमात्मेत्यर्थः। शेषंस्पष्टं। परमात्मनः सर्वात्मकत्वात्पुरुषत्वंपुरुषविधत्वंपुरुषा तः प्रतिष्ठितत्वंचेत्यादिसर्वमप्युपपद्यते। नजाठरादोपरिच्छिन्नत्वादितिभावः। पुरुषविधमपिचैनमधीयतइत्यविष्ठाचित्वाठर्थस्त्वं भवपाठपितृत्यएवविवक्षितः। तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह। जाठराग्निस्वरूपस्योदयेगोवाजगत्यतेः। द्युमूर्धादिस्वरूपेणोपास्तिरत्रोपदेश तः २४ वैश्वानरोजाठरेतुद्युमूर्धत्वाद्यसंभवात्। वैश्वानरोजाठरो नोपास्यकिंमहेश्वरः २५ वैश्वानराग्निस्वरूपेणजाठराग्निस्वरूप तु स्वपरमात्मिनोऽथवैश्वानराग्निरूपजाठराग्नौप्रतीकेवाजगत्यतेः परमेस्वरस्यद्युमूर्धादिभावेनानोपदेशसंभवाच्चजाठरोवैश्वानरउपा स्यः किंरुक्तरित्यापरमात्मेवोपास्यइत्यर्थः। २५ किंच। एनंवैश्वानरंपूर्णंपुरुषाकोरमप्यथा अधीयतेस्तरारवायांविष्ठावाजसनेयि नः। नेतत्सर्वंजाठरेग्नौपरिच्छिन्नंहिपुज्यते २६ अधीयतेपठति। पुरुषएवदसर्वपडूतयच्चभयमित्यादाविवपूर्णाधिकत्वंपुरुषप दस्येहापिबोध्यं २६ अनरएवदेवताभूतं च ४ उक्तेभ्यएवहेतुभ्यामभूताग्निर्देवता। वैश्वानरस्तयोरैकदेशित्वाच्चाति लात्मता २७ उक्तंवाच्यत्राप्यभियुक्तैः। द्युमूर्धत्वादिसकलाघदाहः समस्तलोकाश्चयभोगभाक्ता। आत्मादिशब्दश्चनयुज्यते त्रेत्यतो नवैश्वानरतातयोः स्यादिति २८ साक्षादप्यविरोधंजैमिनिः ५ जाठराग्नौविनाप्यत्रप्रतीकोपाधिकल्पना। साक्षादपि

महेशस्योपासनायाः परिग्रहे। विरोधाभावमाचार्योमन्यतेरबलुजैमिनिः २९ पूर्वापरालोचनमोपासनापरमात्मनः। उच्यतेत्रेति निष्कर्षजाते सतितुनत्रहि ३० छांदोग्यवाजसनेयशाखयोरेष्यतेतुते। अग्निर्वैश्वानरपदेयोगशक्तेशब्दोपधेः। भविष्यतइतीह षेरभिप्रायोहिजैमिनेः ३१ इहत्रपरितिपदविभागः। सएषोऽग्निर्वैश्वानरोयत्पुरुषः सयोहेतमेवमग्निर्वैश्वानरंयत्पुरुषविधंपुरुषे तः प्रतिष्ठितंवेदेतिवाजसनेयकंब्राह्मणं। यस्त्वेतमेवंप्रादेशमात्रमभि विमानमात्मानंवैश्वानरमुपास्ते इतिछांदोग्यं। वैश्वानर पदस्ययोगित्वंनिष्पद्यभावेनसमस्तेजीवाइतिसार्धश्लोकेनदर्शितमेवप्राक्। वाजसनेयकंवैश्वानरविद्यासुवैश्वानरपदसा मानाधिकरण्येनश्रुताग्निपदस्युत्पत्तिस्तुअभियुक्तोक्तिनिर्दर्शनेनप्रदर्श्यते। सर्वात्मकत्वसर्वाधिनाशकत्वादिस्रस्रलिंगमपि दर्शितमेवास्ति ३१ तदुक्तमभियुक्तैः। क्रियाफलंप्रापयतीतिचाग्निरित्यर्थः। स्यादगिधातुरेषः। अग्नित्वमस्यैवमहेश्वर स्यस्यादगणीत्वादुपपन्नमत्र ३२ अंगयतीत्यग्निरित्युत्सासक्रियाफलाभनायजन्यप्रापकइतिअयणीशब्दसमानार्थक त्वादिकंयोगरूढ्यानिरुक्तादोसमर्थितमस्तीतितात्पर्येणानिरुक्तिः। ह्युत्तरेतिजैय ३२ उपासकस्यातिथिभोजनात्प्राग्यथा क्तविद्योगतयाविधिः स्यात्। प्राणाग्निहोत्रस्यतदर्थमग्नित्रेतादिकंकल्पितमीश्वरस्य ३३ अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ६ वैश्वानरारख्यपरमात्मनोऽपरिमितस्यच। उक्तंप्रादेशमात्रमभिव्यक्तिनिमित्तकं। इत्याश्मरथ्य आचार्योमन्यतेस्मिन्नुपासने ३४ तदुक्तमभियुक्तैः। उपासनास्थानतद्दादिकेषुहरेः प्रतीतेः कचिदाश्मरथ्यः। युक्तंभवेदुक्तंरूपाकरस्यप्रादेशमात्रमितिप्रभा

वे। इति ३५ अत्र प्रादेशमात्रमुपलक्षणं तेनात्रोपास्यो भगवान् प्रादेशमात्रस्तन्मनस्तदधिकोवाध्यातुः प्रतीयते नैवमेवेति नियम इति भावः।
 कचिदुदयाद्यभिव्यक्तिस्थानेषु हरेः प्रादेशमात्रत्वेनापि प्रतीतेरिहापिकदाचित्तथाप्रत्येतुसंभाव्य इति प्रादेशमात्र उक्त इत्याशयः ३५
 अनुस्मृतेर्वादिः ७ इतीत्यनुवर्तते। उक्तं प्रादेशमात्रत्वमनुस्मृतिनिमित्तकं। इति वादिराचार्यो मन्यते स्मिन्नुपासने ३६ प्रादेशमा
 त्रेहृदयेहृदये यद्वितीश्वरः। प्रादेशमात्र एवेहानुस्मर्तव्यो न चाधिकः। नापि प्रादेशतो न्यूनो ध्येय इत्याह वादिः ३७ संपत्तेरिति जैमिनि
 स्तथा हि दर्शयति ८ मूर्धोदिनुवृत्तं तदध्यातुः प्रादेशमात्रके। ध्यानात् प्रादेशमात्रत्वमर्थोत्संपद्यते विभोः ३८ इत्याह जैमिन्याचा
 र्यो हि स्थाश्रुत्यंतरं तथा। यथा जैमिनिना प्रोक्तं न आदर्शयति श्रुतिः ३९ तदुक्तमभियुक्तेः। युलोकमुख्यावयवान्निवस्य संपादयत्य
 रूपमस्तकादौ॥ प्रादेशमात्रात्मकतां विभोश्च ब्रूते हरेर्वाजसनेयिवाक्यं ४० इति। प्रादेशमात्रमिव हरेर्देवाः सुविदिता अभिसंपन्ना
 स्तथानुवर्णनाच्च स्थापितमथा प्रादेशमात्रमेवाभिसंपादयिष्यामीति सहावाचमुर्ध्वानमुपदिशन्नेषवातिष्ठा वैश्वानर इति १ च ह
 र्वा उपदिशन्नुवाचैष वै सुते जा वैश्वानर इति २ नासिके उपदिशन्नुवाचैष वै पृथग्वा वैश्वानर इति ३ मुख्यमाकाशमुपदिशन्नुवाचैष बहु
 लो वैश्वानर इति ४ मुख्या अपा उपदिशन्नुवाचैष वै दयि वैश्वानर इति ५ चुम्बुमुपदिशन्नुवाचैष वै प्रतिष्ठा वैश्वानर इति ६ वाजसने
 यग्निरहस्यब्राह्मणवाक्यं। पूर्ववैश्वानरोपासकादेवा अप्रादेशमात्रमपि प्रादेशमात्रत्वेन संपत्त्या प्रादेशमात्रमिव सस्य विदितं ततो दे
 वा स्तमेवेशं प्रत्यक्तेन संपन्नाः प्रापवन्तो हवै। तथा लुको युष्मभ्यमेनानवयवान्वाच्यामिमथा प्रादेशमात्रं परिमाणं वैश्वानरसंपाद
 यिष्यामीति प्राचीनशास्त्रप्रवृत्तिषण्मुनीनश्चरतिः केके यो राजो वाचस्वकीय मूर्धोद्यवयवाकराग्र्या वैश्वानरत्वेनाभितद्युमूर्धो

सममहुताग्निहोत्रं परस्य जुहोयादेवं तदित्यतिथिभोजनप्राथम्यं निंदित्वा स्वाभिन्नो वैश्वानरविद्यावतो भोजनं प्रथमं प्रापयंती प्राणाग्निहो
 त्रे आदरबोधयेती वैश्वानरस्य प्राणाहुत्याधारतां बोधयेति। यथा स्वाग्निहोत्रमहुतापरस्याग्निहोत्रहोमप्रकरणं निषिद्धमेवं स्वप्राणा
 ग्निहोत्रमहुतातिथिभ्यः स्वस्मात्प्रवृत्तिं न देयमित्यर्थः। पुरुषे तः प्रतिष्ठितं तं वेदस्य ग्निरहस्यब्राह्मणं तु वैश्वानरस्य पुरुषानः प्रतिष्ठा
 नं वदति। एतत्सर्वं वैश्वानरस्वजाठरे शिपरत्वे समं जसं भवति त्रेश प्रस्व इति पूर्वपक्षे चित्तो नेति समाधत्ते। तत्त्वदाक्षिप्तं न घटते व
 स्यमाणं हेतुभ्य इत्यर्थः २२ यस्त्वेतमेव प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्त इत्यत्र वाजसनेयाग्निरहस्यब्राह्मणाद्ये
 कवाक्यतया सिद्धं तेषां त्रयं वैश्वानरशब्दाच्च परमात्माद्युमूर्धोदिमत्वेनोपास्य इति मुख्यः कल्पः १ वैश्वानरपरपर्यायि जाठराग्नि
 स्वरूपो ध्याधिकः परमात्माद्युमूर्धोदिमत्वेनोपास्य मनोमयः प्राणशरोभारूप इति वदिति द्वितीयः २ वैश्वानराभिधजाराग्निरूपप्रतीक
 युमूर्धोद्युपाधिकपरमात्मरूपेणोपास्य मनोब्रह्मेत्युपासीतेत्यादि वदिति तृतीयः कल्पः ३ तत्रादौ द्वितीयतृतीयपक्षाभ्यां तद्व्याहृत्युपदे
 शादिति। तथा जाठरं वह्निरूपेण दृष्टेः परमात्मोपासनाया उपदेशादात्मानं वैश्वानरमुपास्त इति वाक्येनोक्तत्वात् तत्र वैश्वानरो जाठरोऽग्नि
 रेव युमूर्धोदिमत्वेनोपास्य इत्यर्थः। अत्रानथा दृष्ट्युपदेशात्तथास्मिन् जाठराग्निरूपप्रतीके परमेश्वरदृष्टेरुपदेशात्तत्र जाठरो वैश्वान
 र एव मुख्यत्वेनोपास्य इत्यर्थः। ननु वैश्वानरपदरूढिबलादग्निविशेषो जाठर एवोपास्योस्तिति शंकाया माहासंभवादिति मूर्ध
 वसुतेजा इत्यादिः सुतेजस्वगुणकद्युमूर्धोदिमत्वेन जाठरे असंभवादिति भावः। नच पंचभूतानां तद्वह्निसामान्येवावियहवत्याम

नस्मात्। युक्तं भवेदोषविनाशकत्वं नास्याभुवोरित्यवधार्यमत्र ५१ विशेषजिज्ञासुमुनेश्च तत्र संधिस्तयोः स्थानमिति स्मवक्ति। संधिस्तयो
 रेषविहितनीयः संधिर्द्युलोकस्य परस्य चेति ५२ तद्वैश्वानरवाक्यं श्रीमहेशोपास्तितत्परं। न जाठरादिकार्थं हि वैश्वानरपदादिकं इति ५३
 जाबालोपनिषत्सु। अथ हे नमनिःपत्रं यत्तु बल्यं य एवो न तोऽव्यक्तं आत्मा तं कथमहं विजानीयमिति। स होवाच याज्ञवल्क्यः
 सोऽविमुक्तोऽपि साक्षात् एवो न तोऽव्यक्तं आत्मा सोऽविमुक्तोऽप्रतिष्ठित इति। सोऽविमुक्तैः कस्मिन् अतिष्ठित इति। वरणायां नास्याचमये प्र
 नां कवैव वरणा कावैनासीति सर्वा निंदिय हता दोषा न्वारयतीति वरणा भवता तिसर्वा निंदिय हता न्यापा न्नाशयतीति नासी भवतीति॥
 कतमश्चास्य स्थानं भवतीति। भुवो घ्राणस्य च यः संधि स एषोऽर्धोर्ध्वं कस्य परं च पसंधिर्भवतीति। एतद्वै संधि संध्यं ब्रह्म विदुः उपसि
 त इति। अस्या अर्थस्तु। अविमुक्तः संसारी जीवः। वरणा भूकुट्टो। नासी नासिका। भुघ्राण संधिर्द्युलोक ब्रह्मलोकयोः संधिस्तने
 योऽविमुक्तो जीवः संसारी ध्याता तस्मिन् न तोऽव्यक्तं आत्मा परमेश्वरः प्रत्यक्ते न ध्येय इत्यर्थः ५२ तत्तस्मादोदित उक्तं युक्तिसं
 घट्टात्कारणाच्छादो ग्योक्तं वैश्वानरवाक्यं वैश्वानरशब्दाच्च परमात्मा पोस्तितपरं। नुजाठराग्न्यं १ त्रिसामान्यं २ देवता विग्रहा
 ग्नि ३ जीवात्म ४ परमिति भावः ५५३ इति श्री ० सुखां दोग्य गत वैश्वानरोपास्ति गत वैश्वानरपदस्य परमात्म परत्वं साधकं न वत्
 न वैश्वानराधिकरणं समम् ७ इति श्री ० सुसमन्वया ध्याये अस्य षष्ठं ब्रह्मलिंगक वाक्यं नाम द्वाविंशत्तन्नात्मकः सप्तसप्तधिक
 रणो द्वितीयः पादः २ तृतीये तु ज्ञेयमात्र परवाक्य समन्वयः। प्रायेण कथ्यते पादे तेन तन्नामकस्तुतः ५५ तेन ज्ञेयं परवाक्य
 समन्वयकथनेन सत्तृतीयपादस्तेन नामको ज्ञेय ब्रह्म परवाक्य नामक इत्यर्थः ५४ शुभाद्यायतन स्वशब्दात् १ यस्मिं योः ५५

स्प

६३

वीचांतरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः। तमेवैकं जानथ आत्मानमन्यावाचो विमुचयामृतस्येष सेतुः। इत्याथर्वणगेतुर्यमुंडके यत्प्रतीयते। शु
 भाद्याधारभूतं तत्प्रत्यग्ब्रह्मैव नेतरत् ५५ जिज्ञासुनास एवैकः स्वात्मा ज्ञेय इतीदृशात्। स्वशब्दापरपर्यादात्मशब्दादिह श्रुतात् ५६
 यस्मिन् शुभादिकं प्रोक्तं स एवैकः स्वात्मेति ज्ञेय इत्येतादृशदात्मशब्दादिह श्रुतात् शुभाधारतया त्रप्रतीयमानं प्रत्यग्रूपं ब्रह्मैव प्रोक्तं न प्रथा
 नेन वा विसद्वैश्वानरवैदियाधिष्ठातृदेवानवा हिरण्यगर्भरूप आदि जीव इहोक्त इत्यर्थः। तादृशो न तमेवैकं जानथ आत्मानमिति तत्सदेवकारजा
 नश्च पदसमभिव्याहृत आत्मशब्दः। ५६ तदुक्तमभिमुक्तैः। यस्मिन् विराट्सेदिय देवसूत्रमव्याकृतं कल्पितमप्रमेये। न मेव जानीथ विसृज्य
 सर्वं स वशिष्ठं प्रत्यगभिन्नमेकं ५७ विराट्सेदियास्तु देवाश्च सूत्रं हिरण्यगर्भं च तेषां द्वंद्वैकं ब्रह्म। अव्याकृतं मूलप्रकृतिः कल्पितमनाद्यध्य
 स्तं ५७ विमुचयानात्मवचां सिवाणी विमोक्तं पूर्वकात्मसाक्षात्कारः। सेतुरिव से
 तुः परपारकारकः ५८ यः समस्तान् श्रयः सेतुरमृतत्वस्य धारणात्॥ ज्ञानं वा यस्य सेतुः स्यान्मुक्तिदः सोऽस्म्यहं हरिः ५९ सेतुपदं
 उक्तं ज्ञानार्थकं वा सर्वविघ्नानपरमात्मपरवात दनुरोधेनैव इति पदं व्याख्येयमिति फलितोर्थः ५९ पूर्वपक्ष्या शयप्राह। युभवंत
 रित्यग्रहणादिरादृस्यादिरण्यगर्भस्तु मनः प्रदोक्तः। प्राणास्त्वधिष्ठानसुराभवेयुरव्याकृतं बक्तिचकारणैः इति ६० मुक्तोपस्थ
 यपदशब्दात् २ किंच। निवृत्ता विद्यैकमुक्तैः प्राप्य ब्रह्मणि एव हि। निरूपितत्वाद् ब्रह्मैव शुभाद्यायतनं विह ६१ इह चतुर्थपंचममुंड

यो निरूपितत्वात्। निरुक्ता विद्या एव निरुक्ता विद्यकाः स्वार्थैकः ६१ भिद्यते हृदयं यथिरित्युक्तं तु यमुं उक्ते। तथा विद्या नाम रूपादिमुक्त
इति पंचमे ६२ भिद्यते हृदयं यथि छिद्यते सर्वसंशयाः। सीयते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे। इति द्युभाषाय तनं ज्ञेयत्वेनोक्ता
तु यमुं उक्ते एवोक्तं। पंचमे तु। यथानयः स्य दमानाः समुद्रस्तंगच्छति नाम रूपे विहाय। तथा विद्या नाम रूपादिमुक्तः परात्परं पुरुषमु
पैति दिव्यं। स यो ह वै तस्य रमं ब्रह्म वेद ब्रह्मे व भवति नास्या ब्रह्म विकुले भवति तस्मिन् शोकं तरति पाप्मानं गृहाय धिभ्यो विमुक्तो मृतो
भवति। इति। मुक्तो पश्यत्यप्यपदेशादित्यपि क्वचित् सत्रपाठो दृश्यते। तदा मुक्तो पश्यत्यब्रह्म भावो पदेशादित्यर्थः। उदाहरणं तु
क्तमेव। श्रुत्यंतरे पि ब्रह्मण एव मुक्तो पश्यत्यब्रह्म सिद्धं। यदा सर्वं प्रमुच्यते कामाये स्य हृदि स्थिताः। अथ मर्त्यो मृतो भवत्यत्र ब्र
ह्म ससंश्रुतः इति। अपि च वा विमो क पूर्वक वित्ते यत्वं ब्रह्मण एव लिङ्गं तथा न्यत्र दृष्टत्वात् तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वत ब्राह्मणः। नानुध्या
दृष्टं च दृष्ट्वा चो विना विष्णुपदं हितं इति। धीरो व नित्या नित्य विवेकं ज्ञानवान्। विज्ञाय मायया तत्त्वं पदार्थं न्यासद्वितीयमप्यद्वियत्वेन प
रमात्मानमेव ज्ञात्वा प्रज्ञां अभेदलक्षणवाक्यार्थं ज्ञानापरपर्यायारवं उवाक्यार्थं ज्ञानं कुर्वत संपादयेन्मुमुक्षुर्न तु तत्त्वं पदार्थं योर्विस्त
वो भेद इति ज्ञानाय यत्तेति भावः। ततः प्रारब्धस्ये निर्विकल्पकज्ञानं वस्तु चैवं भवतीति तात्पर्यं ६२ नानुमानमनच्छेदत ३ द्युभा
षाय तनं नानुमानसांख्यकल्पितं। प्रधानबोधकस्यात्र शब्दस्याभावतः श्रुतौ ६३ सर्वज्ञ इत्यादि शब्दाः प्रत्युतैतद्विरोधिनः। अस्मि
न करणे सतीत्यत्र ब्रह्मेव सम्मतं ६४ यः सर्वतः सर्वविद्यस्थेषमहिमा भुवि। दिव्ये ब्रह्मपुरे चोपव्योम्यात्मा प्रतिष्ठित इत्यादयश्चेतने शासाधारण

दिभावेन मुनीन्द्रशय्यनुवाचेत्यर्थः ४० तिष्ठत्यतीत्येति भवेदतिष्ठाद्योरीशमूर्धामममस्तकः स्यात्। ध्यात्रास्वमूर्धश्चरमूर्धदृष्टिः
कार्यस्युवाचाश्च पतिर्मुनीस्तान् ४१ एवं स्वकीयावयवे तदंगं विचिंतनीयं तदुपासकेन। स्वर्गः सुतेजाः परमेश च सत्सत्स्वीयेनेव परिचिंत
नीयं ४२ प्राणोऽस्य नासे मुखं संस्थितं ब्रह्म श्रीदेवसं देहनभो विभाव्यं। मुखं स्रजाला परमेश वस्ति स्थितो दकं स्यात्तु बुकं तु मूर्ध्निः ४३
देहमध्यभागी तं बहुलं त्रुण विशिष्टं बहुलारव्याकाशदृष्टिर्मुखावाच्छिन्ना काशे कार्येति श्रीदेवसं देहनभो विभाव्यमित्यस्यार्थः। शेषं स्व
ष्टं। वस्ति स्थिरविपदवाच्या पां दृष्टिर्लीलासु कार्येत्यर्थः। तु बुकं मुखं धस्तनोष्ठफलकं ४३ दिवस्त्वतिष्ठात्त्वगुणं वदंति रवेः स तेजस्वगु
णं तथा न्ये। तथा विशारवांतरधर्मयोगो ह्येवानरोपासनमेकमेव ४४ न चाल्पवेषस्य वशेन सिन्धुं शाखाभिदा वास्तुगुणव्यवस्था। प्रादे
शमात्रश्रुतिनो ल्यसत्वाच्छागा विभेदेपिन भिद्यते तत् इति ४५ वाजसनेयके छांदोग्ये काप्यनुक्तो तिष्ठात्त्वगुणो दिव्युक्तः। छांदोग्ये
तु दिविसुतेजस्वगुण उक्तः। वाजसनेयके तु सूर्यसुतेजस्वगुण उक्तः। विश्वरूपत्वगुणस्तु कापिनोक्तः। शेषं स्पष्टं ४५ आमनंति चैनमस्मि
न् ४६ प्रादेशपरिमाणे स्मिन् मूर्धं तु बुका गयोः। अंतराळे वदंत्येनं जावालाः परमेश्वर। अतोपि युक्तं प्रादेशमात्रत्वं परमात्मनः ४६ त
दुक्तमभियुक्तैः। मूर्धादिकं यत्तु बुका तमुक्तं तदंतराळे कथयंति चैनं। अतोपि सर्वशपरिग्रहविप्रादेशमात्रश्रुतिरसिता स्यात् ४७ यो
नंत आत्मारबलुदुविभाव्यः कथं विज्ञाने तमहमहेशं। इत्यत्रिष्टुष्टः प्रजगौ मुनीदः परेश्वरस्तिष्ठतिसोऽविमुक्ते ४८ कामादिदोषो घनि
बहुजीवेभेदप्रकल्प्य स्वयमात्मनीति। जीवे लुप्राप्तसया ज्वल्लघोना सा भुवोर्मध्य इहेति पृष्ठः ४९ सर्वे द्वयोऽप्याद्य निवारकत्वाद् यु
ग्मरूपावरणामता स्यात्। दोषाश्च तान्नाशयतीति नासीत्येवं जगौ ते परिपृच्छते स्मै ५० जीवाश्च यद्द्वारत ईश्वरस्य स्थानं हि नासी वरणो च

नवेदेवमिहाकस्मात्तदुक्त्योः किं प्रयोजनं । अस्या एवाशयं स्पष्टं श्रुतिर्वर्तते तदग्रिमा । समाने वृक्षे पुरुष इत्यादिपदसंयुता ७४ समाने
 वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुच्यमानः । जुष्टयदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोक इति द्वास्वरूपं श्रुत्य श्रुतिः ।
 अनीशया अविद्यया अस्य शोमहिमानं देशकालवस्तुपरिच्छेदश्चैन्यमहत्त्वं सर्वोत्तमभाव रूपमिति एते प्राप्नोतीत्यर्थः । अनएव वीतशोको
 भवति ब्राह्मण आत्मत्वेन साक्षारवान् । इतीत्यनेणो गुणाभावः संज्ञापूर्वक विधेरनित्यादिति बोध्यः ७४ किंचाद्युभवाद्यायतनं ब्रह्म
 स्वात्मस्य विदितत्वं तः । तद्धाहमिति ज्ञातुमात्मशब्दः प्रयुज्यते ७५ तमेवेकं जानथ आत्मानमित्यनेति शेषः । तया च तद्धाहमि
 ति ज्ञात्वा सर्वबंधैः प्रमुच्यत इति केवल्याद्युपनिषदेकवाक्यतबाहमर्थक एवात्मा शब्दः समंजसः ७५ युभवायतनं जीवो यदि चात्र विवक्षि
 तं तदा जानथ आत्मानमिति हात्मपदं हियत् ७६ तद्व्यर्थं भवति युभवाद्याश्रयोक्त्येव तद्विधः । जीवो विज्ञात एवेति नात्मशब्दो न सार्थकः
 ७७ विराडादिः कर्तृत्वमोक्तत्वादिना परिच्छिन्नो जीवो यदि युभवाद्यायतनत्वेनात्र विवक्षितस्या तर्हि स जीवः कर्तृत्वादिपरिच्छिन्नत्वेनात्रो
 क्तश्रुत्या युभवाद्यायतनत्वेन च ज्ञात एव भवतीति परिच्छिन्न जीवस्वरूपज्ञानार्थं विवक्षितपदार्थस्वरूपवाचकत्वेनांगीकृतोप्यात्मशब्दो न
 प्रयुज्यमानो व्यर्थ एव भवति ज्ञातज्ञाने प्रयोजनाभावात् । अस्मिन्पक्षे आत्मशब्दस्यात्राहमर्थकत्वमपि न घटते परिच्छिन्नस्य वीरा
 डादि जीवस्य स्वरूपज्ञानवतः पुरुषस्य स्वरूपं तस्य विराडादि परिच्छिन्न जीवस्वरूपत्वात् संभवात् । ज्ञातृज्ञेययो रूपाध्यविवक्षया वि
 देकरसत्त्वविवक्षायां तु युभवाद्यायतनत्वोपलक्षितं ब्रह्मैव भवतीति सिद्धांतपक्ष एव स्थिरो भवतीति युभवाद्यायतनं जीव इति पूर्वपक्षो

द्या

६५

ज्ञानमेव न संभवतीति युभवाद्यायतनपदस्य जीवपरत्वपक्षे उक्तरीत्यात्मशब्दो व्यर्थ एव भवतीति भावः ७७ युभवाद्यायतनस्यैव ब्रह्म
 गत्वे स सार्थकः । आत्मशब्दो ह्येव ब्रह्मेत्य पूर्वज्ञानसाधकः ७८ हियस्मात्कारणादहं ब्रह्मेत्य पूर्वज्ञानेक आत्मशब्दो भवति अतः स
 आत्मशब्दो ह्यहमर्थकः स सार्थकः सफल इत्यर्थः । अयमर्थः प्रकरणेति पूर्वस्त्वादनुरेतेनानुक्तार्थसमुच्चयद्योतकेन चकारेण
 लभ्यत इति बोध्यं ७८ तदुक्तमभियुक्तैः । स्वभाववाच्यत्रनचात्मशब्दस्तद्धस्तु कीर्त्यैव च तत्त्वभावे । सिद्धे प्रयोगोऽस्य निरर्थकः स्या
 तस्मात्परेशः सकलाश्रयो न ७९ अत्राहमर्थक एवात्मशब्दः स तु युभवाद्यायतनस्य परमेश्वरत्व एव घटते । आत्मशब्दस्य न त
 स्यार्थस्वरूपपरत्वे तत्स्वरूपस्यात्रोक्तरीत्यैव प्रसिद्धि संज्ञावाज्ञातज्ञापनार्थं आत्मशब्दप्रयोगो न व्यर्थो भवतीति अहमर्थ
 कस्यैव प्रयोगो न न्याय्य इति भावः ७९ न चात्र विभवायतनत्वकीर्त्या नारसत्वं परिशंकनीयं । अत्रैव कारेकपदद्वयेन विज्ञेय
 मेतत्त्वत्वं निर्विशेषं ८० यथैव पिंडो लवणस्य चांतर्बहिर्विजातीयरसेन भूयः । सर्वोऽपि वेदेकरसस्तथात्मा चिदेकरूपो भवतीति
 वेदः ८१ आहतिशेषः ८१ अनेकरसत्वाभावे सर्ववत्त्वं ब्रह्मेति श्रुतिः कस्य बाधं वक्तुं शक्यं । शक्यमाशेषित सर्वबाधासापाना
 धिकरणवक्त्रेति । सर्वब्रह्मेति बाधायां सामानाधिकरण्यगीः । सर्वोद्देशेनात्मनो न विधाने सर्वबाधने ८२ आश्रयितप्रतियो
 गिकाभावस्याधिकारणात्मकत्वात् न ह्येतद्वानि रिति भावः ८२ अथ परावयानदक्षरमधिगम्यते । यत्तद्वैश्यमग्राह्यमगोत्र
 मवर्णमचक्षुः श्रोत्रं तदपाणिपादः । नित्यं विष्णुं स्वर्गगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं दूतयोनिं परिपश्यंति धीराः । इति विषयवाक्यवत्ता

अदृश्यत्वादिगुणकोधर्मैकैरिति प्रागुक्तादृश्यत्वाधिकरणेनैव युग्वाद्यायतनाधिकरणस्य गतार्थत्वे युग्वाधिकरणमदृश्यत्वाधिक
रणोक्तार्थप्रपंचार्थमित्याह। अदृश्यतायुक्तनयेन सिद्धयुग्वादिवाग्ब्रह्मपरत्वमेतत्। तद्वाक्यमध्ये पठनात्तथापि तस्य प्रपंचार्थमयं
नयः स्यात् ८३ युग्वादिवाच्योयस्मिन्धौः पृथिवीति वाक्यस्य ब्रह्म परत्वमेतत्तदुग्वाधिकरणोक्तमदृश्यत्वाधिकरणेनैव सिद्धं तद्वा
क्यमध्ये पठनात्। एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रश्रसमाधानपरस्य तस्यादृश्यत्वादिगुणोपलक्षितभूतयोनित्वोपलक्षितनिर्धर्म
कज्ञेयब्रह्मप्रतिपादकमुंडकवाक्यस्य मध्ये कोटो युग्वाद्युपलक्षितनिर्विशेषज्ञेयब्रह्मप्रतिपादकयुग्वादिवाक्यस्य तत्रैव मुंडको
पनिषदिपाठात्। अदृश्यत्वाधिकरणोक्ततदुक्त्यादि युक्तिभिर्द्युग्वादिवाक्यस्यापि निर्विशेषज्ञेयब्रह्मपरत्वनिर्णयसंभवादि
धर्मज्ञेयब्रह्मपरत्वनिर्णयार्थं युग्वाधिकरणं नारम्भणीयं। एवं सति पुनर्द्युग्वाधिकरणारंभोऽदृश्यत्वाधिकरणाभिप्रेतयुक्ति
प्रपंचार्थ इति भावः ८३ भूतयोनिवाक्येनैव युग्वादिवाक्यार्थस्य गतार्थत्वे युग्वादिवाक्यस्यैव न रूत्यशंकापरिहाराय युग्वा
दिवाक्यस्य भूतयोनिवाक्यार्थप्रपंचकतामाह। तद्भूतयोनेः परमात्मभावः स्फुटीकृतः सेतुपदार्थकीर्त्या ८४ तस्य भूतयोनेः।
कीर्तिरुक्तिः ८४ अमृतस्येव सेतुरिति वाक्यस्य परमात्मभावस्फुटीकरणप्रकारमाह। स्यात्सारवत्त्वेन गुणेन सेतुविधारकत्वेन
नवेन तथात्मा। तस्मादिदं ब्रह्मणितान्मि तो वा प्रवर्तते सेतुपदं गुणेन ८५ तन्मिति तस्य भूयोनेर्मि निग्राहकं प्रमाणं चरमो निर्विक
ल्पक एषोऽमृतस्य ज्ञाननिवृत्त्युपलक्षितब्रह्मस्वरूपमात्मस्य साक्षात्कारो ब्रह्मात्मकमौक्षविषयकं निर्विकल्पकज्ञानं सेतुप

धर्माश्वतुर्थमुंडक एव श्रूयते इति भावः ६४ प्राणभृत् ४ विराद्विरण्यगर्भो वि अथ वेदियदेवताः। यस्तु घन्यतमो जीवः सोऽपि युग्वाश्रयोत्र न।
तदसाधारणस्यात्र शब्दस्य भावतुल्यत्वं ६५ खलुपदमवधारणे। तद्बोधकासाधारणशब्दाभावादेवैत्यर्थः। हिरण्यगर्भो वि इति पदविभागः।
प्राणभृच्छब्दो जीवापरपर्यायः। नातच्छब्दादिति पूर्वस्त्रादनुवर्तते। तेनोक्तार्थः संपद्यते ६५ भेदव्यपदेशात् ५ तमे वैकं जानथेति ज्ञात
ज्ञेयतयोभयोः। जीवद्युग्वाद्याश्रयोर्भेदात्के आसुभृन्नतत् ६६ असुभृज्जीवस्तद्युग्वाद्यायतनं जीवस्य मुमुक्षुत्वेन ज्ञातृत्वात्परिशेषा
त्तयं युग्वाद्यायतनं ब्रह्मेति सिध्यति ६६ प्रकरणाच्च ६ कस्मिन्नुभगवा ज्ञाते ज्ञातसर्वमिदं भवेत्। इत्याद्यमुंडके ज्ञेयब्रह्मोपक्रमदर्श
नात् ६७ युग्वाद्यायतनस्यात्र ज्ञेयस्यैक्यनादिह। ब्रह्मप्रकरणं तस्मादपि युग्वाश्रयब्रह्म ६८ युग्वाश्रयवत्परिधमनः प्राणानामुप
लक्षणं। युग्वाश्रयं युग्वाद्यायतनं ब्रह्मस्यैवार्थः ६८ स्थिरयदनाभ्यां ७ आभ्यां स्थिरयदनाभ्यां युग्वाद्यायतनं तु यत् ६ उपक्रा
तं पूर्वमिदं ब्रह्मैवासुभृन्नतत् ६९ तथा हि। अत्र युग्वाद्यायतनं प्रकृत्यस्यैव श्रूयते श्रुतिः। द्वा सुपर्णे तिलत्रोक्तोक्षेत्रज्ञपरमेश्वरो।
ओदासीन्यस्थितिस्वोपाजितस्वाददोक्तैः। ७० द्वा सुपर्णोसुजासखायासमानं वृक्षं परिष्वजाने। तपोरन्यः पिप्यले
स्वादस्य नृश्रनन्यो अभिचाकशीति। इति श्रुतिर्द्युग्वाद्यायनं प्रकृत्यश्रूयते ७० निर्दिश्यते स्थिरयदने येन सवेशी जीवयोः। ते तु स्थि
रयदने पूर्वद्युग्वाद्यायतनं तु यत्। उक्तं तस्य ब्रह्मताया सार्थके स्तोत्रे चान्यथा ७१ यदा युग्वाद्यायतनं वेत्ति स्वात्मतया हृहत्। तदा
विशेको भवति सेतुतो ब्रह्मतांगतः ७२ इति वक्तुं प्रवृत्ते यद्वा सुपर्णेति वैश्रुतिः। वक्तुं न शक्तिर्यदने शोकहारककारके ७३

तच्छब्दवाच्यत्वेति १२ शब्दे प्रतीके ब्रह्मेति य उपास्ते सेवे पुमान् । शब्दवाच्यं यावदस्ति तावदेत्यखिलं जगत् १३ इत्युक्तो नारदस्तेन पुनः प
 प्रच्छते मुनिः । सर्ववेदकवेदारव्यशब्दाच्छ्रुतं हि किं १४ दृश्यमस्तीत्येवमुक्तः । प्राह वागिन्द्रियं त्विति । वागभिव्यक्तं शब्देन सर्वं विज्ञायते
 त्विति १५ वाचोधिकतरे पृष्ठे प्राह श्रेष्ठमनस्त्विति । मुष्टिर्व्याघ्रात्पुमलोकयथा वा बहरीफले । यथा वेणीतकफले तथा वाङ्मनीमनः १६
 यथा मुष्टिगतमामलकादिमुष्ट्येकदेशरुत्वात् मुष्टिर्व्याप्यतया अवरं मुष्टिः श्रेष्ठे व्यापकः तथा वागिन्द्रियतदुच्चार्यशब्दो मननपूर्वकमेव स्वस्व
 विषयाभिव्यंजकाविति मनोव्याप्यो । अतस्ततोपि श्रेष्ठमन इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि सकल्पादिप्राणातेषु नामादितः पंचदशो १५ कार्यका
 रणतया निमित्तेनेमिनिकभावेन वा श्रेष्ठ्ययथासंभवं बोध्यं १६ संकल्पश्चिन्तध्यानानि ध्विज्ञानं च ततो बलं ८ । अन् १ मा १० स्त
 तस्तेज ११ आकाश १२ स्मरणं १३ ततः । ततो आशांततः प्राणः १४ श्रेष्ठमाहान्तरोत्तरं १७ प्राणचेष्टाधीनचेष्टा आशांता अखिला इति । स
 र्वक्रियाकारकादिप्राणांतभूतिमेव हि १८ अतोयः प्राणसंज्ञे शकारी दुष्टः स उच्यते । प्राणहीनशब्दादेर्यदिह को दोषभाक् तन १९
 अतो दाता गृहीतादिः सर्वोपि प्राण एव हि । अतः प्राणोत्कर्षवादी योतिवादी स उच्यते २० श्रेष्ठस्यात्यंतो प्राणः श्रेष्ठवादावधिर्नतः । अ
 तस्तथावादिनं चेद्गुरुरतिवाद्यसि । इत्युक्तोप्यतिवाद्यस्मीत्यगो कयादिसंशयः १ एवमुक्तुमारोणसंज्ञोक्तो नारदो मुनिः । मत्वा श्रेष्ठप्रा
 णमतो न्यश्रेष्ठेनैव पृष्ठवान् २ सनत्कुमारो भगवान् ज्ञातवान् नारदा शयं विकारिष्वधिकः प्रोक्ते मया प्राणस्तथाप्यसु । विकारिणं प्राणमेव
 स्वात्मानं ज्ञातवानिति ३ नारद इति ज्ञातवानिति नारदा शयं सनत्कुमारो ज्ञातवान् ४ मा भूद्वोधस्तादृशोऽस्य नारदस्येति वाच्छया । प्रा

णश्रेष्ठे श्रेष्ठवादपर्याप्तिं विगमयतां । सत्यारव्य ब्रह्मणः श्रेष्ठ्येषत्वित्यादितोक्तवान् ४ विगमय्य प्रच्याय्य अपोत्यतां श्रेष्ठ्यवादपर्याप्तिं
 सत्यापरनामकपरब्रह्मणः श्रेष्ठ्येषत्वुवा अतिवदतियः सत्येनातिवदतीति पूर्वप्राणश्रेष्ठ्यया श्रेष्ठ्यवादपर्याप्तिरतिवादपदेकदेशातिपदे
 न दर्शिता तां तु शब्देनापोद्ययः सत्येन ब्रह्मणा निवादे विषतेयाहे तुभूतेन सत्याद्ब्रह्मणः श्रेष्ठ्यः । निवदति सत्यारव्यं ब्रह्मेव सर्वापेक्षया
 निशयेन श्रेष्ठमिति वदति स एषो वेति श्रव्येन एष एवातिवदति श्रेष्ठ्यस्यात्यंतता परपर्याप्यपर्याप्तिवदतीत्यर्थकेन वाक्येनोक्तवान् सनत्कुमा
 र आचार्य इत्यर्थः ४ सत्यश्रेष्ठ्यश्रेष्ठ्यवादपर्याप्तिं नारदो गुरोः । श्रुत्वा सत्येनातिवदिष्यामीत्याह निजं गुरुं ५ उवाच न गुरुः सत्यं ज्ञातुं
 वातिवदत्यथा ज्ञातुमिच्छामि तत्सत्यं त्वत्तदित्याह नारदः ६ गुरुः सनत्कुमार इत्यस्य नारदस्य परबोधे ब्रह्मस्वरूपं ज्ञातवानिति वदत्याह । शास्त्रत
 तत्स्वरूपं परिज्ञानं तदतिवाद निष्कर्षासंभवादिति भावः । तदिति सत्यं ब्रह्म कीदृशं तज्ज्ञातुमिच्छामि तत्तदित्याह नारदः । ब्रह्मज्ञानोद्देश्यकश्रवणा
 रव्यविचारं त्वजो गुरोः सकाशात् कर्तुमिच्छामि श्रवणपूर्वकत्वाच्च न निदिध्यासनयोः श्रवणानंतरं मुनन निदिध्यासनस्य मेव संपादयिष्यामीति
 भावः ६ ज्ञानाय सत्यस्योत्पाद्यश्रवणप्रभमात्मनः । श्रोतव्यं ब्रह्मणो नित्यनिःसीमसुखरूपतां ७ बुबोधयिषुराचार्यः श्रवणसाधनक
 मं । वदक्रमानित्यसुखप्रभमुत्पापयत्यथ ८ तरति शोकमात्मविदित्यात्मशब्देन ज्ञेयत्वेनोपक्रमे पृष्ठस्य एष तुवा अतिवदतियः सत्येनातिवद
 तीति सत्यशब्देनोक्तस्य परब्रह्मणो ज्ञानाय साक्षात्काराय श्रवणप्रभं विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यं विविज्ञानं भगवो विजिज्ञास इत्युत्पाद्योत्पाप्या
 यश्रोतव्यं ब्रह्मणः सत्यत्वेन विज्ञासितव्यं सत्यं भगवो विजिज्ञास इति श्रोतव्यं सत्यशब्दबोध्यं ब्रह्मणो निःसीमसुखरूपतां भूमेव सुखं भूमा त्वेव वि

जिज्ञासितव्य इति वक्ष्यमाणरीत्या बुबोधयिषु नरिदं प्रबोधयितुमिष्यन्नाचार्यः सनत्कुमारः श्रवणे श्रवणारव्य आत्मविचारे साधनक्रमं यदावेमनु
 तेथ विज्ञानाति १ यदा वैश्वदधात्यथमनुते २ यदा वै निस्तिष्ठत्यथ श्रद्धाति ३ यदा वै करोत्यथ निस्तिष्ठति ४ यदा वै सुखं लभते थ करोति ५ ना सुखं
 लब्ध्वा करोति सुखमेव लब्ध्वा करोति सुखं त्वेव विज्ञासितव्यमिति श्रवणस्य मतिः १ मतेः श्रद्धा २ श्रद्धाया निष्ठा ३ निष्ठायाः कृतिः ४ कृतेर्भविष्यत्क
 स्वलाभेच्छा ५ साधनमिति श्रवणजनकपूर्वपूर्वसाधनक्रमं वदन् उक्तक्रमेण सुखं भगवो विज्ञासितव्यमिति सुखप्रश्रमुत्थापयत्युपादयत्याचार्यो
 ज्ञेयत्वेनोपक्रातामशदसत्यशदबोध्यब्रह्मणोऽसाधारणसर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वजगज्जन्मादिहेतुत्वादिवहुयुगाश्रयत्वापलक्षितिनिरतिशय
 धर्मबोधकभूमशदबोध्यस्वरूपाभिन्ननिरवधिकनिर्भेदसुरवात्मना बोधयितुमिति भावः ॥ यद्यपि बहुशब्दात्स्थवादिभ्य इमानि ज्येति सूत्रेण
 भावार्थे इमानि अत्यये बहोर्लोपो भूच बहोरिति सूत्रेण इमानि च इकारलोपे बहुशब्दस्य भू इत्यादेशो भूमशब्दो बहुत्ववाचको भावार्थकस्तथा
 पि उक्तधर्मिणि लाक्षणिकप्रयुज्यते धर्मधर्मिणोः परमार्थतस्तदनन्यत्वाधिकरणन्यायेनाभेदविवक्षयेति बोध्यं ॥ यदा वै सुखं लभते थ करो
 तीत्यादेशो लभधातुर्भविष्यत्लाभेच्छायां लाक्षणिको बोध्यः ॥ अत्र श्रुतो मतिर्मेतव्यश्रवणादरः १ श्रद्धावेदां तप्रोक्तोप्योक्तिव्युद्धिः २ निष्ठा आ
 स्ति क्यबुद्ध्या गुर्वश्वरभजनं ३ कृतिर्निष्ठा नित्यवस्तुविवेकवेराग्यपूर्वकमिन्द्रियसंयमश्चित्तैकाग्रताकरणं च ४ सुखलाभः सुखप्राप्तीच्छा ५
 विज्ञातुमिच्छामि सुखमिति संप्रार्थितो मुनिः ॥ यो वै भूमा तसुखं हि नाल्पेति सुखमित्ययं ९ भूमेव सुखमित्येष विचार्यः सुखमिच्छता विचारान्जाय
 ते ज्ञानं भूमे इत्याह नारदः १० सुखं विज्ञातुमिच्छामीति नारदप्रार्थितो मुनिः सनत्कुमारो नारदं प्रति भूमेव सुखं यस्मात्तस्माद्भूमेव विचार्यः श्रोतव्यो वि

दार्थस्तमेवैकं जानथे सुक्तो वा ज्ञानपरपारस्तः ॥ अथ वा मृतपदमतत्परं ॥ अमृतत्वस्याज्ञाननिवर्तकज्ञानस्य विषयतासंबंधेन वि
 धारणादेष परमात्मा सेतुर्बसेतुर्विधारक इत्यर्थः ॥ परमात्मनः परत्वं मज्ञाननिवर्तकज्ञानाश्रयत्वमेवानन्यसाधारणं ८५ उक्तं
 मेवार्थं दृष्टान्तमुखेन स्फुटीकरोति ॥ सेतुर्जलधारयतीति यद्वद्वत्तामृतत्वं च तथैव धत्ते ॥ यदात्मबोधो भवतीति सेतुर्विज्ञानथे सेवमु
 पस्थितत्वात् ८६ अधिकरणार्थमुपसंहरति ॥ युष्वाद्याधिष्ठानं मृतः परं यत्तद्वत्स्वविज्ञेयमिहेति सिद्धं ॥ इति ८७ अतः पूर्वोक्तेभ्य
 एभ्यो हेतुभ्य इह युष्वादिवाक्ये यत्तद्वत्स्वविज्ञेयमुक्तं तत्परं ब्रह्मेव न प्रधानं न वा विराडादिर्जीव इति सिद्धं फलितमि
 ति भावः ॥ इति पद इति यत्तदुक्तं मभियुक्तैरित्यनेनानुषज्जते ८७ इति श्री सुप्रथमाध्याये ज्ञेयब्रह्मलिंगकवाक्यसमन्वया
 रव्यतलीमुपादेयुष्वादिवाक्यस्य ज्ञेयनिर्दिष्टब्रह्मसमर्थनपरसप्तसंयुष्वाद्याधिकरणं प्रथमं १ भूमा संप्रसादादधुपदे
 शात् १ उां योग्यसप्तमाध्याये भूमा विद्यारिताऽखिले ॥ सनत्कुमारस्तां विद्यां नारदायोपदिष्टवान् ८८ षड्विंशतिरिहाध्याय
 सति खंडानि तत्र हि ॥ आद्ये खंडे नारदविर्जलविद्यां सुरवा बहो ॥ सनत्कुमारश्चास्तिष्ठं शिष्यभावेन पृष्ठवान् ८९ यद्वत्तद्ब्रह्म
 तत्सर्वं पश्चाद्दृष्ट्वा मिते हितं ॥ इत्युक्तो नारदः प्राह ब्रह्मविद्यां विना खिलं ॥ विप्रवेदादिकं तेन मंत्रवेनास्मिन्नात्मविद् ९० श्रुतं मया दृष्टं
 श्रुतं शिरो कं तरति हात्मविद् ॥ इति शोचामि सोहं मां तारयेत्याह नारदः ९१ आत्मविच्छोकं तरतीति ह आश्चर्यं स ब्रह्मदृष्टो भ्यः श्रुतमस्ति मया
 सोहं शोचामि मां तारयशोकपारमिति नारद आह ॥ अत्र हेति पादपारणवास्तु ९१ सनत्कुमारः प्रोवाच यश्चां तद्वत्त्वया ॥ वाचारे भणमेव

६९

पदार्थत्वेन भूतः सर्वात्मभाव उच्यते ब्रह्मविदाय चास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति भण्यत इति स्मरणादिति भावः २० आत्मेवेदं सर्वमि
 नियः पश्यति विचारवान् । स वा एष भवत्यात्मरतिर्मन्यनुभूतितः । आत्मकीडात्ममिथुन आत्मानंदश्च सर्वदा २१ मतिर्मननं । अनुभूतिर्विज्ञा
 नं । आत्मकीडश्चासावात्ममिथुन आत्मकीडात्ममिथुनः । आत्मनिभूतब्रह्मरूपेस्वामिन्नेव रतीरमणयस्य स आत्मरतिः । रतिरत्र देहमात्र
 साधनिकास्ते च या सुखप्रयुक्तं हृतिः । कीडा तु देहातिरिक्तवाद्यसाधनसापेक्षापि स्वच्छया सुखेन प्रवृत्तिः । मिथुनं परस्परप्रयुक्तं द्वंद्वसुखं ।
 आनंदोत्र शब्दाद्यभीष्टजन्यः सुखविशेषः । एतच्चतुर्विधमपि सुखं देहजीवितभोगादिनिमित्तकवाद्यवस्तुनिरपेक्षं निर्निमित्तकं आत्म
 मात्रविषयकस्य जीवन्मुक्तस्येति विशेषणचतुष्टयफलितार्थः २१ स एव लक्षणो विद्वान्जीवन्नेव स्वराडपि । प्रारब्धात्ते देहपाते सदा
 देवभवत्ययं २२ जीवन्मुक्तिदशाया विधानं देवानामभूत्या स्वराडपि प्रारब्धभोगात्ते देहपाते सर्वात्मकनिर्भेदब्रह्मात्मको भवति विद्वानिति
 ब्रह्मवेदब्रह्मेव भवति । ब्रह्मेव स ब्रह्माप्नोत्यादि शास्त्रोक्तलोकदृष्ट्यापि स्वराडपि भवतीत्यर्थः २३ लोकस्वप्रकाशस्वस्तत्तया स्वय
 मेव यो राजतस्वप्रकाशतया तिष्ठति स्वराडपि विद्वानिति सार्वभौममृपेयवहारो दृश्यते ब्रह्मभूते विद्वानितुल्ये लोकिके वादे को भयविध्व
 वहास्तु घट इत्याह । १ अग्न्यान्धीनज्ञानो यो लोकदृष्ट्या खिलः प्रयः । २ स्वतः सिद्धज्ञानरूपः स स्वराडपि सर्वशक्तिमान्
 २२ त्वमकरणाः स्वराडपि खिलकारकशक्तिधरस्तव बलिमुद्धतिसमदंजयाऽभिनिष्ठाः । वपुर्भुजाः खिलक्षितिपतेरिव

६९

३

विश्वसृजो विदधति यत्र ये त्वधिकृता भवन्त्येकता इति भागवतदशमस्कंधोत्तरार्धगतश्रुतिसुयुक्तविधया ब्रह्मभूतविदुषिते भेदेन स
 राहृतमुपपद्यत इति भावः २३ तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवत्यथ । येन यथातो विदुषोऽप्याधीनाः क्षय्यफला उत । तेषां सर्वेषु काम
 चारो न विद्यते २४ तस्यैवं विदुषः सर्वेषु पूर्वोक्तवागादिप्राणांतुषु च दशसु लोकेषु भोगसाधनभूमिकारूपस्थानेषु कामचारः
 स्वातंत्र्यं भवति यतु कर्मिणां त उक्तादस्मात्प्रकारादन्यथा विदुस्तपराधीनाः क्षय्यफला उत । लोकेषु तेषां कामचारः स्वातंत्र्यं न कर्मिणां
 २५ तस्मात्स्वाधीना पुण्ये कामचारो न घटते इति भावः २६ तस्यैवं विदुषः सर्वस्वस्मादेव प्रजायते । इति निष्कर्षसत्त्वेन निर्दुरवत्त्वेन तिष्ठ
 ति २५ संप्राकृतप्रेरेकधैव ब्रह्मभावेन तिष्ठति । सदा वने को भवति सृष्ट्यंते लोक एव तु २६ सर्वज्ञ ब्रह्मरूपेण निर्धर्म ब्रह्मरूपतः ।
 लोकदृष्ट्या विहरति स्वयं निर्धर्मको पिसन् २७ इत्यात्मविद्यामाहात्म्यमुक्ता लोकोत्तरं मुनिः । ब्रह्मविद्यासाधनषु सारं प्राह सु
 र्षये २८ शब्दाद्यभीष्टविषयज्ञानमाहार उच्यते । तस्य शुद्धिरसं सृष्टिः कामक्रोधमदादिभिः । २९ आहारशुद्धौ मनसा
 नैर्मल्यं जायते ततः । उक्तरात्याश्रुतेन ब्रह्मणि स्याद्ब्रह्मस्मृतिः । निदिध्यासनसंपन्नो भिद्यते ग्रंथयोः खिलाः ३० इति कामा
 दिदोषारव्याः कषायायेन मर्दिताः । तस्मै योग्याय शिष्याय नारदाय मुमुक्षवे ३१ सनत्कुमारो भगवान्ज्ञानतमसः पर । पार
 दर्शयति स्मेति श्रुतिराह हि ते पिणी ३२ उत्पत्तिप्रलयचैव भूतानामागतिक्रान्तिं । वेति विद्यामविद्या च सवाच्यो भगवानिति ३३

अथ भूमाधिकरणार्थस्तु। भूमासंप्रसादादध्युपदेशात् १ छांदोग्यभूमविद्यायां सर्वोक्तुष्टतयोरितात्। संप्रसादाभिधप्रा
णा इध्वंसित्यस्य वस्तुतः २४ भूमाभिधब्रह्मणो न सर्वश्रेष्ठतयोरणात्। भूमासपरमात्मैव योत्र ज्ञेयतयोरितः ३५ प्राणो भू
मतयोनेवात्रोपास्याऽप्रकृतत्वतः। शोकंतरस्यात्मवेत्तयस्यात्मोपक्रमेऽश्रुतः ३६ संप्रसीदति यत्रावरुणाविशेषे सुषुप्तिरूपे
जीवितिसंप्रसादः सुषुप्तिः। तत्र प्राणो जागर्तइतिसंप्रसादइत्युच्यते। छांदोग्यसंज्ञमाध्याये सनत्कुमारनारदप्रश्नान्तररूपेण
सत्यापरनामके भूमारव्यपरब्रह्मणो ज्ञेयब्रह्मविद्याश्रयते सा तु संग्रहेण व्याख्यातेव कारिकाभिस्तथापि आवश्यकविषयवाक्य
मुदाह्रियते। तथाहि। श्रुतः। चैवमेव गवदशेष्यस्तरतिशोकमात्मविदितिसोहं भगवः शोचामितं मा भगवान्छोकस्य पारताय
त्वितिनारदप्रश्नः। नामादिप्राणांतानुत्तरोत्तराधिकानुक्ताह सनत्कुमारः। यथावा अरानाभो समर्पिता एवमस्मिन्प्राणे सर्वसं
मर्पिता। प्राणोत्थे वैतानि सर्वाणि सवतिसवा एष एव पश्यन्नेवमन्वान एव विजानन्नतिवादी भवति तं चेद्भूरतिवाद्यसीत्यतिवा
द्यस्मीति ब्रूयान्नापद्रुवीतेति प्राणश्रेष्ठ्यवादमुक्तोक्तः। एष तु वा अतिवदतियः सत्येनातिवदतीति एवाथ केन तु शब्देन प्राणाति
वादस्यानतिवादत्वं प्रदर्श्य सत्यशब्दवाच्यपरमात्मवादस्यातिवादत्ववदसत्यत्वेव विजिज्ञासितव्यमिति सत्यब्रह्मणः श्रो
तव्यतामुक्त्वा सत्यश्रवणे मतव्य सत्यश्रवणादस्तस्य श्रद्धातस्या निष्ठातस्याः कृतिः कृतेः सुखेच्छा साधनमिति साधनक्र

चाराद्रुम्भसुखात्मकस्य ज्ञानं सुखमात्राकारानिर्विकल्पानिः शेषज्ञानहन्त्री सुखमात्रव्याप्या ज्ञातृज्ञेयज्ञानभावरूपविषुटीरहिता अंतःकरणरहितो
यतइत्याह। फलव्याप्यत्वमेवास्य शक्यत्वादि निर्वाक्यता। ब्रह्मण्यज्ञाननाशाय हृत्तिव्याप्तिरपेक्षितेति प्रवाच्योक्तेः। एतत्कारिकार्थस्तु जिज्ञासाधिक
रणैकविंशतमकारिका व्याख्याने सोपपत्तिकः प्रदर्शितस्तीति नात्रोक्तः १० भूमसाक्षात्कार एव प्राप्तिरित्यस्य सुखस्य हि कंठरुग्निस्मृतमणः स्मृ
तिगतिर्यथा तथा ११ जिज्ञासुनानिर्जरूपमित्यभूमसुखात्मकं। यदज्ञानं तन्मनिर्यासात् तत्संप्राप्तिरुच्यते १२ इत्युक्तो नारदः प्राह भूमरूपवदे
तितां तज्ज्ञातृज्ञेयभावेन हीनमित्याह नारदः। सनत्कुमारो भगवान्व्यव्रनान्यदितीरयन् १३ कस्मिंस्तितः सभूमेति संप्रष्टः प्राह नारदः। निजेश्वर्ये
स्थितो भूमा व्यवहारदृशा सदा १४ वस्तुतः पृच्छसि यदि तर्हि नो महिमन्यपि। लोके गोश्वादि संभोग्यं महिमेति वदंति वै १५ लोकोन्यस्मिन्वा
स्तवेन्यस्मिन्मितीति ब्रवीतीति हि। नाहमवमूर्खवत्तां ब्रवीमीत्याह नारदः १६ किं त्वेव ह्यमाणेन प्रकारेण वदामि यत् त्वच्छृण्वित्याशयेनाहा
ष्टोपिदवानिधिः १७ तथाहि। आधाराधेयपूर्वादिरिगादिकमिदं जगत्। भूमेव निखिलं यस्मात्तस्मादन्यन्न वास्तवं १८ अहंकारा
लंबनस्य दृष्टुर्भूमेव सिद्धये। अहंशब्देन भूमेवाऽऽदिश्यते ब्रह्मज्ञानता १९ अहमिति ज्ञानविषयो अहंकारालंबनस्तस्य १९ सत्त्व
रूपावलंबेन भूमेवात्मपदेन सः। अहंशब्देन शरीरादिव्याहृतैर्ब्रह्मज्ञानता २० सत्त्वरूपं ब्रह्म आलंबो वाच्यतया ज्ञानविषययेना
त्मशब्देन तत्सत्त्वरूपावलंबमात्मपदेन भूमब्रह्मेवादिश्यते। उच्यते देहाद्यप्यहंशब्देनात्र बोध्यं मा भूदिति दहादिव्याहृत्यर्थमात्म

नस्यासाधारणब्रह्मधर्मस्मात्कथनाद्वैवाक्षरं ज्ञेयत्वेन विवक्षितं य एतदक्षरं गार्गि विदित्वा स्माल्लोकात्त्रैतिस ब्राह्मण इति वेदनेन
 ब्रह्मवित्तप्रवणत्वं ६१ **अन्यभावव्यावृत्तेश्च** ३ ब्रह्मान्यधमऽदृष्टत्वादिकव्यावृत्तिमदुणाः । ये दृष्टत्वात्तु सुखास्तेषामप्यत्र कथ्य
 नादपि । अक्षरं परमात्मैव न प्रधानमचेतन ६२ ब्रह्मेणस्तदन्यस्य प्रधानस्यापि येष ब्रह्म प्रधानसाधारणधर्मऽदृष्टत्वात्तु तत्त्वा
 मतत्वा विज्ञातत्वा नितेभ्यो व्यावृत्तिर्भेदोन्यभावव्यावृत्तिस्तादृशव्यावृत्तिमंतः । अदृष्टत्वादिविपरीतस्य भावा अव्यासज्यहन्तयो ये दृ
 ष्टत्वात्तु त्वमंतत्त्वप्रसुरवाधर्माः । तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं इदृष्टं अश्रुतं श्रुतं अमृतं मृतं अविज्ञातं विज्ञातं इत्युक्तेः ६२ अत्रैव वर्णिकां
 तरं । ब्रह्मान्यदृष्टश्रोत्रादिभेदस्य प्रतिषेधतः । अक्षरं परमात्मैव न जीवोक्षरमत्र हि ६३ अन्यभावो ब्रह्मान्यभेदस्तस्य व्यावृत्तिः प्रतिषेधस्त
 स्मात् । नान्यदतोस्मिदृष्टान्यदतोस्ति श्रोतृनान्यदतोस्ति मंतनान्यदतोस्ति विज्ञात्रे तस्मिन्बलुगाग्याकाश आतश्च श्रोतश्चेति श्रूयमा
 णत्वादेवाक्षरं परब्रह्मैव विवक्षितं न वणत्तिकः प्रणवो नाचेतनं प्रधानं न शरीरोपाधिको जीव इति सिद्धं ६३ इति श्री सुगागश्च ब्राह्म
 णस्य अक्षरपदस्य परमात्मपरत्वसाधकं त्रिस्तुत्रमक्षराधिकरणं तृतीयं ३ ईसात्कर्मव्यपदेशात्सः १ प्रभोपनिषदः प्रश्नोपनिष
 मेकममुक्तेयं । परब्रह्म ध्येयमुक्तं प्रतीके प्रणवाभिधे ६४ तथा हि । यामनुष्येषु मगवत्राकारं मरणावधि । अभिध्यायेत्सकतम
 लोकध्यानादवाप्नुयात् ६५ इति पृष्टवते प्राह विष्णुलादो महा मुनिः । शिष्यपत्याय शिष्याय सत्यकामादयाय वे ६६ भोः स
 त्यकाम ओंकारः परं चापरं मेव च । यद्ब्रह्म तत्स्वरूपो ययथा ध्यातस्तथैव सः ६७ तस्मादेनेन प्रणवध्यानेनावाप्तिहेतुना । द्वयोरन्यत

ममुक्तोक्तं । यो वै भूमा तत्स्वरं नात्येस्वरं मस्ति भूमेव सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति सत्यस्य ब्रह्मणो भूमसुखात्मत्वेन जिज्ञास्य
 त्वमुद्दिश्य भूमस्वरूपमुक्तवान्यत्र नान्यत्प्रयति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमाथ यत्रान्यत्प्रयत्यच्छृणोत्यन्याद्विजानति
 तदल्पयो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं न मर्त्यमिति । अतो ब्रह्मः प्राणोर्ध्वमुपदेश इति गम्यत इत्या शयेनाह भगवान्कूत्रकारो भू
 मा संप्रसादादुपपदेशादिति । अधिरत्रानंतरार्थकः । अत्र प्राणवायुः सत्यत्वेन भूमसुखात्मत्वेन च उपास्य इति पूर्वपक्षः । सत्य
 स्वरूपपरमात्मत्वेव भूमस्वरूपो मुमुक्षुणा जिज्ञास्य इति राज्ञानः ३६ धर्मोपपत्तेश्च २ किं वा भूमि श्रुतीनां धर्माणां ब्रह्म
 ण्येवोपपत्तिनः । भूमा च परमात्मैव न प्राणोऽनुपपत्तिनः ३७ अनुपपत्तिनः भूमा क्तसर्वव्यवहारमावातस्य सुखात्मकत्वादिध
 र्मा संभवाद्भूमानप्राणः ३८ भूमिस्त्वव्यवहृतिशून्या त्वं सुखरूपता । अमृतत्वाद्यत्वात्कृतं द्रव्यं न्यव्युज्यते ३९ इति श्री
 सुगागश्च सप्तमाध्यायात्कृतं भूमविद्याकं भूमशब्दार्थस्य परमात्मत्वसाधकं द्विस्तुत्रं भूमाधिकरणं द्वितीयं २ अक्षर
 मक्षरानधृतः १ दृढदारण्यकगतं तृतीयाध्यायगाहमे । ब्रह्मणश्च यत्ने याज्ञवल्क्यगार्ग्येभिधो वचः ३९ तथा हि । जनक
 स्य सभायां वेयाज्ञवल्क्यजिगीषया । विवादयाज्ञवल्क्येन संप्रवृत्ते द्विजस्र्मनां ४० ब्रह्मवित्स ब्रह्मवादीयः स ब्रह्माद्युच्यते ।
 तादृशयाज्ञवल्क्यसागाग्यहि ब्रह्मवादिनी ४१ गार्गश्वाचकवीसभ्यविप्रानुज्ञां प्रगृह्य सा । संवाध्याज्ञवल्क्यं निवृत्तं समुपवक्रमे ४२

ध्वनिमतां प्रापयंतित्युपासकं ८१ प्रणवस्य प्रथममात्रा आकाररूपा १ तस्याः प्रथममात्रात्मकत्वे ध्येयानि त्रैवेदः २ पृथिवीलोकः ३
 ब्रह्मादेवता ४ वसवस्तपयः ५ गायत्रीछंदः ६ गार्हपत्योग्निः ७ जाग्रदेवस्था ८ विश्वारव्यो जीवः स्थूलभुक् ९ प्रथमः पादः १० इत्यादिः प्रणव
 प्रथममात्राविभागः प्रणवप्रथममात्रारूपेण ध्यानाय मध्यवर्तिरवामाङ्कपादिप्रकोनुसंधेयः । अत्र च इत्युपलक्षणं प्रथममात्रात्वेन
 ध्येयानि ध्यानि ध्यानुक्तानि नानि सर्वाणि ज्ञेयानि तत्र विवक्षितानि । तथा च प्रथममात्रात्वेन ध्याता तत्र वसता दृशमात्राविभागाद्यं
 केवलप्रणवोपासकं मनुष्योत्तमतां श्रेष्ठविप्रजन्म प्रापयति । एवमग्रे विद्विमात्रादिप्रणवध्यानफलमूल्या ८१ सतत्रतपसा ब्रह्मच
 र्येण श्रद्धया च । संपन्नो ब्राह्मणो भूत्वा नुभक्त्यनुलोभियं ८२ यस्तु द्वितीयमात्राद्यमुपास्ते प्रणवयदि । समुत्पुलकाले मनसि सप्ताव
 रुंगतः पुमान् ८३ धृतो यजुर्भिः सोमस्य लोकमुन्नीयते दिवि । स सोमलोक एव यं पुक्ता र्थावर्तते पुनः ८४ दिवि अंतरिक्षे सोम
 लोके विभ्रति मनुभूयाथ पुनरावर्तते धः । प्रणवस्य द्वितीयमात्रा उकाररूपा तद्रूपेण ध्येयानि तु उकारः १ यजुर्वेदः २ अंतरिक्षलोकः ३
 रुद्रादेवता ४ रुद्रास्तपयः ५ त्रिष्टुप्छंदः ६ दक्षिणाग्निः ७ स्वप्नावस्था ८ मनःस्थानं ९ तेजसो जीवः सूक्ष्मभुक् १० द्वितीयः पादः ११ इ
 त्यादिः । विश्वारव्यो न मेकमात्राविभागवद्भूतः ८४ यस्तु तृतीयमात्राया विभागेनान्वितः पुमान् । ओमित्येकाक्षरस्य तमोकारप्रणवा
 भिधं ८५ सृयंतिर्यामि परमपुरुषात्मकमश्विनं । अभिध्यायेद्ब्रह्म चर्यतपः श्रद्धासमन्वितः ८६ एतेनैव प्रतीकस्य ध्यानेन मरणं ग
 तः । स ध्याता तेजसिरवो क्रमाद्भवति संस्थितः ८७ नावर्तते पुनस्तस्मात्सोमलोकादिवत्तपः । पुण्यपापैर्विनिर्मुक्तो यथा सर्पस्त्वानथा ८८

स सामभिः सत्यलोकं नीयते सूर्यलोकतः । स एतस्मात्सर्वलोकश्रेष्ठा जीवधनाश्रयात् ८९ सत्यलोकात्तत्पते श्वके वल्ये समुपस्थिते ।
 निर्विशेषं सर्वगतं परंपुरुषमीक्षते ९० अथवा । स एतस्माज्जीवधनात्कार्यब्रह्मण उत्तमात् । अप्युत्तमं सर्वगतं परंपुरुषमीक्षते ९१
 हिरण्यगर्भ एवात्र सर्वजीविसमष्टिमान् । समस्तजीवमूर्तित्वादेव जीवधनो मतः ९२ लोकपक्षे जीवधनशब्दाद्योको हिलक्ष्यते । यथा श्रुते
 जीवधनशब्दस्य तु न लक्षणा ९३ अप्रतीकाले बनारव्योन्यायः सूत्ररुते रितः । यत्र साक्षाद्भुतिर्नास्ति तत्र सार्थक इष्यते ९४ अप्र
 तीकाले बनान्नयतीति बादरायण उभयथा । दोषात्तत्र तु श्वेच्चतुर्थाध्यायतृतीयपादात्ते अप्रतीकाले बनानामहोपासकानामेवा
 विरादिपथेन कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिर्नैतरेषां प्रतीकोपासकानामिति वक्ष्यते । तस्य सार्थकं व्यवस्थाप्यते नैव श्लोकेन ९४ प्रतीकालं
 वनस्यापि ब्रह्मलोकः श्रुतेर्बलात् । केचित्स्वीक्रियते पंचाश्वपास्तो हियथा तथा । त्रिमात्रिकप्रतीकस्याप्युपास्तोऽश्ववर्जितः ९५ स
 ब्रह्मलोकः । प्रणवतृतीयमात्राविभागस्तु । मकारव्यंजनात्मिका तृतीयमात्रा । तद्रूपेण ध्येयानि तु । प्रकाशिका तृतीयमात्रा १ सा
 मवेदः २ ध्योलोकिः ३ विश्वदेवता ४ आदित्यस्तपिः ५ जगतीछंदः ६ आहवनीयोग्निः ७ सुषुप्त्यवस्था ८ प्राज्ञो जीव आनंदभुक् ९ तृतीयाका
 शस्थानं १० तृतीयपादः ११ इत्यादिः । प्रणवचतुर्थमात्रायास्तु । नादरूपेण मकारात्मिका चतुर्थः अर्धमात्रा १ तत्वेन ध्येयानि तु अधर्ववे
 दः २ परब्रह्मलोकः ३ परमपुरुषादेवता ४ महानृषिः ५ विराट्छंदः ६ संवर्तकोग्निः ७ तुयावस्था ८ सर्वपिप्पवरहितः प्रज्ञानधनः प्रत्यगर्था

जीवभानंदस्वरूपः ९ चतुर्थः पादः १० इत्यादिः। प्रकृते तु तृतीयमात्रात्वेन ध्यातेः सामभिस्तृतीयमात्राविभागपूर्वकपरब्रह्मप्रतीकत्रिमात्रप्रण
 वोपासको ब्रह्मलोकनीति ब्रह्मलोके तत्त्वे भव्यमनुभवन् हिरण्यगर्भवसाने तत्र सर्वदानीर्विकल्पकध्यानस्वाभाव्यबलेनात्यंतिकनिर्विक
 ल्यकसमाधिदेशामापन्नो निर्विकल्पसच्चिदानंदब्रह्मफलव्याप्यत्वं विनाष्टिन्याप्यतया साक्षात्करोतीति प्रकरणफलितार्थः ९५ त्रिमा
 त्रेणाक्षरेणोत्तृतीयाभ्युपगतेन या। सा द्वितीयाथिका ब्रह्मतारे क्यस्य ल्यपक्रमात् ९६ एतदे सत्यकामपरचापरचब्रह्मयदोकारस्तस्मा
 देतेनैवायतनेनैकतरमन्वेतीति ब्रह्मतारे क्यस्यापक्रमात् तृतीयाविषयके द्वितीयाथेलक्षणायथानैययिकमतेरयोगच्छतीत्यत्र ह्यतेर्विष
 त्कथया बाधाद्यापारेलक्षणा तथा प्रकृतेपीति भावः। आयतनेन प्राप्तिसाधनेन एतेनैवाभिधायीतेति पूर्वमुपक्रान्तेन एतेनैव परापरब्र
 ह्मतारयो साक्षात्कर्मभिध्यानेनैव परापरब्रह्मणोरन्यतरद्वैतान्वेति प्राप्नोतीत्यर्थः ९६ सूत्रार्थस्तु। ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः १ त्रिमा
 त्रंकाररूपेण योभिध्येयतयेरितः। परोहिपुरुषः सोऽत्र परमात्मैवनेतरः। तस्येक्षतेः कर्मतया वाक्यशेषेनिरूपणात् ९७ तस्योकाराभे
 देनाभिध्येयत्वेनोक्तस्य पुरुषस्य। प्रणवो बुद्ध्या पारुहः पूर्वपक्षतया पुरा। तद्योयमुच्यते त्रितुद्विसन्निधिसंगतिः। पुरापूर्वाधिकरणेऽक्षरा
 रव्ये। अत्रविषयवाक्यं तु। यः पुनरेतं त्रिमात्रेणामित्येतेनैवाक्षरेण परपुरुषमभिधायीत स तेजसिस्वर्यसंपन्नो यथापादोदरस्वचाविमुच्यत
 एव ९८ वेसपाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुनीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनात्परात्परपुरिशयपुरुषमीक्षते। इति। श्रुत्यर्थस्तु पूर्वमेवोक्तो
 स्ति। अत्रैवं पूर्वपक्षः। एतदे सत्यकामपरचापरचब्रह्मयदोकारस्तस्मादिद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेतीति परापरब्रह्मणोरन्यतरस्योकाराभेदे

प्राणारव्यमपरं ब्रह्मस्तत्रात्मेति यदुच्यते ६९ हिरण्यगर्भइति च यज्जीवघन उच्यते।

रद्वैतयथा ध्यानमुपैति हि। ६८ तत्राक्षरं परब्रह्म साक्षात्पुरुष उच्यते। आदिनी वइति प्रोक्तं मूर्तिर्धन इतीर्यते। समस्तजीवमूर्तिर्त्वा
 तज्जीवघन उच्यते ६९ यत्सत्यलोकपाले च यत्सत्यमिचरितं। एवं बहुविधैः शब्दैरपरब्रह्मकथ्यते ७१ मां इक्ष्वाक्यसंज्ञकाथर्वशि
 खाद्युपनिषत्सु। मात्राविभागास्तारस्य देवता छंद आदयः ७२ पादालोकास्तथा वेदाध्याने ध्येयं विभूतयः। उक्तास्तान्वेत्तियः
 स्यात्सर्वमात्राविभागवित् ७३ स्याद्भवति ७३ व्यष्ट्या समष्ट्या तारस्य सर्वमात्राविभागवित्। उपासकस्तत्र साक्षात्तदवदं ब्रह्म
 विद्भवत् ७४ सर्वमात्राविभागवित्तारोपासकस्तत्प्रसादात्तारोपास्यदेवतानुग्रहात्। अखंडब्रह्मविद्भवतीत्यर्थः। मात्राः प्रणवा
 तर्गता अच ७४ प्रणवाथ निवरतध्यानात्सद्यो विमुच्यते। ७५ सर्वमात्रानभिज्ञोपिकिंचिन्मात्राविभागवित्। यः सोपितारे
 प्रोक्ताया उपासायाः प्रभावतः। कममुक्त्या ब्रह्मलोकं प्राप्याप्नोति परंपदं ७६ तारः प्रणवः। किंचिन्मात्राविभागः प्रणवस्यैक
 मात्राधन्यतममात्रासंबन्धितवर्षिच्छंदो वेदलोका वरुण दक्षिणा ह्यादि रुद्राणां दिप्रविभागस्तत्तच्छ्रुत्युक्तः। तारे प्रतीके प्रोक्ताया
 यः पुनरेतं त्रिमात्रेणामित्येतेनैवाक्षरेण परपुरुषमभिधायीत स पासायाः प्रभावत् ७६ ब्रह्मोपासिन्मकुर्वाणः प्रतीके प्रणवाभि
 ये। किंचिन्मात्राविभागेन तारध्यायतिकेवलं ७७ सोपिलोकाच्छुभान्याति तारोपासः प्रभावतः। अतस्तारः परब्रह्मविभूतिः
 सर्वकामधुक ७८ इति गूढाशयो विद्वान्प्युदाहो महामुनिः। ताररुद्रोपासनाः प्राह जन्महारककारिकाः ७९ एकमात्राविभा
 गाद्युपासने प्रणवो यदि ध्यानेन तेनैवैश्वर्यसंस्काराद्यो मृतः पुमान् ८० क्षिप्रं भूमासमायाति तन्मात्रात्वेन भाविताः। तच्चोमनु

स्येव परामर्श इति पक्षांतरं अस्मिन्पक्षे तस्मिन् दहराकाशे तर्क्यावापृथिव्यादि मिथ्याभूतं सर्वजगद्भूतं तदितितुल्यत्वेन दहराकाश
स्तदंतर्गतं जगच्च परामर्शो भयं यथा स्वरूपमास्ति तथा विचारणीयं हेतुं वेति वाक्यार्थ इति पक्षांतरं यच्चास्ये हास्तीत्यस्यार्थ
स्तु यच्चास्यात्मन आत्मीयत्वेन देहवतो जीवस्य विद्यत इह लोके तथा यच्चास्यात्मन आत्मीयत्वेन नास्ति न स भविष्ये च तन्नास्तीत्य
व्यतेन त्वत्वं तमसक शृंगदिनास्तीत्यनेन विवक्षितं तस्य दहराकाशे उत्तसमाधानानुपपत्तेः तदुभय रूपं सर्वमस्मिन् दहराका
शाख्ये परमात्मनि समाहितमाश्रितमित्यर्थः शेषं स्पष्टं ॥ अथात्र प्रकारांतरेण प्रश्न समाधाने प्रत्येकं प्रदर्शयितुं तं वेदपुर
स्मिन् श्रुतिद्वयपुरे सर्वं समाहितं सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामाः यदेतज्जरो वा प्रोति प्रध्वंसते वा किंतु ततोति शिष्यत इति प्र
श्नः ब्रह्मपुरे ब्रह्मपुरे पलक्षित दहराकाशे यदास्यास्मिन्काले एतद्ब्रह्मपुरं शरीरं प्रति जरावली पलितादिलक्षणा मंगरीति
त्यं अथवा वयोहानिर्वा प्राप्नोति अथवा प्रध्वंसते वा एतच्छरीरं ब्रह्मादिना तत्तच्छेदो भेदो वा प्रध्वंसो वा विवक्षितः किंतु ततो
देहादन्यद्दहराकाशे नामावशिष्यते नैवावशिष्यते क्षीरदधिस्नेहाद्याभ्यघटादिना शेतुं कृतक्षीरादिना शदर्शनात् तदह
त्प्रकृतेऽपि ह्युडरीकवद्देहनाशेन तदाश्रित दहराकाशनाशसंभावनया दहराकाशेद्यावापृथिव्यादिसर्वजगदाभ्यत्येन न श्रूयत
भिन्नेतमुपासनं उपास्त्याक्रममुमुक्तिं हारातदन्वेषणं तद्विज्ञानं वाक्यं धृत इति प्रश्नाभिप्रायः अत्र समाधानमाश्रुति
रेवा स ब्रह्मात्मास्य जरयेत जीर्यति न वधेनास्य हन्यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन् कामाः समाहिताः एष आत्मा पहतपाप्मा इति
जरो २ विमृष्ट ३ विक्षोको ४ विजिघत्सो ५ विषासः ६ सत्यकामः ७ सत्यसंकल्पो ८ यथा ह्येवेह प्रजा अन्वाविशंति तथा

राम.
७६

ध्या

नाभिध्यानेनान्यतरादिमुपक्रम्य ससाभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमिति तद्दिहो देशपरिच्छिन्नकार्यब्रह्मलोकप्राप्तिरूपफलस्य क
थनरूपलिगात्रिमात्रोकाराभेदेनाभित्यत योक्तोत्रपरः पुरुषोऽपर ब्रह्मरूपो हिरण्यगर्भो जीविघनापरपर्याय इति कार्यब्रह्म
णोपि जीविकायापेक्षया परपुरुषत्वमुपपद्यत इति पूर्वपक्ष्याशयः सिद्धांतस्तु वाक्यवाक्यशेषयोः सर्वत्रासतिबाधके स
मानविषयत्वमोत्सर्गिकमिति नियमात्प्रकृते बाधकाभावाच्च सर्वापेक्षया परा जीविघनशब्दाच्च कार्यब्रह्मरूपहिरण्यगर्भ
दपि परपुरुषस्य परमात्मनः सपरपरिशयं पुरुषमाक्षत इति ब्रह्मलोकगध्यातृसाक्षात्कारकमेवेन वाक्यशेषे कथनाद्वाक्यस
मानविषयकवाक्यशेष इत्यतिकर्मत्वेनोक्तः परमात्मेवाभिध्यातव्यवान्धेभिध्यातव्या न हिरण्यगर्भ इति सिद्धांत्याशयः देश
परिच्छिन्नफलमपि कममुक्तावुपपद्यत इति नलिंगविरोधोपि १७ एतदेव विशदयितुमाह वाक्यशेषस्तु वाक्येन समानवि
षयो यतः अतो वाक्यार्थसंदेहनिवर्तकतयेष्यते १८ संदिग्धेतु वाक्यशेषादिति जेमिनीयन्यायस्य सत्त्वादिति भावः १९
वाक्यशेषे परब्रह्मवीक्षाकर्मतयेरितं समानविषयत्वेन वाक्ये ग्राह्यतदेव हि २० असतिबाधके वाक्यवाक्यशेषयोः स
मविषयत्वनियमेन २१ अथ प्रकारांतरेणापि ध्यानवाक्येक्षणवाक्ययोरेकवाक्यतया समानविषयत्वमाह अत्र युक्त्यंतरेणा
पि भाष्यकारोक्त्यादिशा समानविषयत्वहि स्याद्वानि क्षयावाक्ययोः ७०० यः परपुरुषं ध्यात्वा ब्रह्मलोकमुपागतः स पर

यस्यानात्मविदेह्यनताकृद्नाअतः॥सुषुप्तोतत्रगत्वापितान्कामान्नसर्विंदति ३४ यथाहिरण्यंनिहितंक्षेत्रज्ञानविवर्जि
ताः॥उपर्युपरिगच्छन्तोनाविंदेयुःप्रजाइमाः ३५ तथासुषुप्तो गच्छन्तो ब्रह्मलोकं स्वयंप्रभां॥न विंदेति महामोहपिहितं दहराञ्जगं॥
३६ ब्रह्मेवल्लोको ब्रह्मलोकः ३६ सवाकाकृष्टात्मेयस्यातिष्ठति हृद्यं॥ तस्माद्भूतदयमित्युक्तः स निजात्मेयहर्निशांजा
नूनहृदकाशरूपं स्वर्गं संप्रतिपद्यते ३७ जानन्नपहतपाप्मत्वादियुगाकं हार्दकाशमहर्निशं स्वात्मत्वेन ध्यायन्नहार्दका
शरूप्यस्वरवात्मकस्वर्गं संप्रतिपद्यते सम्यक्प्रतिपद्यते पूर्वोक्तापहतपाप्मत्वादिसत्यसंकल्पांते श्वरधर्मा न्नाप्नोतीत्यर्थः ३८
यद्देवोपासनायाः संप्राप्य फलमश्नुतां॥ संप्रसीदतिसावात्मा संप्रसादः सर्वान्वेह ३८ क्रमप्राप्तं अथ य एष संप्रसादे स्या
च्छरीरात्ममुखाय परं ज्योतिरूपं संपद्यस्वेन रूपेणाग्निनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्भूतेति श्रुत्यथं वि
क्तं श्रुतिस्तु संप्रसादशब्दस्य सुषुप्त्यवस्थोपलक्षितजीवसामान्यबोधकस्यापि प्रकृतत्वेन विवक्षितार्थमाह यद्देवोपा
सनाया इति सुषुप्त्यपरंपर्याय संप्रसादोपलक्षिततुरीयावस्थावान्संप्रसादपदलक्ष्य इह विवक्षित इति भावः ३९ सुषु
प्तिः संप्रसादो स्यात्संप्रसन्नत्वदर्शनात्॥ तयोपलक्षितो जीवः संप्रसाद इतीर्यते ३९ सर्वत्रात्रतु यच्छब्दे तच्छब्दाभ्यामु
दीरितः॥ विद्वान्कालुष्यरहितः संप्रसादो विवक्षितः ४० सर्वत्र संप्रसादपदेन जीवसामान्यं अत्रतु य एष इति पदपरामर्शो दह
रोपासकः सर्वत्र परमेश्वरभावेन स्वात्मनो वेत्ततया विषयकालुष्यरहितो भवतीति सूचना संय संप्रसादपदेनात्रोक्त इति भा
वः ४० अभिमानं परित्यज्य शरीरप्रितयेष्यं॥ सच्चिदानंदमात्मानं साक्षाज्जीवानुभूयतु॥ आविर्भवत्यात्मरूपेणो वनागंतु

नृशासनं यं यमं तं कामात्मवंति यं जनपदं यं क्षेत्रभागं तमेवोपजीवंति तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवा मुत्र पुण्यजितो
लोकः क्षीयते तद्यदुहात्मानमनुविद्य ब्रजं त्येताः श्वसत्यात्कामाः स्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवत्यथ यद्देहात्मानम
नुविद्य ब्रजं त्येताः श्वसत्यात्कामाः स्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति॥ स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवा
स्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन संपन्नो महीयत इत्यादि॥ एतदर्थं स्तुता अस्य देहस्य जरावधाभ्यामेतत्परमार्थस
संब्रह्मेव मुख्यं सर्वं श्रयत्वात् पुरं ब्रह्म पुरं दहराकाशरूपं न हन्यते न नाशयते इति अस्मिन् सर्वकामोपलक्षितानि रिवेलंज
गदास्मिन् समाहितमिति यदुक्तं तदुचितमेवेति भावः ११ निर्विशेषं विचार्यापि साक्षात्कर्तुं मनीश्वरः॥ ये ते रूपास्य आका
शः स्वात्मानि देषिता मुरवेः॥ लक्षणे रूपाभिः श्रेष्ठै रित्याह सद्युगाश्रुतिः १२ सद्युगामाते वसदया॥ लक्षणे रसाधारण
धर्मेः स्वात्मा स्वस्य वास्तवस्वरूप आकाशः परमात्मोपास्य इत्याह॥ अथ योन्यां देवतामुपास्ते न्योसाव न्योहमिति न सवे
द्यथापश्रुतिरिति बृहदारण्यकश्रुतेः १२ आकाश एष सर्वेषां ब्रह्मगात्मा हि पाप्मभिः॥ पुण्यपापात्मकै रित्येवमसंस्पृ
ष्टोऽजरः सदा १३ विमृक्ष श्वविशोकश्चानशनेषुः पिपासया॥ रहितः सत्यकामश्च सत्यसंकल्पकः सदा १४ एष आत्मे
ति दहराकाशस्यात्मत्वकीर्तनं॥ कृत्वापहतपाप्मत्वाद्यष्टलक्षणवर्णनात् १५ ईशोपहतपाप्मत्वं प्रमुरवे लक्षणेः सह॥ स्वा
त्मत्वेनोपास्य इति श्रुतितात्पर्यमर्थयते १६ आत्मानं तद्गतान्धर्मं श्वानुविद्य ब्रजं तिये॥ तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचार इति

ब्र० सं० का० १७
७७

रपात् १३ आकाशात्ततस्तस्यसंकल्पमात्रसाध्यसर्वकामितविषयानुवेदनवतां दहरोपासकानां सर्वलोककामचाररूपफलसं
बंधस्यात्रैवायैकविषयमाणा दुक्तरीत्यादहराकाशोपासिः कार्येति एष आत्मापहतपाप्मेत्यादिसत्यसंकल्पइत्यंतश्रुतितास्य
यमनुमीयतइतिभावः १७ ईशेश्वरैर्भययोः स्वात्मतयात्रानुभवोदियः॥ सोनुवेदनशब्दार्थइतिभाष्येनिरूपितं १८ ईशेश्वरेश्व
र्येवेतिहं॥ तद्यइहात्मानमनुविद्यब्रजंतीत्यत्रानुवेदनशब्दार्थइतिछांदोग्यभाष्येनिरूपितंउक्तं १८ तेनायमर्थः संपन्नोभव
त्यत्रश्रुतीमितः॥ वक्ष्यमाणैर्युतेनात्रब्रह्मव्यादिसाधनेः १९ एवंलक्षणआकाशःशास्त्राचार्योपदेशतः॥ ध्यातव्योहृदये
स्वात्मतयास्वाराज्यमिच्छता २० षडगुणैर्भयसंपन्नपरेशस्यगुणैःसह॥ स्वात्मलोपासिदाहर्षेनसत्यसंकल्पतामुरवाः॥
२१ स्वास्मिन्नाविर्भवन्तीशधर्माहीहैवजन्मनि॥ देहपातेपितेधर्मानैवमुच्यंरूपपासकं २२ येत्वीशंतजुणांश्वात्मतयाना
नुभवन्तिता॥ इहामुष्मिन्स्वतंत्राराजाधीनाःप्रजाइव २३ याःप्रजाअनुवर्तन्तेयथाराजानुशासनं॥ नायंप्रदेशंदैशंवासे
त्रभागमिहप्रजाः २४ स्वराजतोभिवांङ्कतिस्वाधिकारानुरूपतः॥ तद्वत्तंतमेवोपजीवंतिनततोधिकं २५ उपजीवं
तितावन्मात्रामुपजीविकामनुभवन्तिनततोधिकमुपजीवतिअस्वतंत्रत्वात्॥ दहरोपासकस्तु पूर्वतदंशभूतोप्यहानादनी
श्वरभावमापन्न उपासितसामर्थ्योदीश्वरभावमापद्य भगवदेश्वर्यमनेनेवल्लिगेदेनेहपरत्रचानुभवतिनिर्वासनकेवलं
विनालिंगमंगासंभवात् ३२५ यथासेवाकर्मजितोलोकःस्यस्तथापरः॥ यःपुण्येनजितोलोकः सोपिप्सीयतएवहि ३६ उपास
कस्त्वोश्वरवत्पुण्यपापविवर्जितः॥ सास्वैर्भयैरसमापन्नैश्चरंभावमश्नुते ३७ सास्वैर्भयैर्इश्वरसमानमेश्वर्यैःसंचितो

रामः
७४७

यमर्थसूतीयाध्यायद्वितीयपादाद्यधिकरणे॥ पराभिध्यानात्तुतिरोहितंतलोद्यस्यबंधविपर्ययावितिस्वतुर्थाध्यायत्त
तुर्थपादेचायमर्थोव्यवस्थापितोस्ति॥ संकल्पादेवतत्कृतः॥ अतएवचानन्याधिपतिः॥ जगद्धापारवर्जप्रकरणादसन्निहि
तत्वाच्चेत्यादिना २७ आत्मानंतज्ज्ञानधर्माश्चानुविद्य ब्रजन्तिमे॥ तेषांसर्वपुलोपपुकांमचारामहात्मनां २८ सर्वेष
ल्लोकाअभीष्टविषयास्तद्विषयकःकामचारःसंकल्पमात्रेणावाप्तिः २९ आत्मानमनुविद्येतिमुपासिदहरोत्मनः॥ अनूद्यफ
लसंबंधोऽपूर्वोनेनविधीयते॥ फलोपास्योविधानेतुवाक्यभेदोभवोदिति ३० उपासिफलयोरेकमेवोरेकेनवाक्येनविधानेवा
क्यभेदोपेतोदितिहेतोःफलसंबंधमात्रःसर्वलोककामचाररूपोविधीयतेनतुपासिर्पीतिभावः ३१ सत्यसंकल्पआकाश
स्वात्मास्वास्मिन्निष्ठताअपि॥ सर्वतसत्यसंकल्पमात्रजाविषयाइमे॥ यतोनुतापिधानावेजातास्तस्मात्कुरुर्लभाः ३० स्यादि
पितलोककामोभवतीत्याद्योयंयमतमभिकामोभवतियंयंकामंकामयतेसोस्यसंकल्पादेवसमुत्तिष्ठतीत्यंताविषया
यतोनुतापिधानाजाताःसन्तिअतआत्मस्थाअपिरुदुर्लभाःजाताइत्यर्थः ३० सत्यसंकल्पसिद्धिपुतेधात्मन्येवसत्त्ववि॥
याबाह्यविषयेतुष्ठासाऽनुतारव्यापिधानके ३१ तेषुविषयेषुसंकल्पमात्रेणावश्यंभावित्वेनस्वात्मन्येवदहराकाशा
पासिस्तोध्येषुसिद्धेषुसत्त्ववि ३१ योनात्सोपासकस्तस्यपित्रादिःकोपिवामृतः॥ नेहतंपरलोकेवालभतेदर्शनायसुः ३२
सःअनात्सोपासकः ३२ यस्वात्सोपासकस्तस्ययजीवंतिमृताश्चयो॥ यच्चेच्छन्नपिलोकोनलभतेऽसंतदुर्लभा॥ तत्सर्वह
दयाकाशेस्मिन्नात्माहिसर्ववर्तते ३३ सदहरोपासकः ३३ यद्यप्यत्राकाशएतेसत्याःकामाःसदास्थिताः॥ तथा

कात्मभिः ४१ आविर्भवत्यवतिष्ठते ४२ परमात्मैवैषमुक्त इति शिष्यंगुरुर्जगौ ॥ अमृतं चातवंब्रह्मचायमित्यपि चाब्रवीत् ॥
४२ सत्यनामतयाकाशाख्यं ब्रह्मोपास्यमत्र हि ॥ स्तूयते सत्यशब्दः सकाराद्यक्षरार्थतः ४३ तस्य हवा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्य
मिति ॥ तानि हवा एतानि त्रीण्यक्षराणि स १ ति २ य ३ मिति तद्यत् स तदमृतं ॥ अथ यत्तितमर्त्यं ॥ अथ यद्युतं नो भेद्यकृतं तस्माद्यो ॥ अ
हं हर्वा एवो वित्स्वर्गलोकमेतीति श्रूयते ॥ तत्र अनश्वरार्थकमृतशब्दापरपर्यायसंज्ञकगतः सकाराक्षरपुरुषाभिधायकत्वादमृत
तरूपोवाच्यवान्वकयोरभेदोपचारात् ॥ सकारादिवर्णैस्तद्वत्शब्दाः सदाद्योलक्ष्यंते ॥ तेन सत्यपदांतगतसरेकारेण संज्ञकबोच्यो
क्षरपुरुषोलक्ष्यते ॥ तीत्यत्रेकार उच्चारणार्थः ॥ तकारेण तकारवान्मर्त्यशब्दः क्षरपुरुषाभिधायीलक्ष्यते ॥ यकारेण यकारवान् उ
भयनियंतृशब्द उत्तमपुरुषापरपर्यायश्च ब्रह्मबोधकोलक्ष्यते ॥ यस्मात्क्षरमतीतो ह्यमक्षरादापि चोत्तमः ॥ अतोऽस्मि लोके
वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ॥ क्षरः सर्वोऽपि भूतानि कूटस्थो क्षर उच्यते ॥ उत्तमः पुरुषस्त्व
न्यः परमात्मेत्युदाहृत इति भगवद्गीतास्मृतिः ॥ तथा च क्षराक्षरनिष्कामकत्वेन सतौ क्षराक्षरो यच्छ्रुतिनियमयतीति सत्यं
सर्वो ल्लहं दहराकाशाख्यं परब्रह्मात्मत्वेन स्वाराज्यकामेनोपासितव्यमिति आकाशात्मोपासतिविधिस्तु सत्यं सत्यनामानि
वचनमिति छांदोग्यभाष्ये भगवत्पादोद्दिश्य ध्यायि ४३ सत्यनामा य आकाशः स निजात्मेत्यहं निर्देशां ध्यायन्नादाकाशरूपं स्वर्गसं
प्रतिपद्यते ४४ वृक्ष्यमाणां ब्रह्मचर्यं मुख्यं ह्युच्छासिसाधनं ॥ इति वक्तुं पुनर्ध्वयोर्ध्यातावस्तूयते कमात् ४५ वर्णाश्रमादिमयी
दासेतुलादिना ध्येयो दहराकाशः ध्यातानेदत्वादिना येस्तूयत इति भावः ४५ अथ य आत्मा स सेतुर्विधतिरित्यादिश्रुत्यर्थः स

अ० अ० का० ०१६
७६

गृहीतो ब्रह्मगीतायां तथा हि य आत्मा दहराकाशः स सेतुर्विधृतिः सुराः असंश्लेषा लोका नामेषामंतं महेश्वरं ४६ अहोरात्रेन
तरतो न मृत्कर्मजरापि चानशोको नैव सकृत्तं न दुष्कृतमपीश्वराः ४७ अतः सर्वं निवर्त्तते पाप्मानः स्मरपुंगवाः एषोपहतपा
प्मा हि ब्रह्मलोकः स्वयंप्रभः ४८ तस्माद्वै सेतुमेतंतु प्राप्यांधः स स्मरर्षभाः भवत्यनंधोऽविद्धः सन्नविद्धस्तद्वद्वतु ४९ उपतापी
तु सन्देवानोपतापी भवत्यपि इति ५० अपि न कृतमहर्नित्यमभिनिष्पद्यते रत्नं ॥ सदा विभात एवैष ब्रह्मलोकः स्वयंप्रभः ५१
य एवेतं ब्रह्मलोकं विदंति ब्रह्मचर्यया ॥ तेषामेष ब्रह्मलोकः कामचारो रक्षितेषुपि ५२ ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः ५३ यः कामिनी
विषयकं तच्छात्यागः स एव हि मुरव्यत्वेन ब्रह्मचर्यमत्रेष्टमिति भाष्यकृत ५३ शमादिकं सर्वसाधनमत्रोपेतमेव तत्रापि रुमा
दिबालविषयवैतल्यममुरव्यत्वेनेष्टमिति भगवत्पादेषु कं दोग्यभाष्ये ब्रह्मचर्यपदेन स्त्रीवैतल्यमगृहीतमिति भावः ५३ य
ज्ञेष्ट २ सत्र ३ मोनानि ४ तथैवानशनव्रतं ५ ॥ अरारव्यप्यारव्यसरसी ब्रह्मलोकगते उभे ५४ ऐरं मदीयं च सरोऽश्वथः सो
मस्त्रवस्तथा ॥ तत्रापराजितपूश्चमंडपंप्रभुर्निर्मितं ॥ हिरण्यमयं वैवमादिकममुक्तिफलं वयत् ५५ इरान्नं अन्नमंडम
यां ऐरं मदीयं स्मरवावहं ऐरं मदीयं सरः ॥ अमृतस्त्राव्यश्च सः ॥ हिरण्यमयं मंडपं मंडपो रूरी जनाश्रय इत्यमरः ॥ अपराजिता
नाम्नी कार्य ब्रह्मपुरी ब्रह्मनिर्मिता ५५ यज्ञादिकं च यत्प्रोक्तं पुरुषार्थस्य साधनं ॥ तत्समस्यात्मकं तयास्तयते ब्रह्मचर्य
कं ५६ संपादनीयत्वेन निजसाम्राज्यामकृता ॥ ब्रह्मचर्यं ज्ञानसहकारिषावश्यकं त्विति ५७ ब्रह्मचर्यमत्रावश्यकं मि
तियज्ञादिपुरुषार्थसाधनरूपेण ब्रह्मलोकगतोपभोग्यरूपफलरूपेण चावश्यसंपादनीयत्वरूप्यापनार्थं स्तयते इति

रामः
७६

पूर्वेणानुबंगः ५७ ब्रह्मचर्यविहीनानां ब्रह्मलोपासिं प्रकुर्वतां नास्ति कार्यं ब्रह्मलोकः कामचारोपि नास्ति वै ५८ मनसा
कल्पिता एव विषया ब्रह्मलोकिकाः ॥ संकल्पजा अपि त्राद्याये प्रोक्तास्तेऽपि मास न साः ॥ विशुद्धसत्त्वसंकल्पजन्याः अतिस्फुरवा
वहाः ५९ सांख्यैश्चर्यं प्राप्तवतां यावदिकुं हि संति ते ॥ अतो न ते भूतमया इति भाष्ये निरूपितं ६० सांख्यैश्चर्यं प्राप्तवतां
संकल्पायैभवंति ते ॥ अनारि नित्यमुक्तशसंकल्पस्याविरोधिनः ॥ फलाध्यायेतु यथाद इदं सर्वं प्रकीर्तितं ६१ सत्कार्य
वादांगीकाराजगत्सत्कारणात्मना ॥ विशेषाकारमात्रं तु मिथ्या प्रत्ययहेतुकं ६२ अतो दहर आकाशे सत्याः कामा
स्तदात्मना ॥ तिष्ठन्ति तत्प्रसादेन स्फुरतां यांति जानतां ६३ यस्तु हृत्पुंडरीकस्थं यथोक्तगुणकं विभुं ॥ उपास्ते दहराका
शं ब्रह्मचर्यशमादिमान् ६४ तस्य मूर्धन्ययानाज्याहादां नुग्रहं लब्धव्या ॥ वक्तुमंते गतिं नाडीहृत्संबंधो धकथ्यते ६५
या एता हृदयाजस्य नाज्यः सः समाविनिःसृताः ॥ नाज्यंतः शुक्लनीलादि सौमतेजोभियोगतः ॥ शुक्लपिंगलनीलस्य
पीतलोहितकस्य च ६६ रसस्य पूर्णास्तिष्ठन्ति वातापित्तकफात्मनः ॥ ६७ नाज्यंतः प्रविष्टनीलपीतादिसौमतेजोभि
सं संबंधेन परिपाककृशां शुक्लादिभावापन्नवातपित्तकफात्मकसूक्ष्मरसस्य पूर्णाः रसेन पुर्णा इति फलितं ॥ एता
हृदस्य संबंधिनाज्यास्तिष्ठन्ति तास्वास्तु नाडीपुरा विरश्मयः संसृष्टाः संतीति वक्ष्यते ६६ यतो सोऽशुक्लनीलादि
रूप आदिसं उच्यते ॥ अतो नाज्यंतस्तेजोयोगात्तत्सोरसस्तथा ६७ तथा शुक्लपिंगलादिरूपः ६८ यथा

न० ५० का० ८०

महापथो दीर्घ उपमयग्रामसंततः॥ आदित्यरश्मयस्तद्वन्नाड्यादित्येषु संतताः इह एकोत्तरशतं नाड्यो हत्संबेज्जहरेरिताः॥ यास्ता
सो द्विविधो जातिरूपयोग इतीरितुं॥ स्रष्टुमिरेथ चोत्क्रांतिः क्रमेणात्र प्रदस्यते ६१ यदा समग्रं स्रक्तः सन्प्रसन्नेः स्वप्नमप्ययं॥ न जानाति
तदा काशमाभिर्नाडीभिरेतिवे ७० संपन्नं तं सतापापानकाश्चेत्संस्पृशस्यपि॥ सोरेण तेजसा व्याप्तस्तदा नाडी गतेन संः॥ आनंद
मयकोशस्थो न हृदि प्रतिबिंबति ७१ ब्रह्मविद्या कुतारेण ह्यविद्याकामकर्मणां॥ अदग्धत्वात्तदुद्धो धेपु न व्युत्थानमेतिसः ७२ यदा
तु व्याधि वार्धये रसामर्ध्वगतः पुमान्॥ किं स मुमुर्षुर्भवति तदा तत्कृतयो मुहुः॥ आसीनाः परितः सर्वे प्रादुर्जना सिमामिति ७३
सयादस्मात्त्यादेहो दनुत्क्रांतो भवत्ययं॥ तावज्जानाति तान्सर्वान्सयद्यभ्युतिमास्थितः ७४ यदेकामत्यस्त्रि विद्वान्क्वा चरीरा
देभिरेव हि॥ स्रष्टुमनाभिन्ननाडीस्थे रूर्ध्वमाक्रमते शुभिः ७५ यथा कर्मजितं लोकान विद्वान्सतु गच्छति॥ ७६ यथोक्तसाधनोपेतो
विद्वान्क्वाकोशसंरुक्॥ उक्ताष्टगुणमोकारेणात्मानं चिंतयंस्तदा॥ एतिहा दानुग्रहात्तमूर्ध्वन्यधमनी विलात ७७ एति ब्रह्मरंध्रांता
नु संतत स्रष्टुमना प्रविश्य तद्रंध्राद्बहि रूर्ध्वं निर्गच्छति॥ अत्र छांदोग्यश्रुतौ स ओमिति वा हो हामीवते इति सामान्यमोकारेणाका
शात्मचित्तन हर्षकमेवोर्ध्वगमनमादित्यरश्मिभिरि रक्तं॥ ओमितवा हेत्यत्र वाहशब्दो वधारणार्थ इति भाष्ये ठक्ते॥ ७८ कारेणेवे
मिति चिंतयन् उत ऊर्ध्वं मीयते गच्छतीत्यर्थः॥ ७९ कारेणात्मचित्तन प्रकारस्तत्तेतिरीयनाशयणोपनिषदि दहरं विपापं परवेशम
मृतं हृत्पुंड्रिकं पुरमध्य संस्थं॥ तत्रापि दहरं गगनं विशोकस्तस्मिन् यदंतस्तदुपासितव्यमिति दहराकाशोपास्तिमुपक्रम्य यो वेद
दोस्वरः प्रोक्तो वेदांतं च प्रतिष्ठितः॥ तस्य प्रकृतिः की नस्य यः परः सम हेम्वर इति प्रणवाभिधेयतया दहराकाशाख्यपरमात्मचित्त
नमुक्तं॥ अनेकशतवारवाधीताग्निहोत्रादिकर्मैक्यन्यायेनोभयशरवोक्तगुणोपसंहारेणात्र दहराकाशानुचितनन्याय्यं ७९

रामः
८०

यो वेदो होस्वरः प्रोक्त इति श्रुत्यर्थ इति गायस्तद्व्याख्यातमिः सोऽत्र स्फुटं रूपेण विलिख्यते ७८ तथा हि वेदस्य चादौ कथितस्तदं
 ते प्रतिष्ठितो यः प्रपावः स्वरारव्यः ॥ स ध्यानकाले जगदेकहेताव्याकृतारव्यप्रकृतो विलीनः ७९ ध्यात्वा विराजं चोहरण्यगर्भं
 मव्याकृतं च प्रपावाक्षरेषु ॥ विराडकारं प्रविलाप्य सूत्रे तं चोप्युक्तं प्रकृतो मकारे ८० विलापयेत्तस्य च तारकस्य लीनस्य त
 स्यां प्रकृतो परोयः ॥ चतुर्थमात्रात्मकतारनादे ध्येयः समुत्कृष्टतरोस्ति देवः ८१ सोऽयं महेशो विबुधैरुपास्यः संसारबंधस्यावि
 नाशनाया ॥ अनेन मंत्रेण तु पूर्वमुक्तं प्रपञ्चितं वेगगनारव्यवस्तु इति ८२ ऊर्ध्वोर्ध्वमुत्क्रमिष्यन्स एते रेवां शुभिर्बुधः ॥ या वास्ति
 येन मनस्तावदादिसंशोघ्रमेतिसः ८३ एतद्ब्रह्मलोकस्य द्वारमादित्य उच्यते ॥ गंतव्यो विदुषां पंथा अवैतृणां निरोधकः ८४ तदेत
 स्मिन् यथोक्तेर्ध्वं लोक उदीरितः ॥ शतं चैकाहदयस्य नाज्यस्तासां गूर्धनमभिनिःसृतेका ॥ तयोर्ध्वमायनमतत्त्वमेति विधुः ८५
 उत्क्रमणे भवतीति ८५ ॥ गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङं च २ उत्तरेभ्योऽत्र हेतुभ्योऽहं परमेश्वरः ॥ इत्थं पूर्वसूत्रे यत्तदेव
 ये प्रपञ्च्यते ८६ इमाः प्रजा ब्रह्मलोकं गच्छंत्यो हरहस्त्वमुं ॥ न विदंती हरहर्ब्रह्मलोकगतिः श्रुतो ८७ श्रूयते ब्रह्मलोक शब्दश्चेत्कथं
 सिद्धं ॥ हादिकाशस्य परमात्मत्वे एव समंजसं ८८ ब्रह्मेवा हादिकाशारव्यं लोकोऽत्रा हरहर्गतिः ॥ तथा त्वं घटते सप्तौ नान्यथा प्रत्यहं ग
 तिः ८९ घटते ब्रह्मणो लोके षष्ठीतत्पुरुषादौ ॥ कर्मधारय एवातो ब्रह्मलोकपदे हितः ९० तथा त्वं ब्रह्मलोको वाप्यस्थानमिति ब्रह्म
 लोक इति कर्मधारयपक्षे हृदयस्थाकाशारव्य ब्रह्मलोकं प्रति सर्वप्राणिनां प्रत्यहं सप्तौ गमनं घटते ९१ यथा ब्रह्मणो हि रण्य
 गभस्स्य लोकः सत्यलोकारव्यो ब्रह्मलोक इति षष्ठीतत्पुरुष समासा गीकारे तादृशे ब्रह्मलोके विदुषः सकृदेवा विरादिपथेन ग

ब्र० पू० का० दि
८१

٤٩

मनंधेटे तनाहरहा तेनाहरह ब्रह्मलोकं गच्छत्यः प्रजाब्रह्मलोकं न विंदंतीत्यहरहर्गच्छंतीति श्रुतिर्व्याकुप्येता तस्तत्पुरुषप
क्षेपूर्वपदलक्षणः श्रुतिव्याकोपश्चेति निषादस्तु पतिन्यायेन कर्मधारयपदे एव ब्रह्मलोकपदेन्यायः । तेनात्रोक्ता वहरहर्ग
ति ब्रह्मलोकशब्दोपरस्परसमभिव्याहारबलेन सौप्तिकाहरहर्गति ब्रह्माभिन्नलोक रूपार्थपर्यवसन्नो भ्रूलोपास्तिप्रकरणोपक्र
मोक्तहृदहराकाशस्य ब्रह्मात्मकतांगमयतइति । इमाः प्रजाब्रह्मलोकं गच्छंत्यो हरहरित्यादिकारिकाचतुष्टयफलितार्थः ६० सूत्राक्ष
रार्थस्तु प्रत्येहापि ब्रह्मलोकशब्दाभ्यामप्युपक्रमे ॥ ध्येयत्वेनोक्त आकाशः परमात्मेति गम्यते ६१ यथात्र प्रत्यहं ब्रह्मलोकस्य गम
नं श्रुतं ॥ तथा ह्यन्यत्रापि दृष्टं संशुल्लोगमनं श्रुतौ ६२ अन्यत्रापि द्वांदोग्यवशाध्यायाष्टमखंडेयत्रेतत्पुरुषः स्वपितेनामसता
सोम्यतदा संपन्नो भवतीति ६३ कर्मधारय एवात्र ब्रह्मलोकप्रादेहितः ॥ अस्मिन्नर्थे लिंगमिह संश्रुताहरहर्गतिः ॥ षष्ठीतत्पुरुषेदे
धोलक्षणेति च सूच्यते ६३ पूर्वपदे लक्षणे वदोषः कर्मधारय इति च चारेण द्योत्यते ६३ धृतेश्च माहिम्नोस्यास्मिन्नुपलब्धेः ३
जगद्धारणरूपस्य प्रकृताकाश आत्मनि ॥ अत्रोक्तस्य माहिम्नोस्येतरत्र श्रुतावपि । उपलब्धेश्च दहर आकाशः परमेश्वरः ६४
अथय आत्मा सेतुर्विधतिरेषो लोकानामसंभेदायेति जगद्धिधारकत्वापरंपर्यायजगत्प्रशासकत्वरूप ब्रह्मलिंगरहस्येदे
कस्यान्यत्रापि श्रुतौ बृहदारण्यकतृतीयाध्यायेष्टमे गार्गि ब्राह्मणे एतस्य बाअक्षरस्पगार्गि प्रशासने स्वर्याचंद्रमसौ वि
धृतोतिष्ठतइत्यादिना जगद्धिधारकत्वरूप प्रशासनरूपमाहात्म्योपलब्धेः प्रकृते दहराकाशः परमात्मेत्यर्थः ६४ जगत्प्र
शासकत्वेन ह्यात्मा विधितिरुच्यते ॥ वर्णाश्रमाद्यसांकर्यहृत्स्वात्सेतुरीर्यते ६५ प्रसिद्धेश्च ४ श्रुतावाकाशः शब्द

स्य ब्रह्मण्येव प्रसिद्धिः ॥ जीवे प्रसिद्धभावाच्चाकाशः परमेश्वरः ६६ कांदोग्यप्रथमाध्यायनवमखंडे सर्वाणि ह वा इमानि भूता
न्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यक्षं वत्साकाशं चैवेभ्यो ज्ञायमानाकाशः परम्यणमिति आकाशादिसर्वभूतलेशोत्पत्तिहेतुत्वे
नाकाशपदस्य ब्रह्मण्येव प्रसिद्धेऽश्वेकापि प्रसिद्धभावाच्च न जीव आकाशः किंतु परमात्मेव ॥ आकाशो वेनामरूपयोर्निर्वाहितस्य
त्रेव चतुर्दशखंडस्तुल्यंतराच्चाकाशः परमात्मा ६६ भूताकाशः प्रसिद्धोऽपि नात्राकाशतयेव्यते ॥ यावान्चाअयमाकाशस्ताव
नेषांतरास्थितः ९३ इति भूताकाश इह तूपमानतयेरितः ॥ उपमानस्योपमेयदहराकाशतानहि ९८ नहीतीत्यस्यानंतरं घटत
इति शेषः ९८ इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवात् ॥ ५ वाक्यशेषबलेनात्रयदीशोदहरोमक्तः ॥ तर्हि जीवस्यापि परामर्श
त्सदहरोस्तिह ६६ इति चेन्नोक्तधर्माणामत्र जीव असंभवात् ॥ न संभवति जीवोस्मिन्पापासंस्पर्शनादिकं ८०० एव स
प्रसादोस्माच्छरीरात्समुत्पाद्यपरं ज्योतिरूपसंपद्यस्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एव आत्मेति होवाचेत्यस्मिन् दहराकाशोपास्तिप्र
करणे स्रष्टुम्यवस्थाभिधापि संप्रसादशब्देन पलक्षितावस्थाविशेषवद्भिद् जीवस्यापि परामर्शात्स एव दहराकाशे नोपास्योत्तिति
वेन्नासंभवात् अपहतपाप्मत्वाकाशोपमेयत्वादीनां जीवोऽसंसर्वादत्र परमात्मेवाकाशः शुभसर्वस्वप्रायुक्त एवास्ति ८०० उत्तर
वेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ६ दहर्दिशोपासनोर्ध्वं तामेवोपासनां पुनः ॥ ग्राहब्रह्माहपहतपाप्मत्वादिप्रकारिकां १ चिरकालब्रह्म
वर्कगुरुशुभ्रपणादिभिः ॥ युक्तेन साधने पुंसाद्यात्मनो न्वेषणोक्तं २ विपरीतात्मावबोधनिवृत्तिर्जायते ततः ॥ स्वसंवेद्योभव
त्पात्माशास्त्राचार्योपदेशतः ३ इति व्यापयितुं विद्येयं प्रजापतिनेरिता ॥ अन्वेष्टव्यो विजिज्ञासितव्य आत्मेत्ययं विधिः ॥

ब्र०स०का०रि
८२

नापूर्वः किंतु नियमविधिरित्युक्तमाकरे ४ अन्वेष्टव्यो विचार्यः श्रोतव्य इत्यर्थः विजिज्ञासितव्यः स्वसंवेद्यतामापादनीयः स
गुणो निर्गुणो वात्या ४ विपरीतात्मा बोधनिवृत्त्येव फलप्रदा ॥ न केवलं ह्यपहतपाप्मत्वादिकारिका ॥ दहराकाशविद्येयं
फलदेति नियम्यते ५ छांदोग्यादिमाध्याये आदित आरभ्य खंडेषु दूतं दहरोकाशे पास्ति रुक्तासाविद्या विपरीतात्मबोध
निवृत्त्येव फलदानकेवलोपास्तिः फलदेति नियमयितुं सप्तमखंडो जादित्रयोदशखंडोत्तं प्रजापती इति विरोचनारव्याधिकारूपे
णोक्तोपास्तिः प्रजापतिविद्येयं च तत्रैत्यमुपक्रमः ॥ तथा हि ॥ य आत्मा पहतपाप्मा विजरो विमृत्कर्विक्रोशो विजिघत्सो
विपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सोन्वेष्टव्यः सविज्ञासितव्यः ससर्वांश्च लोकानाप्नोति सवींश्च कामान्नयस्तमात्मानम
नुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिस्त्वाचा तज्ज्ञेभये देवा अस्मरा अनुबुधिर इत्यादि ॥ तथा य एषोक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आ
त्मति होवाचे तदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति जायसाक्षी ॥ तथा य एष स्वप्ने महीमानश्चरत्येष आसेति होवाचे तदमृतमभयमेत
द्ब्रह्मेति स्वप्नसाक्षी ॥ तथा तद्यत्रेतत्कृतः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आसेति होवाचे तदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति सुषुप्ति
साक्षी ॥ य वस्तुनयसाक्ष्ये क एवेति एतं त्वेव ते भूयो नु व्याख्यास्यामीति प्रसवस्तमेतं त्वेव ते भूयो नु व्याख्यास्यामीति वाक्यावृत्या
प्रदर्शितः परमात्मा ५ सूत्रार्थस्तु ॥ ननु जीवे ह्यपहतपाप्मत्वादिसंभवः ॥ इत्युक्तं पूर्वस्त्वेयं नोपपन्नं हितवत्तु ६ इतरपरामर्श
स इति चेन्न संभवादिति पूर्वसूत्र इत्यर्थः ६ तथा हि ॥ हादिकाशोपासनोर्ध्वं प्रजापति समीरितात् ॥ विहृजीवे ह्यपहतपाप्मत्वा
दिनिरूपकात् ७ श्रेष्ठवाक्यादपहतपाप्मत्वादिकसंभवः ॥ अतो दहरोकाशो जीव एवास्ति हेति चेत् ८ प्रसवस्तमेतदमृतम

ति

रामः
८२

भयमेतद्भूतेति श्रौतप्रजापतिवाक्यप्रवणाकृतिबलादिह जीवेन पहतपाप्मत्वादिसंभवोपलब्धे एवेति पूर्वः पक्षः उत्तराच्चेति सूत्रेक
 रक्षाभिप्रेतइति भावः ८ अथाविभूतस्वरूपा त्वितिसूत्रेकदेशेनात्र समाधानमुच्यत इत्याह ज्ञानेनाविभूतनिजरूपोजीवस्त्विह
 श्रुतो ॥ उत्तमः पुरुषः प्रोक्तो न तु जीवतयेत्यतः ९ नासंभवादिति प्रोक्तो हेतुर्जनिराकृतो ॥ नासिद्धस्तेन परमात्मैव दहराकाशः
 १० एषसंप्रसादोस्माकुरीरात्ममुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्यस्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुष इति श्रुत्या विभूतस्वरूप
 स्य जीवस्य ब्रह्मत्वेनापहतपाप्मत्वादिकमुपपद्यते न तु जीवत्वेन रूपेणातिअपहतपाप्मत्वादिकं ब्रह्मलिंगमेव न जीवलिंग
 मिति नासंभवादिति पूर्वसूत्रस्थो जीवस्य दहराकाशत्वनिराकरणहेतुर्नासिद्ध इति परमात्मैव दहराकाशाख्य उपास्य इति
 भावः १० अन्यार्थश्च परामर्शः ७ न च दहराकाशवाक्यशेषप्रदर्शितः ॥ अस्ति जीवपरामर्शः संप्रसादपदरितः ॥ अतो
 न दहराकाशो जीव एवेति तत्तु ११ एषसंप्रसादोस्माकुरीरात्ममुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्यस्वेन रूपेणाभिनिष्पद्य
 ते एष आत्मेति दहरविद्यासुपाठः ॥ स उत्तमः पुरुष इति प्रजापतिविद्यासु ११ अत्यर्थे धरितसूत्रार्थस्तु स्वप्रजाग
 रितस्थानरूपदेहाभिमानकः ॥ सत्ताम्रत्वानिर्विशेषप्रकाशस्वरूपकः ॥ स पुनो संप्रसादो यस्वेन रूपेणातिष्ठति १२
 येन रूपेण जीवीयं स पुनो स स्वरूपकः ॥ स स्वयं ज्योतिराकाश उत्तमः पुरुषः स तु १२ उत्तमः पुरुषः पुरुषोत्तमः परमात्मैव
 १३ परमात्मैव पहतपाप्मत्वादिगुणोद्दिष्टः ॥ उपास्य इत्येवमर्थः परामर्श इति रितः ॥ न तु जीवोपासनार्थे तेनाकाश इहेश्वरः ॥

ब्र० स० का० टि०
८३

ए० अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तं ८ उपास्याकाशस्य हृदि हस्त्वश्रुतेरिह ॥ आकाशो हरो जीव इति चेदुत्तरं स्थणु १५ यदुक्तं यंस
माधानमत्र तत्रावस्यमिति ॥ द्वितीयपादस्याध्याधिकरणेन ह्यसूत्रके ॥ अर्भको कृत्वा दित्यत्र सूत्रेण मोपमानसतः ॥
१६ सर्वत्र प्रसिद्धोपदिशादित्यसूत्रे प्रथमाध्यायाद्वितीयपादोधिकरणे अर्भको कृत्वा तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाप्य हिमा
त्तदीदं व्योमवच्चेति सप्तमगुणसूत्रे एवं व्योमवच्चेति व्योमदृष्टांतेन मनोमयः प्राणशरीरोभारूपः ससंस्कल्प आकाशात्मेति श्रु
तिप्रोक्तमनोमयस्य शस्याल्पमनोपाधिकत्वेनाल्पमन आश्रयत्वमणीयस्त्वं च यथा समर्थितं तद्दृष्ट्वा पीतिभावः सूचीपाशा
द्यवच्छेदतच्छिद्वाभ्यां यधानमः ॥ अर्भको कोपणीयोपितथेशोऽप्यपदिश्यत इति व्योमवदित्यस्यार्थः १६ अत्रैव मारव्यायिका श्रूयं
ते ॥ तथा हि आत्मानं ह्यतुमिच्छंतो सुरा सरपती उभौ ॥ प्रजापतिं जग्मतुः सगुरुमिंद्रविरोचनौ ८९० अकुर्वाणावेव
मिथः संविदंतौ फलेष्वप्या ॥ समित्पाणी उपागता स्यात्तु ब्रह्मचर्यकं ८९८ संविदंतुल्यफलेष्वप्या वांगछावशतिसंकेतं मि
थो कुर्वाणावेव फलेष्वप्या ममेवात्रोक्तफलेन भाव्यं नास्येति वांगछाया प्रजापतिसमीपमागूय ब्रह्मचर्यकं शरीरनियं
मपूर्वकं गुरुमनः प्रसादसंपादिकां सेवां मृषतुश्चक्रुः ८९८ द्वात्रिंशद्वर्षपर्यंतं गुरुसेवनपूर्वकं ॥ ब्रह्मचर्यकरो हृष्टात्ता
तु वाच प्रजापतिः ॥ किमिच्छंतो युवामत्रोषितवृंता वृभायिति ११ तावच्चतुरपहतपाप्मत्वाद्यस्य धर्मकं ॥ विचार्योत्तमानम
परोक्षं करोति स यः पुमान् २० सर्वलोकान्सर्वकामानाप्नोतीति भवद्वयः ॥ आवेक्षंते विबुधा वसावो ब्राह्मणद्वयौ २१

रामः
८३

इति श्रुत्वा तावुवाच प्रजापतिरिदं वचः ॥ य एषोक्षिणि पुरुषो दृष्टा विज्ञायते बुधैः ॥ एष आत्मेतदमृतमभयं ब्रह्मरवात्वेति
 २२ जाग्रदृष्टारमात्मानमक्षिणं समुदीरितं ॥ अबुद्धा ब्रह्मणा प्रोक्तः कायात्मेति विबुध्यते ॥ कायात्मेति कायवानेक इति
 पप्रच्छ तु पुनः २३ यश्चक्षुषि मया पूर्वं द्रष्टा प्रोक्तः स एव हि ॥ सर्वं तिर्याग्येक एवात्मेति प्राप्य चान्विधिः ॥ सर्वेषां मध्य
 आत्मेक इति वतावुक्तवान् पुनः २४ तदा शयमबुधे वं कायात्मेति वाक्यं ॥ बुद्ध्वा तूष्णीं स्थितो हृष्टा विपरीतग्रहा वि
 भो ॥ माभूता मिति तो प्राह कृपया विश्वसृष्ट पुनः २५ उदरं शरीरं वेत्तुं मवेक्ष्यात्मानमत्र यत् ॥ भवेदविदितं तन्मां भूतमित्यब्रवी
 द्विधिः २६ यदा विदितं भूतमिति वक्तुः प्रजापते ॥ आशयो वक्ष्यमाणो न ग्रंथेनैव प्रदर्श्यते २७ देहत्वेन गृहीते स्य न रक्ते
 मादिकस्येव ॥ जलादोदृश्यते कायासंछिन्नस्य न दृश्यते २८ आगमापायिनो दंत न रक्ते मादयो यथा ॥ तथा देहोऽप्यनि
 त्यो यमागमापायदर्शनात् २९ तस्य कायाप्यनित्यत्वान्मात्मा भवितुमर्हति ॥ श्रुत्वा आत्मा त्वपहतपाप्मत्वाच्च सुधर्म
 कः ३० तस्मादनित्यदेहस्य कायाप्यात्मानदेहवत् ॥ अक्षिणः पुरुषस्त्वात्मेत्युक्तो विज्ञायते न सः ३१ आवेदयिष्यते
 रिप्तं दृष्टारं ज्ञापयाम्यहं ॥ इत्यशयोत्रा विदितं व्रतमित्युक्तिमाद्विधेः ३२ तदा शयमबुधे वं कायात्मेति वाक्यं ॥ बुद्ध्वा
 तूष्णीं स्थितो हृष्टा विपरीतग्रहा वम् ॥ माभूता मिति तो प्राह कृपया विश्वसृष्ट पुनः ३३ युवां निजगृहे यद्महार्हाभिरणां

अ० सु० का० रि०
६४

श्रुकोऽतिष्ठथोनिर्मलोत्तमत्वेदानीयुवांपुनः ३४ उदपूर्णशिरावेस्वमवेक्ष्यात्मानमत्रयत्नामवेदविदितं तन्मां ब्रूतमित्यब्रवी
विधिः ३५ यदत्राविदितं ब्रूतमिति वक्तुः प्रजापतेः ॥ आशयो वक्ष्यमाणेन ग्रंथेनैव प्रदर्श्यते ३६ तथाहि ॥ वस्त्रालं कृतिवत्स
वैयदात्मीयतयामतं ॥ सुखदुःखदितदपिकादाचित्कतयाः ३७ तेन देहस्तदीयंत कायाप्यात्मानवेनाहि ॥ अक्षिस्तु पु
रुषस्त्वात्मेत्सुको विज्ञायते न सः ३८ आवेदयिष्यतो रिशंद्रष्टारं ज्ञापयाम्यहं ॥ इत्याशयोत्राविदितं ब्रूतमित्युक्तिमद्विधेः
३९ तदाशयमबुधैर्वै कयात्मेवैरितो ममा इतीदृशतवान् देह आत्मेति तु विरोचनः ४० विपरीतग्रहोदृष्टा स्वस्वदोषेण केन
चित् ॥ प्रतिबुद्धविवेको तो कूपयाहविधिः पुनः ४१ य एषोक्षिणि पुरुषो द्रष्टा विज्ञायते बुधैः ॥ एष आत्मेतदमृतमभयं ब्रह्म
खान्विति ॥ जाग्रदृष्टारमक्षिस्तु मात्मानं प्रोक्तवान्विधिः ४२ तदाशयमबुधैर्वै स्वस्वदोषेण तावुभौ ॥ कयादेहं क्रमात्का
त्मात्मानं स्वस्वो प्रजे गतुः ४३ तावप्रबुद्धे गच्छंतो दृष्ट्वा प्राह प्रजापतिः ॥ देवता अथवा देत्याय एतां बुद्धिमाश्रिताः ४४ अक
कृतार्था भविष्यंति तस्माह प्रजापतिः ४५ कृतार्थं तो मन्यमानो देस्यानाह विरोचनः ॥ देह आत्मा देहमेव रक्षन्संप्रजय
न्निमं ॥ अमुंच लोकमाप्नोति देहात्मज्ञानवानिति ४६ तस्मादद्यापि लोके स्मिन्नददानमयज्ञं ॥ अश्रद्धयानमस्त
रायमिति प्राकुरायकाः ४७ तत्संप्रदायगालोके सद्वस्त्राभरणादिभिः ॥ संस्रुर्वीति विमाने तमारोप्य प्रेतविग्रहं ॥ जे
प्यंतो जयमेतेनामुं लोकमिति मन्वते ४८ प्रतिबुद्धविवेको तो निजदोषेण केन चित् ॥ ब्रह्मचर्यं विनानेतो सुखं

रामः
८४

तौ भववेष्यतः॥ इति ध्यात्वा स्वमनसितावुपोक्षितवानुविधिः ४७ छायात्मज्ञानवानिन्द्रस्त्वप्रायेव निजान् स्मरान्॥ वि
ज्ञाताया आत्मतया छायायां दोषदृष्टिमान्॥ भूत्वा पुनः समित्याणि प्रजापतिमुपागमत् ४८ सार्धं विरोचनेनेन्द्रसमाहितम
नाभवान्॥ गतः पुनः किमायात इति प्राह प्रजापतिः ४९ इन्द्रः प्रोवाचागतोऽस्मि दोषदृष्टिवशादिति ५० तथाहि छायात्मा भ
गवानास्मिंश्चरीरसाध्वलंकृते॥ यथा देहस्तथा भाति सदृस्त्रे विमलीकृते ५१ सदृस्त्रे विमलीकृते साध्वलंकृते वा स्मिंश्चरी
रयथा देहो भाति तथा छायात्मा भातीत्यर्थः ५२ एवमेव शरीरे स्मिन्स्वभासा विलोचने॥ छिन्नांगे धेवि भवति यथा दे
हस्तथेव सः ५३ सः छायात्मा ५४ शरीरनाशमन्वेष्ट्वा छायात्मापि विनश्यति॥ अतो देहात्मविज्ञाने छायात्मा वगमेविका॥
भोग्यं फलं न पश्यामि भोक्तुरवा भवत्युत्तः ५५ भोग्यं फलं यत्प्रागुक्तं स सर्वं श्रवणं लोकानां प्रोतिसचां श्रवकामान्यस्त
मात्मानमनुविद्या विजानातीति भगवतो वचो वेद्यं त इति ५६ अतः समित्करो हत्वा मात्मानं प्रष्टुमागमं॥ इतोऽवचने
श्रुत्वा तमुवाच प्रजापतिः ५७ तथाहि इन्द्रस्त्वेष आत्मानं छायेत्यवगतं हियत्॥ तदेव मेव स्फुटं इन्द्रं पुनः प्राह प्रजापतिः ५८
योक्षिण्युक्तो मया पूर्वद्रष्टात्मा ह्येनमेव तं॥ पुनर्वक्ष्याम्यविज्ञातं त्वया दोषेण केनचित् ५९ वसक्तुं ब्रह्मचर्यं पुनर्द्वाविंश
तं समा॥ इति प्रजापतेर्वाक्यं तदा कपर्यं कृतव्रतं॥ आत्मानं ज्ञातुमिच्छंतीति इन्द्रमाह प्रजापतिः ५७ तथाहि य इन्द्र आत्माप
हतपाप्मत्वाद्यधर्मकः॥ य एषोक्षिणि पुरुषो दृश्यते त्विति वर्णितः ५८ सैवैष स्वप्न आत्मीयः पूज्यमानो मनोरमान्॥ स्त

प्रदृष्टानुभवतिविषयान्स्वप्ननिर्मितान् ५० स एष एव सर्वेषां इति संदिता स एष दाशरथीराम इति सादिवत् सोऽविलोपेचेत्यादयः
 रणमिति स पादससाध्यायीरुसूत्रेण सुलोपः ५० एष आत्मेतदमृतमभयं ब्रह्मरवाच्येति ॥ इति प्रजापतेर्वक्तव्यं तदा कथं स्मरन्धि
 पः ६० देहकायातिरिक्तं तं स्वप्नं देहमेवाहि ॥ बुद्ध्यात्मानं स्वप्नं चित्तो जगामाभिमतं दिशं ६१ अप्राप्येव स्फुरानिंदः स्वप्नदेहा
 त्मदर्शने ॥ दोषं दृष्टुं परावृत्य प्रजापतिमुपागमत् ६२ मद्यवन्मदूचनतः समाहितमना भवान् ॥ गतः पुनः किमायात इति प्रा
 ह प्रजापतिः ॥ इंद्रः प्रोवाचागतोऽस्मि दोषदृष्टिवशादिति ६३ तथाहि ॥ जाग्रद्वाज्रं यद्यपीदमंधं स्वप्नमपि सः ॥ स्वप्नदेहा
 त्मकोऽस्यात्मानं धोऽस्वप्नमश्नुदृश्यते ६४ न दुष्यत्यस्य दोषेण न बध्नेनास्य हन्यते ॥ देहस्वप्नम्येण न स्वप्नोऽपि दोषोऽत्र दृश्यते ६५
 स्वप्नं स्वप्नं नासाविलोचनत्वं ६५ तथाहि ॥ स्वप्ने विद्राक् यंती व घ्रंती वै नो हे केचन ॥ किं चाप्रियस्य वेत्ते वरोदिति वैषदृश्यते ६६
 विद्राक् यंती भीषयंती ६६ घ्रंति त्वेवेत्येवकार इयार्थक इह श्रुतो ॥ इव शब्देः साहचर्यादिति व्याख्यातमाकरे ६७ आकरोरत्रा
 दिस्त्वनिस्तत्सदृशे प्रकृतश्रुत्यर्थव्याख्यानरूपे भगवत्पादीयछांदोग्यभाष्ये व्याख्यातं ६७ अतः स्वप्नं देहात्मविज्ञाने दो
 षदर्शनात् ॥ भोग्यं फलं न पश्यामि भोक्तेः शोकादिमत्त्वतः ६८ पृष्ट्वा आत्मा त्वपहन पाप्मत्वाद्यष्टधर्मकः ॥ त्वया वर्णित इत्यर्थः
 कथयंति भवदूचः ६९ अतः समित्यागिरहमात्मानं प्रष्टुमागतः ॥ इतीदं वचनं श्रुत्वा तमुवाच प्रजापतिः ७० इंद्र त्वेष स्वप्नो न
 च त्वमेव गतं तु यत् ॥ तदेव मे वेत्स्यसे इंद्र पुनः प्राह प्रजापतिः ७१ योऽक्षिप्युक्तः स्वप्नगः स दृष्टात्मा ह्येन मेव तं ॥ पुनर्वक्ष्याम्यविज्ञा

तत्त्वयारोपेण केनचित् ७२ वसकर्तुं ब्रह्मचर्यं पुनर्द्वित्रिंशतं समाः॥ इति प्रजापतेर्वक्ष्यंतदाकर्ण्य कृतं ज्ञानं॥ आत्मानं ज्ञातु
मिच्छंतमिन्द्रमाह प्रजापतिः ७३ तथा हि य उक्त आत्मा पहत पाश्र्वाद्यष्टधर्मकः॥ य एषोक्षिणि पुरुषो दृश्यते चित्तिवर्णितः
७४ स एष स्वप्न आत्मीयैः पूज्यमानो मनोरमान्॥ स्वप्नद्रष्टा नुभवति विषयान् स्वप्ननिर्मितान् ८७५ अत्र श्रुतौ यत्रेति
पदं जाग्रत्स्वप्नपरा मर्शं तत्र तं परमव्ययं ७५ स एष सुप्तो निखिलः संप्रसन्नस्वरूपकः॥ न विजानाति वै स्वप्नं मनोवृत्तेर
नुद्भवात् ७६ संप्रसन्नो नुद्भूतस्वरवदुःखः सन्नज्ञानसाक्षित्वेनाज्ञानवृत्तिभिः स ह्यसुखानुभविता सुप्तो संप्रसीद
तीति प्राज्ञो जीवः सुषुप्तिद्रष्टा संप्रसादशब्देन श्रुता बुध्यते ७६ एष आत्मेतद् दमृतमभयं ब्रह्मरवात्विति॥ इति प्रजापतेर्व
क्ष्यंतदाकर्ण्य सुराधिपः ७७ सविशेषज्ञानशून्यो ह्यविद्रूपो विरेचिना॥ आत्मीय इति विशेषप्राब्रज्जीवांतमानसः ७८
अप्राप्यैव सुराणिन्द्रो ह्यविद्रुपा ह्यदर्शने॥ दोषदृष्ट्या परावृत्य प्रजापतिमुपागतः ७९ मध्वबन्धवन्नतः समाहितमना भव
न्॥ गतः पुनः किमायात इति प्राह प्रजापतिः॥ इन्द्रः प्रोवाचागतोस्मि दोषदृष्टिवशादिति ८० तथा हि॥ नाहं खल्वयमित्या
दिवचनैर्दोषमुक्तवान्॥ अहेतितु निपातोयं रवेदार्थक इह श्रुतौ ८१ यथा जाग्रत्स्वप्नकाले ह्यहमस्मीति बुध्यति॥ इमान्निष्ठ
तानीत्येवं सुषुप्तौ नैव बुध्यति ८२ अतो विनाशं संप्राप्त इव भातिसुषुप्तिगः॥ एष आत्मेतद् दमृतमिति तत्तत्त्वयारवबु ८३

अ० स० का० ग०

८६

अतः कारणदेहात्मदर्शने दोषदर्शनात् ॥ भोग्यं फलं न पश्यामि भोक्तृदृष्टेरभावतः ८४ दृष्टेर्भोग्यफलविषयकज्ञानस्याभावात् ८४ अतः समित्करोहत्वा मात्मानं प्रष्टुमागतः ॥ इतीदं वचनं श्रुत्वा तमुवाच प्रजापतिः ८५ इन्द्रकारणदेहोयं नात्मेत्यवगतं तु यत् ॥ तदेव मे वै लक्ष्मिं पुनः प्राह प्रजापतिः ८६ पर्याये स्त्रिभिरप्येकमेवात्मानं मये रितं ॥ पुनर्वक्ष्याम्यविज्ञातं त्वया दोषेण केनचित् ८७ पर्यायत्रितयप्रोक्तादस्मादन्यं न कंचन ॥ आत्मानं संप्रवक्ष्यामि व्याख्यास्याम्येन मेवाहि ॥ अन्यत्र शब्दस्यैवान्यमित्यर्थो भाष्ये रितः ८८ पर्यायत्रितये ब्रह्मचर्याचरणतस्तव ॥ अल्पो वशिष्ठो दोषोक्तिस्तदोषस्यापनुत्तये ॥ वसक्तुं ब्रह्मचर्यं पुनः पंचसमाह ८९ इति प्रजापतेर्वाक्यं तदा कपर्यकृतव्रतं ॥ आत्मानं ज्ञातुमिच्छतामिदमाह प्रजापतिः ९० वर्षाप्येकशतं हिंदोषात्मज्ञानस्यालिप्तया ॥ प्रजापतेः समीपे वै ब्रह्मचर्यचचारह ९१ अतो नास्तेव पुरुषा र्थातिरं ज्ञानतोधिकं ॥ निरंकुशगनंदहेतुरिति प्रादुर्मेनीषिणः ९२ उक्तं यदिद्रमाहोति विशदीक्रियते हितं ॥ तथा हि ॥ इदं शरीरं मय्येव न सत्यं ग्रस्तं हि मृत्फना ॥ अशरीरस्यामृतस्य तदधिष्ठानमात्मनः ९३ स्वाधिष्ठानेशरीरोऽस्मिन् विशन्नात्मेव सर्वदा ॥ प्रियाप्रियाभ्यां ग्रस्तः स शरीरोऽहमिति भ्रमं ९४ शरीरेण सहाहमिति शरीरतादात्म्यभ्रान्तिप्राप्तः स न प्रियाप्रियाभ्यां पर्यायेण सर्वदा ग्रस्तो बभूवेत्यर्थः ९४ शरीरत्रयेतादात्म्यमापन्नस्य कदापि न ॥ प्रियाप्रियवियोगोऽस्ति तद्धीनं स्य शतानते ९५ तद्धीनं शरीरत्रयतादात्म्यभ्रान्तिरहितं सच्चिदानंदस्वरूपोऽहमित्यात्मानं जानंतं ते प्रियाप्रियेन स्पृशतोन

रामः
८६

संस्तुज्यतः ६५ स्पर्शास्पृशौ सितो दृष्टौ लोके नैवासतः क्वचित् ॥ अतः सौम्यसन्नेव नासन्नात्मेति बोध्यते ६६ बोध्यते अश
रीरं वा वसंतं प्रियाप्रियेन स्पृशतः ॥ अतो वै स शरीरं प्रियाप्रियाभ्यां ॥ इति श्रुतिभ्यां शक्यते ॥ तेन विनाशमेवापीतो भवति ना
हमत्र भोग्यं पश्यामीदृशं शयप्रश्नस्योत्तरं तत्तत्प्रायमिति भावः ६६ निरुपाण्याद्यंगहीना अशरीरा उदाहृताः ॥ अशरीरो वायु
श्च तन्तथा विद्युद्ब्रूलाहकः ६७ अभ्रं निरुदको मेघः ॥ बलाहकः सजलः ६७ यथैतान्यशरीराणि रवस्तानि रवसरूपतां ॥ संप्राप्या
ध्वाकाशतया दृश्यं तेशरदादिषु ६८ तान्येव शिशिरापो यवैर्लक्ष्यमवाप्स्यन्वा ॥ सावित्रं त्रैलोक्यं ज्योतिः प्राप्त तप्तानि
तेन वै ६९ तेन सावित्रं ज्योतिषा तप्तानि ६९ स्वेन रूपेण वर्षतीति वा विभो वं प्रजंति वै ॥ एवमेवैष जीवस्तत्त्वमसीति प्रबोधि
तः ॥ एतच्छरीरं त्रितयेत्यक्ताहं ममताग्रहं ७० स्वयं प्रकाशमात्मानं साक्षादेवानुभूय वै ॥ आविर्भवत्यात्मरूपेणैव नागं
तुकात्मभिः १ योभिर्निष्पद्यते स्वेन रूपेणावाधितेन सः ॥ व्याकृता व्याकृतात्मभ्यामुत्तमः पुरुषः खलु २ यस्मात्क्षरम
तीतो ह मक्षरादपि नोत्तमः ॥ अतोऽस्मि लोके वैदेच प्रथितः पुरुषोत्तमः ३ इत्तमोयः पुरुषो गीतास्महरिणोरितः ॥ तदस्मि
देमुक्तजीवेन वा श्रुत्यात्र बोध्यते ४ विलीनकरुणायामः सुषुप्तो संप्रसीदति ॥ इति जीवः संप्रसादशब्देनैव विवक्षितः ५
प्राप्ते विदेहकैवल्ये संप्राप्य निरविलम्बतां ॥ तस्मिन् सर्वस्यात्मभूते स्वस्मिन्स्तादात्म्यतो वसं ६ सः संप्रसादः ॥ तत्र तस्मि
न्वास्मिन् स्वेन रूपेण स्वच्छतया सर्वात्मभूतः संपर्ययति जक्षणादिरूपविहारेण विहरतीति स इत्यस्य पर्ययतीति तितुं

तेनाग्रिम तृतीयश्लोकत्वेनान्वयः ६ क्वचित्तत्तज्जीवरूपेहिसन्भक्ष्याणिमहयन्त्राग्राप्तास्यभीक्षितान्कामान्निखिलस्यात्मता
वतः ७ क्वचित्संकल्पमात्रेण संभूते ब्रह्मलोकिकैः ॥ स्त्रीभिर्यानेर्जातिभिर्वाक्रममुक्तस्वरूपतः ॥ मनसेवकीर्तमानोरममाणश्च
तैः सह ८ स्त्रीपुंसयोः सन्निकर्षादिदं जातं निजं वपुः ॥ अस्मरन्नेविहरति परब्रह्मस्वरूपतः ॥ ९ ययेकामाः श्रेष्ठजीवैरनुभूता भवं
ति ते ॥ सर्वात्मभूतमुक्तेन संबध्यत इति श्रुतिः ॥ ब्रह्मविद्यामरुच्यर्थमात्मज्ञानं प्रशंसति १० अथ ॥ सिंहावलोकनन्यायात्प्रसिद्धमनो
गतं ॥ तालातदुत्तरं वक्तुं ग्रंथ आरभ्यते विमः ११ तथा हि य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते विबुधैर्धिया ॥ १२ आत्मेतदमृतमभयं ब्रह्म
रत्नान्विति १२ यदुक्तं तत्र सकथं साक्षादक्षिणि दृश्यते ॥ तद्वक्तव्यमिति प्रश्ने प्राहोत्तरं विदं विधिः १३ प्रश्ने इन्द्रमानसप्रश्ने १३
तथा हि यथारूपं वक्ष्यते वोढुमश्वेथवावृषः ॥ तत्र प्रयुक्तो भवति तथा प्राण इदं वपुः १४ सदा चेष्टयितुं गात्रं प्रयुक्तः पर
मात्मनो ॥ देहेनादेहिनां कर्मफलभोगमभीप्सता १५ देहोऽस्मिन्निन्द्रियद्वारा हृदि वृत्तिरुदेति या ॥ दर्शनश्रवणाद्याख्या
या प्राप्तातिविषयं हि यो १६ तदुक्तं विद्यारण्यपादैः ॥ बुद्धितेत्सु चिदाभासो द्वावपि व्याप्नुतो घटा ॥ तत्राज्ञानं धियानशेष
दाभासेन घटः स्फुरेदिति १६ तयोपलक्षितं ज्ञानं तत्तद्विषयकं ह्येतत् ॥ प्रतीयते चक्षुरादेव्यापारे दर्शनादिभिः ॥ स आ
त्मतिरव्यापयितुमथ यत्रैकपक्षः १७ घटादिविषयकदर्शनादिवृत्तिसाक्षियत्त्वात्तत्स्वप्रकारं केवलं बोधमात्रस्य
रूपं विषयोपलक्षितं स आत्मतिरव्यापयितुमित्यर्थः ॥ यास्मिन्स्यास्मिन्वास्ति लोकबोधस्तत्तदुपेक्ष्यो ॥ यद्बोधमा

तंतुस्तेत्येवंधीर्ब्रह्मनिश्चयइतिविद्यारण्यपादः। नित्यसिद्धेज्ञानेतत्तदिन्द्रियद्वाराज्ञानविषयेचविषयविषयिभावापाद
 कादर्शनश्रवणादयोः। करणवृत्तिविशेषरूपव्यापारालोकज्ञानत्वेनोपचर्यतेनतुतेज्ञानस्वरूपाः। शानंतुचिद्रूपसाक्षित्वेनो
 पलक्षितब्रह्मैवेतिवेदांतसिद्धांतः। अथयत्रेतदाकाशमनुविषण्णमथयोवेदेदंजिघ्राणीतिअथयोवेदेदमभिव्याहराणीत्यादिप्र
 तिवाक्यं श्रूयमाणाअथशब्दाआत्मस्वरूपावबोधकदर्शनश्रवणावघ्राणनादिलिंगानामध्येएकैकस्याविस्वातेयेणात्मावबोधक
 त्वपरवाक्याभ्येतकाः१७ अथयस्मिन्देहएतत्कृष्णतारोपलक्षितं। सूर्यिरात्मकमाकाशंतानुगतमिन्द्रियं। चक्षुःसआत्मातस्यः
 सनूचाक्षुषःपुरुषोमतः१८ तत्कर्तृकरूपिवस्तूपलब्धपरनामकं। यद्दर्शनंतदुत्पत्तौकरणंचक्षुरिन्द्रियं१९ अनेनाथयत्रेतदाकाशमनु
 विषण्णंचक्षुःसचाक्षुषःपुरुषोदर्शनायचक्षुरितिश्रुत्यर्थःसंगतोभवति। अनुविषण्णंअनुगतं१९ उक्तोयोहृद्यपहतपाप्मत्वाद्यधम
 कः। परमात्माकाशसंशोयद्रूपोजीवउच्यते२० एषसंप्रसादोस्माच्छरीरात्ममुत्थायपरंज्योतिरुपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्यतेसउत्त
 मःपुरुषः। तत्त्वमसिश्चेतकेतोसयोहवैतत्परमंब्रह्मैवेदब्रह्मैवभवतीत्यादिश्रुतिभिरितिशेषः२० योवस्थात्रितयेसाक्षीसएवात्मात्रच
 क्षुषि। दर्शनारव्येनलिंगेनद्रष्टेतिज्ञायतेबुधैः२१ श्रुत्यानयाक्षिपुरुषोदृश्यतेज्ञानिभिःकथं। इतीदमानसप्रश्नोत्तरंभवतिकीर्तितं२२
 द्रष्टृत्वेनाक्षिणविज्ञातस्यात्मनोज्ञानरूपता। नतुज्ञानाश्रयोरूपभिरव्यापयितुविधिः। स्वरूपमात्मनःप्राहयोवेदेतिपुनःपुनः२३ योवेदे
 दंजिघ्राणीति१ योवेदेदमभिव्याहराणीति२ योवेदंशृणवामीति३ योवेदेदंमचानीति४ सआत्मेतिपुनःपुनराहेत्यर्थः२३ दृश्यदर्शनका

ही

दे

य

ब्र. सू. का. टि.
८६

लैबिनात्मसत्ताज्ञानकर्तृत्वा। नव्यापृततयासूर्यप्रकाशस्यैवकर्तृता २४ प्रकाशरूपसूर्यस्यदृश्यदर्शनकालिका। स्वरूपसत्तालोकेहीष्टा
प्रकाशनकर्तृता २५ एवंद्रष्टेत्यत्रात्मनोदर्शनकर्तृता बोध्येतिभावः। नव्यापृततयाकर्तृतानव्यापारवलेनेत्यर्थः। दर्शनायचक्षुरित्येवेति
यार्थसंनिकर्षजन्या। नित्यसच्चिद्रूपतानावच्छेदिकातः करणवृत्तिर्दर्शनं। द्रष्टेत्यत्रतुनित्यज्ञानमेवदर्शनत्वेनविवक्षितं। द्रष्टेत्यस्यज्ञानाभि
नसत्तायास्तादात्म्येनाश्रयआत्माइत्यर्थः सविताप्रकाशकइतिवत्। प्रकाशकइत्यस्यद्रष्टृप्राणिनिष्ठदृश्यदर्शनकालीनप्रकाशसत्ताश्र
यः सवितेत्यर्थः। द्रष्टेत्यत्रदृशिधातोर्दृश्यदर्शनकालीननित्यज्ञानाभिन्नसत्तायालक्षणातादात्म्येनतदाश्रयस्तुअत्ययार्थः। धातूपात्तव्यापा
राश्रयत्वंहिवेयाकरणमतेकर्तृत्वं। यथानैयायिकमतेहस्याश्रयत्वंकर्तृत्वंरथोगच्छतीत्यत्ररथेकतेर्वाधातुल्योव्यापारेणलक्षणाएवं
द्रष्टेत्यत्रद्वौरुक्तसत्तायालक्षणातः करणवृत्तिरूपदर्शनस्यात्मनिबाधातु २५ जिघ्राण्यभिव्याहराणिमन्त्रानिष्ठणवानिच। इतिथ
स्त्रिपुण्ड्रिवेदसआत्माज्ञप्तिमात्रकः॥ २६॥ त्रिपुण्ड्रीदृश्यदर्शनदर्शनाश्रयाहंकारात्मकद्रष्टात्मकानांपुटानामंशानांसमाहारंयोवेदसआ
त्मा। दृश्यदर्शनसत्तानपरपर्यायवेदनसत्तायास्तादात्म्येनाश्रयत्वमेववेदनकर्तृत्वं॥ अतएवज्ञप्तिमात्रस्वरूपः॥ २६॥ मनोस्यदेवंकरणमेत
रेरिन्द्रियैःसमं॥ यतस्त्रैकालिकान्तःस्थबाह्यार्थज्ञानसाधनं॥ चक्षुःसर्वमनेनेतिचक्षुरित्युतेमनः॥ २७॥ चक्षुर्जानाति ॥ २७॥ सर्वज्ञइ
त्येवमनेनमनसाखिलान्॥ वेत्येकदेवविषयान्निजसंकल्पमात्रज्ञान्। इतिदेवंचक्षुरितिमनःश्रुत्यानयोच्यते॥ २८॥ मनोदेवंचक्षुरि
रित्यनयामनेस्यदेवंचक्षुरितिश्रुत्योच्यते। योगिनोद्विविधाः प्रोक्तायुक्तयुज्जनाभेदतः। युक्तस्यसर्वदाभानंवितासहकृतापरः। इत्यभियुक्तात्ते

त्य

क ८६

खिलार्थदः अवस्थासाक्षिबोधार्थमवस्थात्रयमीक्षितं ॥ १३८ ॥ एतेन स सर्वो ॥ श्रुलोकानामोतिसर्वो ॥ श्रुकामान्यस्तमात्म
 नमनुविद्यजानातीति ह प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाचेति श्रुतेरर्थः संगृहीतो भवति ॥ प्रजापतिरुवाचेति वाक्याभ्यासो दह
 रविद्यासमाप्त्यर्थः ॥ प्रथमपादादितृतीयपादीयचतुर्थे क्षतिकर्माधिकरणान्तकारिकाः ॥ १८ ॥ १६ दहराधिकरणे पंचमेकारिकाः
 १२२ तैत्तिरीयनारायणोपनिषद्दहरोपास्तिसंग्राहकवृत्तानि ॥ ३६ आदितः संकलनायां कारिकाः १७४ दहरविद्यासमा
 ल्प्यनंतरं यामाच्छबलं प्रपद्ये शबलं प्रपद्ये श्वइवरोमाणि विधूय पापं चंद्रइवराहो मुखे वात्प्रमुच्येत्यादिः खंडिका द्वयात्मका
 मंत्राभ्यायः पावनोजपार्थश्च ध्यानार्थो वेत्त्युक्तं छांदोग्यभाष्ये ॥ तस्यैतं ॥ द्रुमा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवेमनुः प्रजाभ्य
 आचार्यकुलाद्देहमधीत्ययथाविधानं गुरोः कर्मातिरेकेणेत्यादिः पंचदशी अष्टमाध्यायचरमखंडिका विद्याग्रहणसंप्रदा
 यप्रदर्शनार्थः ॥ अत्र ब्रह्माहिरण्यगर्भः परमेश्वरो वास प्रजापतये स्ववंश्याय ब्रह्ममरीच्यादिस्वपुत्रादिद्वारा कश्यपाय सस्वपुत्रविस्वदा
 रामनेवैवस्वतारव्याय सप्तमनेव स प्रजापयः स्वपुत्रे स्वाकादिद्वारा तस्यैतदध्यात्मज्ञानमुवाच ॥ तदुक्तं गीता चतुर्थीध्यायादौ ॥ इमं विवस्व
 तियोगं प्रोक्तवानाहमव्ययं ॥ विवस्वात्मनेव प्राहमनुरिक्षा कवे ब्रवीत् ॥ एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुरिति ॥ ७३ ॥ श्री ॥ इति उपाठ
 नुसारेण श्रीविद्यारण्यपादव्याख्यातायास्तैत्तिरीयनारायणीयोपनिषदोमध्ये प्रोक्तं दहराकाशोपास्तिसंप्रकरणं लिख्यते ॥ तथा हि ॥ दहरं वि
 पाभं परवेशमस्तत्तद्वत्सुंडरीकपुरमध्यस्थं ॥ तत्राविदहरंगगनं विशोकस्तस्मिन्पदतस्तउपासितव्यं ॥ १ ॥ यावद्दोषस्वरः प्रोक्तो वेदोते

ब्र०स०का०टि०
६०

नप्रतिष्ठितः॥ तस्य प्रकृतिर्लीनस्य यः परैः समो हेश्वरः॥ २॥ सहशीर्षदेवं विश्वाक्षं विश्वशंसुवं॥ विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं प्रसु॥ ३॥
विश्वतः परमं नित्यं विश्वं नारायणं हरिं॥ विश्वमेवेदं पुरुषस्तद्विश्वमुपजीवति॥ ४॥ पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं राश्वतः सुप्रसूतिं॥
नारायणं महाज्ञेयं विश्वात्मानं परायणं॥ ५॥ नारायणं परं ब्रह्मतत्त्वं नारायणः परः॥ नारायणं परो ज्योतिरात्मानारायणः
परः॥ ६॥ यच्च किंचिज्जगत्स्य स्मिन् दृश्यते श्रूयते पिव॥ अंतर्बहिश्चित्तं सर्वव्याप्य नारायणः स्थितः॥ ७॥ अनेतमव्ययं कविः
समुद्रांतं विश्वशंसुवं॥ पद्मकोशप्रतीकांशं हृदयं चाप्यधोमुखं॥ ८॥ अधोनिष्ठ्यावितस्यातेनाभ्यामुपरितिष्ठति हृदयंतद्विज
नीयाद्विश्वस्यायतनं महत्॥ ९॥ संततं शिराभिस्तुलंब्या कोत्रासन्निभं॥ तस्यांते स्फुरिः सूपमंतस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितं॥ १०॥
तस्य मध्ये महानग्निर्विश्वार्चिर्विश्वतोमुखः॥ सोग्रभुग्विभजनूत्विष्टन्नाहारमन्तरः कविः॥ ११॥ संतापयति स्वं देहमापा
दतलमस्तकं॥ तस्य मध्ये वह्निश्शिरा अणीयोर्ध्वोऽव्यवस्थिता॥ १२॥ नीलतोयदमध्यस्था विद्युल्लेखेव भास्वरा॥ नीवारशूकर
संलपं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिण्डं॥ वत्तन्वीपीताभास्वत्तनूपमा॥ १३॥ तस्याः शिरायां मध्ये परमात्मा व्यवस्थिता॥ स ब्रह्मा स जि
वः सेंद्रः सौक्ष्मः परमः स्वराट्॥ १४॥ कृतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिण्डं॥ ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं विश्वरूपाय वै नमः॥ १५॥ इति
पंचदशमं ब्राह्मिकं नारायणीयं॥ पविषद्गतादहराकारा संज्ञिका सगुणब्रह्मविद्या॥ सहस्रशीर्षमित्याद्यैरुक्तं तत्परेशि
तुः॥ पद्मकोशप्रतीकाशमित्याद्युक्तप्रकारतः॥ १६॥ चिंतयेदिति तास्यैर्मन्त्रास्योपासितुर्मुनेः॥ उपास्येदेव वर्यस्य प्रणयैर्मन्त्र

रामः
६०

युक्तैश्चरसाहर्षैश्चर्यप्राप्तः क्रममुक्तश्चासौऽकामयतबहुस्यां प्रजायेयेति ॥ सतपोत्तप्यत । सतपस्तप्त्वा ॥ इदं सर्वमसृजता यदिदं किंचिद
 तितेत्तिरीयश्चुतेर्जगतईशसंकल्पप्रभवत्वं । तप आलोचन इति धातुः ॥ सतपोऽतप्यतेत्यत्र । नतु तपसतापा इति धातुः ॥ २८ ॥ यो हि मुक्तो ब्रह्म
 वमापन्नो ब्रह्मविद्यया । अनाद्यविद्यारचितदेहं द्वियमनोऽस्मिभिः ॥ वियुक्तैर्व्योमं च ॥ योऽपि निखिलात्मकता ॥ २९ ॥ ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति व
 ति श्रुते ब्रह्मस्वरूपस्यापि जगत्स्य ब्रह्मत्वमवतोल्य विद्यया तत्त्वमसीत्यादि महाकाव्यजन्यग्राह्यब्रह्मास्मीति निर्विकल्पकचरमवृत्तिरेव ब्र
 ह्मभावावाप्तिर्विस्मृतकंठमणेः स्मरणमेव कंठमणिप्राप्तिरिति वत् । देहं द्वियादिभिः । जीवोपाधिभिर्वियुक्तैर्व्योमं च ॥ योऽपि निखिलात्मना मासः प्राप्नो भवतीति सवा एष एतेन देवेन चक्षुषामनसोत्तान् कामान्यश्च नूरमते य एते ब्र
 ह्मलोक इति श्रुतिगतस्य स इति तदस्य विवक्षितार्थः ॥ यो हि मुक्तो ब्रह्मभावमापन्न इति सार्धकारिकया दर्शितो भवति । सवा एष इति श्रुत्यर्थस्त्वग्निसंग्रहेनोच्यते ॥ २९ ॥ सर्वैर्मुक्तो ह्येष आत्मा काशारव्यः परमेश्वरः । देवेन चक्षुषेतेन मनसोपाधिना क
 त् । साक्षी सन् विषयानेता स पश्यन्नमते सिद्धिः ॥ ३० ॥ देवचक्षुर्भूतमन आरव्य उपाधिश्चिच्छक्तिः । सर्वात्मको मुक्तो देवचक्षुर्भू
 तमन उपाधिना परमेश्वरव्यवहारभाग्भूत्वा सर्वजगत्साक्षी सन्न निशंरमते । विश्वं दर्पणदृश्यमाननगरी तुल्यं निजां तर्गतं पश्य
 न्नात्मनि मां यथा बहिरिबोद्धत यथा निद्रया यः साक्षात्कुरुते प्रबोधसमये स्वात्मानमेवाह्वय । परास्य शक्तिविविधैव श्रूयते स्वाभा
 विकीतानवलक्रियाचेति श्वताश्वतरश्रुतिः । लसकरणः स्वराजखिलकारकशक्तिधर इति भागवतश्रुतिगीता ॥ ३० ॥ क एतेषां तत्संप

श्यन्नमतइत्यव्यतइत्याकांक्षायांताविषयान्विशिनष्टिश्रुतिर्येतेब्रह्मलोकइतितदेतत्कारिकयासंगृह्यतिब्रह्मैवलोकइति
 ब्रह्मैवलोकोयस्तस्मिन्न्यएतेनिजमायया। संकल्पजन्याविषयास्तान्यश्यन्नमतेनिर्वा ३१ इतीदं प्रतिप्रजापतिर्दहरविद्यामुप
 दिश्यतांविद्यां सर्वान्यविशेषेणोपदेष्टुमुपक्रमतइतितात्पर्येणाहश्रुतिस्तंवाएतमित्यादिनेतिप्रजापतिरुवाचेत्यंतेनेत्याह
 तंवाएनामितिर्निर्वा ३२ तंवाएनमुक्तजीवस्वरूपमखिलेश्वरं। हार्द्राकाशाख्यमात्मानंदेवेंद्रप्रमुखामराः। उपासतेत्यपहतपाप्मत्वा
 यष्टधर्मकं ३२ एष आत्मापहतपाप्मा १ विजरो २ विमृत्युः ३ विशोको ४ विजिघत्सो ५ पिपासः ६ सत्यकामः ७ सत्यसंकल्पः ८
 सोऽन्वेष्यः सविजिज्ञासितव्यइत्युपक्रम्यतंवाएतंदेवा आत्मानमुपासतइत्यंते ३२ तस्मादुपासनात्तेषांकराणां निखिला
 अपि। प्राप्ता लोकास्तथा सर्वकामाः संवत्यमात्रतः ३३ एतेन तस्मात्तेषां सर्वचलोका आत्ताः सर्वचकामा इति श्रुतेरर्थः संगृ
 हीतो भवति ३३ एवंयः पुरुषो लोके ज्ञात्वा चार्थोपदेशतः। विचारेण तमात्मानमुपरोक्षं करोति वै। स सर्वात्मतया सर्वा लोका
 न्कामानुपैति हि ३४ यस्तूपास्ते तमात्मानं सहि संकल्पमात्रतः। सर्वा लोका न् सर्वकामानाप्नोति क्रममुक्तिः ३५ इति प्रजा
 पतिर्ज्ञेयब्रह्मविद्यासंगर्भिता। दहरोपास्तिमाहेति श्रुतिराह हि तैषिणी ६६ इयमारव्यापिकां दोग्याष्टमाध्यायगाम
 या। विरता भगवत्यादकृतभाष्यानुसारतः। ३७ आत्मापहतपाप्मादिः परमात्मा परपुमान्। दहराकाशं संज्ञोत्रोपास्य उक्ते

उच्यते ॥ २ ॥ वेदव्याख्यानविज्ञाश्रीविद्यारण्यमुनीरितः श्रुत्यर्थः कथ्यतेस्माभिः संतः कुर्वतिहादरं ॥ ३ ॥ विद्यारण्यादिकाचार्यैर्वेदग-
दार्थवेदिभिः श्रुत्यर्थः कथितोग्राह्यः कोन्यः श्रुत्यर्थतत्त्ववित् ॥ ४ ॥ ललाटिकादिकप्रोक्तं न्यूनाधिक्यं हरीशयोः कार्यहितार्थिभिः सदि-
र्नैवमानविरोधतः ॥ ५ ॥ श्रीमन्नारायणीस्मिन्निस्पृष्टप्रतिभासते ॥ हेरहरस्यचाभेदोभेदमाहुर्मुधाबुधाः ॥ ६ ॥ नारायण-
स्वयेनेश्वरेणमुनिनावादयत्वान्नारायणीयारब्धोयंतैतिरीययाजुषशाखागतोपनिषद्भूषेन्नास्तेचतुर्थः प्रपाठकोनाराय-
णीयस्तस्मिन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥ नारायणीयेयदुदीरितं स्यादुपासनंतच्चनिरूप्यते ज्ञातवाद्दुतोद्वाविदुपाठएवप्राज्ञैरतोव्या-
भियतेसएव ॥ ७ ॥ तथाहि ॥ दलाएकोपेतहृदक्षमल्पविषाणमैकाग्र्यपदत्वेहेतोः ॥ ब्रह्मोपलब्धेस्तदुपासनायाः स्मृ-
त्वतोब्रह्मनिवेशभूतं ॥ ८ ॥ प्रासादवद्यत्पुण्यमध्यसंस्तत्रापिचात्यगगनंसमस्मि ॥ हृदिस्थितत्वादुपचारतोत्यव्यपेतश-
क्तं परमात्मतत्त्वं ॥ ९ ॥ अत्रापिवाक्येदहरं नमः स्याद्ब्रह्मैवपूर्वोक्तं नयौघसाम्यात् ॥ एवं च तस्मिन् हृदयांबुजेतर्क्यब्रह्मतत्त्वं
तदुपासितव्यं ॥ १० ॥ वेदस्यचादौकथितस्तदंतेप्रतिष्ठितोयः प्रणवः स्वराख्यः ॥ सध्यानकालेजगदेकहेतावव्याकृताख्य-
प्रकृतौविलीनः ॥ ११ ॥ ध्यात्वाविराजंचहिरण्यगर्भमव्याकृतंचप्रणवाक्षरेषु ॥ विसर्गकारप्रविलाप्यसूत्रेतंचाणुकारंप्र-
कृतौमकारे ॥ १२ ॥ विलापयेत्तस्यचतारकस्यलीनस्यतस्याप्रकृतौपरेयः ॥ चतुर्थमात्रात्मकतारनादेध्वयः समुद्रुष्ट

तोस्तिदेवः ॥ ६ ॥ सोयं महेशो विबुधैरुपास्यः संसारबंधस्य विनाशनाया अनेन मंत्रेण तु पूर्वमुक्तं प्रपंचितं स्याद्गुणारव्यच
 स्तु ॥ ७ ॥ तस्मिन्नुपास्यगुणजातमीशो सहस्रमूर्धादिकमुच्यते ॥ सहस्रलोकात्मविराड्युः स्यादीशस्यैवं सतियो
 स्मदादेः ॥ ८ ॥ मूर्धादिकः सोऽपि तदीय एवेत्यनेन तस्मै परमेश्वरः स्यात् ॥ सर्वास्मदीयानि विलोचनानि तस्यैव विश्वाहि
 उदीरितोतः ॥ ९ ॥ तं सर्वलोकस्य सुखस्य हेतुं श्रीमन्महेशं परिचितयति ॥ विराड्युः स्वस्य महेश्वरस्वरूपं निजं मंत्रगतोत्त
 रार्थे ॥ १० ॥ विश्वस्य विष्णोः परिकल्पितत्वादिश्चात्मकोऽयं परमेश्वरः स्यात् ॥ नरोऽस्य तत्त्वान्ययनेयतस्त्वनारायणो देव इती
 रितश्च ॥ ११ ॥ इंद्रादिरूपेष्वसंस्थितत्वात्तथाश्रुतेन क्षरतीति चासौ ॥ हेतुत्वतः स्यात्परमः प्रकृष्टः प्रभुः समर्थः सकलं नियंतुं
 ॥ १२ ॥ जडो घटः परमः प्रकृष्टो नारो नहीनो भवतीति नित्यः ॥ विश्वस्तु सर्वात्मक उच्यते यं नारायणत्वं तु निरुक्तमस्य ॥ १३ ॥
 हरस्य घंतेन हरिर्येदेतज्जगत्प्रतीतं पुरुषोऽर्थतस्तत् ॥ विश्वं तदस्य व्यवहारसिद्धेः समाश्रयेदित्युपजीवतीति ॥ १४ ॥ अत्र प्र
 तीतः पुनरुक्तदोषो मंत्रांतरत्वेन निवारणीयः ॥ तथा तथा ध्येयतया स्तुतित्वाभास्त्येव चासौ पुनरुक्तिदोषः ॥ १५ ॥ प्रतिर्जगत्
 लनतो नियंता जीवात्मनो तेन तदीश्वरः स्यात् ॥ नित्यत्वतः शाश्वतशब्दितः स्याच्छिवो महामंगलमच्युतश्च ॥ १६ ॥ भवेन्महा
 प्रौढतमेतरेषु यतो महाज्ञेय इतीरितोतः ॥ विश्वस्वरूपः प्रकृतित्वतः स्यात्परायणं श्रेष्ठसमाश्रयत्वात् ॥ १७ ॥ नारायणो

ब्रह्मण एव तत्त्वं महत्ततो सौ पर एव चात्मा । ज्योतिर्यदुक्तं मुदीर्यते तन्नारायणो तः परमात्मरूपः ॥ १८ ॥ अस्मिन्लोके दृश्य
ते यच्च किंचिद्दूरं स्वं वा श्रूयते तस्य सन्तः । अंतर्बाह्यं व्याप्य नारायणो सा वास्ते यस्मात्स्यादुपादानहेतुः ॥ १९ ॥ परिच्छेदहीनं
विनाशव्ययं तस्य सत्तत्त्वमंतसमुद्रे भवा ॥ २० ॥ करवस्याखिलस्योद्भवस्योपजीव्यं भजेतामुपेवापवर्गस्य सिध्ये ॥ २० ॥ ना
रायणस्य सद्रूपं संगृह्योक्तं तु पूर्वतः । उत्तरार्धेन मंत्रस्योपासनं स्नानमुच्यते ॥ २१ ॥ पद्मस्य मध्यच्छिद्रेण तु त्यं हृदयं
वित्तं । लौकिकं यममूर्धास्यं हृदयं कजमधोमुखं ॥ २२ ॥ ग्रीवाबंधाधः प्रदेशे स्तिनाभेरूर्ध्वभागे यावितस्ति स्तदंते । नाभि
ग्रीवाबंधमध्ये हृदयं जानीयात् सर्वलोकास्पदं स्यात् ॥ २३ ॥ मनो हि हृदयाद्ये स्ति तेनेदं कल्पितं जगत् । ततो हृदयं विश्व
स्य महदायतनं स्मृतं ॥ २४ ॥ हृदयं कजं पंकजकुण्डलाभं मध्येशरीरस्य तुलंबतेयः । व्याप्तं शिराभिर्हृदयस्य चांते समीपदेशे
सुषिरं च सूक्ष्मं ॥ २५ ॥ नाडीसंयुक्ता प्रथिता हितस्यानालं तु सूक्ष्मं सूषिराभिर्धेयं । तस्मिन् जगति षट्तिष्ठति तत्र चित्ते प्रतिष्ठिते
सर्वपतिर्हितिष्ठति ॥ २६ ॥ तन्नालमध्ये स्य नलः प्रवृद्धो युतः शिराभिर्बहुभिस्ततश्च । सार्वोक्तनाडीषु शिरवाविशैर्वैर्यापित
तो विश्वमुखः स चाग्निः ॥ २७ ॥ भुक्ते गगानं विभजन् शरीरे सर्वत्र मुक्तं समवस्थितो न । न जीर्यते सौ जरयेच्च भुक्तं कचिः स्मृतं
पंचुशलोत एव ॥ २८ ॥ आरभ्य पादस्य तलं शिरो तं संतापयत्यग्निरयं स्वदेयं । तदग्निमध्ये निशिरवाति सूक्ष्मानालेन मूर्धा

ब्र० सू० का० टि०
६२

तमवस्थितासौ ॥ ३९ ॥ मध्येस्थितानीलघनस्थविद्युत्प्रेरेवसादीसिमतीचतन्वी ॥ स्यात्पीतवर्णाचतनूपमासासूक्ष्मांतराणा
मुपमानयोग्या ॥ ४० ॥ स्थितः शिखायाज्वलनस्यमध्येतस्याः परेशोजगदेकहेतुः ॥ स्थानंचतस्यात्यमुपासनार्थेतथाविना
त्योपितुसर्वरूपः ॥ ४१ ॥ ब्रह्माशिवः स्वर्गपतिः स ईशो मायाविशिष्टो हर उच्यते सौ ॥ मायाविहीनः परमोतत्त्वस्वातंत्र्यतः
स्यात्त्वयमेवराजा ॥ ४२ ॥ ब्रह्मातिसत्यंसमुपासकानामनुग्रहोयैवपुमानुमेशः ॥ स्याद्दक्षिणोपिंगलवर्णयुक्तोवासेतुल्यो
भवद्भूधरेताः ॥ ४३ ॥ स्वकीयेतः खलु नीलकंठः स्वब्रह्मरंध्रे धृतवात्महात्मा ॥ अपंचितरूपाक्षउदीरितः स्यात्त्रिलोचनत्वात्तस्मिन्
महेश ॥ ४४ ॥ स्मृताप्रणामः क्रियते च तस्मै विश्वात्मकायाखिलहेतुभावात् ॥ श्रीकाशिकेशप्रणमाम्युमेशं त्रिलोचनं ब्रह्म
परंतदसि ॥ ४५ ॥ इति श्रीमत्पुरुषोत्तमानंदतीर्थयतिवरप्राणीतंश्लोकबन्धवेदांतन्यायस्नावलीगंधस्थैतिरीयना
रायणीयोपनिषद्भूतदहरोपासनाव्याख्यानं समाप्तं ॥ आदिषादादित एतावत्पर्यंतमाद्यंतकारिकाः ॥ १९७४ ॥ इति श्री-
सुप्रथमाध्याये ज्ञेयब्रह्मलिंगकवाक्यसमन्वयारव्यतृतीयपादे अष्टसूत्रंदहराधिकरणंपंचमं ॥ ५ ॥ अनुकृतेस्तस्य
च ॥ १ ॥

राम
६२

31
11

अत्र प्रमाध्यायकारिकाः
अथ द्वितीयाध्यायकारिकाः ४५७
अथ तृतीयाध्यायकारिकाः ६२५
अथ चतुर्थीध्यायकारिकाः २७१

प्रथमाध्यायकारिकापत्राणि
१४ द्वितीयायकारिकापत्राणि
२५ तृतीयाध्यायकारिकापत्राणि
१२ चतुर्थीध्यायकारिकापत्राणि

आनंदमयाधिकरणमात्रकारिकास्तु इति श्रीभगवद्देव्यासप्रणीत शारीरकब्रह्मवेदान्तमीमांसाशास्त्र
सूत्रेषु गुणसूत्रसहितधिकरणार्थसंग्राहककारिकास्तु
ब्रह्मविद्याभरणे समन्ययाध्याये प्रथमपादेशास्त्रयोनिषाधिकरणे पत्रे ७६३
तानि विनियोगप्रयोगरूपविधेः प्रकाशः न त्रुत्सुतिरज्ञानशक्तिः १ धिकार
फलसाधनता बोधनं विनियोगः २ फलस्य कर्तृसंबन्धबोधनमधिका
रः ३ अनुष्ठेयता बोधनं प्रयोगः ४

श्रीमद्भगवद्देव्यासप्रणीत शारीरकब्रह्मवेदान्तमीमांसाशास्त्र

अनंदाश्रयमयि कर्तृत्वस्य फलसाधनता बोधनं विनियोगः २ फलस्य कर्तृसंबन्धबोधनमधिका
रः ३ अनुष्ठेयता बोधनं प्रयोगः ४

Gunda Sutra Brahma Sutra Artha
Sangraha Kaṇṭha Prarambh.

गुणसूत्राद्यब्रह्मसूत्रार्थसंग्राहककारिकाप्रारंभः

+

874

11

C d No: .....

Folder No: .....

مركز جمعة الماجد للثقافة والتراث - دبي

قسم المخطوطات

رقم المركز: .....

العنوان: .....

PRARAMBH

المؤلف: .....

البداية: .....

النهاية: .....

اللغة: SANSKRIT

تاريخ النسخ

الناسخ: .....

الموضوع

113

الأوراق

الخط: .....

الملاحظات: .....

/

فهرس المكتبة

الكشف

/

معجم المؤلفين

/

الأعلام

المراجع: .....

الرقم: 31/11

الجامعة العثمانية

المكتبة

حيدر آباد

المدينة: الهند

المصدر: .....

2006

التاريخ: 22/7/1428

ASL

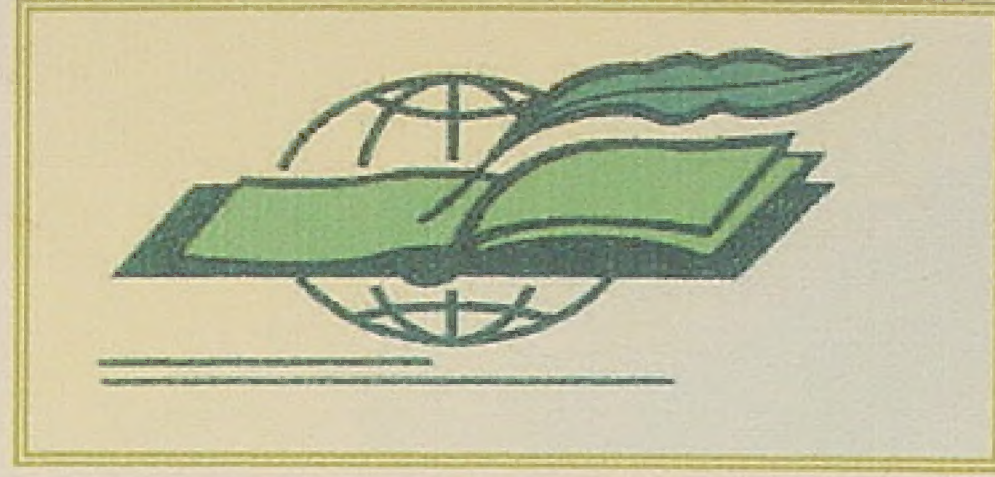
التوقيع

MUHAMMAD ASHRAF ALI

الاسم

المصور: .....

مركز جمعة الماجد للثقافة والتراث - دبي

النهائية